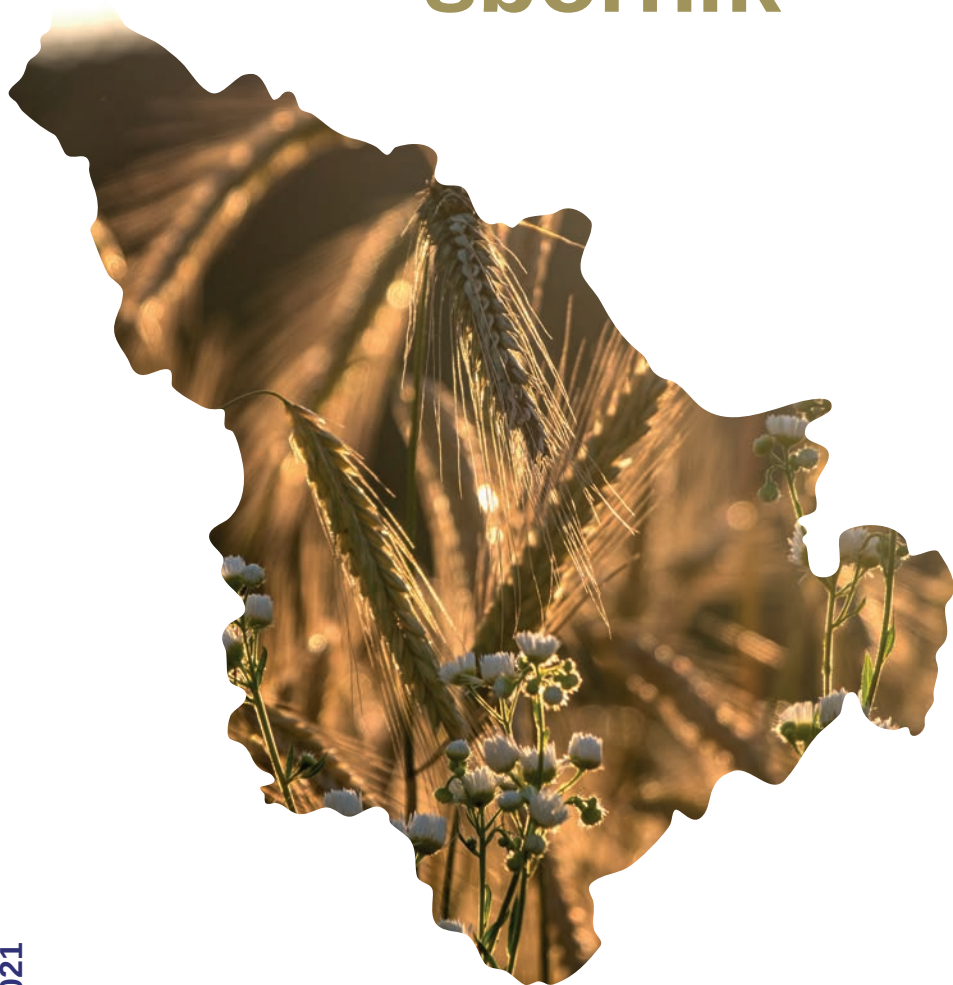

svazek 22

jesenicko vlastivědný sborník

Jeseník 2021

22

jesenicko vlastivědný sborník

svazek 22
Jeseník 2021

vlasti
vědné muzeum
jesenicka

Příspěvková organizace
zřízená a financovaná
Olomouckým krajem

Státní
Okresní
Archiv
Jeseník

ISBN 978-80-87496-21-3 (Vlastivědné muzeum Jesenicka)
ISBN 978-80-87632-76-5 (Zemský archiv v Opavě)
ISSN 1213-0192

Obsah

ČLÁNKY

- 7** Marek Palys, Pavel Rušar a kol.: Jízda osením na Jesenicku
- 15** Jana Hradilová: Impresárió Rudolf Kaps, vzestupy a pády hudebního velíkána z Jesenicka
- 36** Pavel Žurek: Elektrifikace a elektrizace území Jesenicka do roku 1945
- 45** Kamil Tomášek: Počáteční léta Vojenské lázeňské léčebny Jeseník (1945–1960)
- 55** Vojtěch Taraška: Železniční květena na Jesenicku: překvapivé nálezy a nepozorované expanze
- 69** Martin Starý: Stručná historie výzkumu bahnomilkovitých na Jesenicku
- 76** Martin Hanáček: Rapakivi – shnilý, přesto krásný kámen
- 93** Jan Stejskal: „Nej“ ve vývoji obyvatelstva SO ORP Jeseník mezi lety 1989–2019

DROBNOSTI

- 101** Josef Faltičko: Privilegia Hynka staršího Bruntálského z Vrbna pro rychtu v Ostružné
- 105** Jan Petrásek: : Kdo pomohl do hrobu rumunskému důstojníkovi léčícímu se v lázních Gräfenberk?
- 109** Matěj Matela: Lázeňský pobyt arcivévody Evžena Habsburského v Jeseníku v červnu roku 1892
- 117** Květoslav Growka: Goethe na Jesenicku
- 123** Pavel Šopák: Soupis památek v politickém okrese Jeseník z počátku 20. století
- 128** Pavel Macháček: Kříž Friedricha Wolfa pod Šerákem
- 136** Miloš Němec: Písečná a Jeseník v letech 1935–1938 očima jednoho českého kluka
- 142** Ivana Kolářová: Stížnost na četnictvo ve Zlatých Horách
- 147** Ondřej Kolář: K okolnostem vraždy dozorce finanční stráže Stanislava Majzlíka v Nových Vilémovicích v září 1938
- 151** Milan Rychlý: Funerální památky ze Zálesí a Vlčic
- 153** Jiří Juchelka, Milan Rychlý: Nález století u Staré Červené Vody
- 156** Soňa Králová: Nový nález plechového kování rytířského opasku z hradu Kaltenštejn
- 162** Lukáš Abt: Lesk a bída lázeňských pramenů 2000–2020

KRONIKA

- 168** Rok 2020 ve Státním okresním archivu Jeseník
- 173** Vlastivědné muzeum Jesenicka v roce 2020

CO PŘINESL ČAS

- 179** Vzniká replika věže z Králického Sněžníku
- 180** Biologická sekce T-expedice na Jesenicku
- 183** Odhalení pamětní desky Josefu, Adolfu Gustavovi a Edmundu Weissovým
- 184** Žáci základních škol se učili být „jesenickými patrioty“
- 185** Dávná tajemství hradu Kaltenštejn odkryly archeologické výzkumy
- 186** Výstava o vodě a ledu v jesenickém muzeu
- 189** Zemřela legenda jesenického vlastivědného bádání Sotiris Joanidis
- 191** Konec věžeňské zdi v Jeseníku
- 192** Jesenická regionální kvarterní geologie v nadregionálním kontextu

LITERATURA

- 194** Přečetli jsme za vás
- 198** Jesenicko na stránkách periodik

Jízda osením na Jesenicku

Marek Palys, Pavel Rušar a kolektiv¹

Úvod

V roce 2020 proběhl na Jesenicku vzdělávací a badatelský program T-expedice.² V jeho rámci se mimo jiné uskutečnil historický a etnografický průzkum starých regionálních zvyků. Předkládaný text se týká jednoho z nich – jízdy osením (německy regionálně zejména *Saatenreiten*),³ a to v období od začátku 19. století do roku 1940.⁴ Badatelským cílem byl popis zvyku ve vybraných oblastech jesenického regionu, detailněji pak ve městě Javorník. Využito bylo literatury a jiných zdrojů rovněž z oblasti Šumperska a Bruntálska, protože popisované tradice a zvyky se zde v této době nijak výrazně nelišily. Výzkum byl založen na studiu pramenů a literatury, zejména regionálních vlastivědných periodik a publikací.

Základní podoba zvyku byla v různých oblastech totožná, tj. velikonoční procesí na koních žádalo Boha o požehnání a dobrou úrodu. Jednotlivé regionální varianty se lišily časem průvodu, jeho konkrétní podobou, trasou a dalšími drobnostmi. Obcházení polí, jež mělo zajistit požehnání a ochranu, souvisí už s pohanskými časy, a se zvykem tak bylo spojeno mnoho předkřesťanských prvků, které ještě dnes můžeme pozorovat i u současných velikonočních jízd. Důležitou roli sehrávala samotná trasa objíždění, jejíž tvar symbolicky napodoboval kruh, což mělo vymezený prostor chránit před zlými silami – za pomoci objížděky a dalších zvyků mělo být nečistým duchům zabráněno ve vstupu do kruhem ohraničené lokality.⁵ V oblastech obývaných Germány se předpokládá původ jízd osením v oslavách vítání jara a bohyň jara (Ostara), Země (Rimda) a plodnosti (Frea).⁶

První zmínky o prosebných procesích, jež směřovaly s obrazy bohů do polí, známe ze starověkého Říma.⁷ V dalších staletích se římskokatolická církev snažila tento zvyk zakázat, k čemuž nedošlo díky tomu, že se pohanské tradici dostalo nového křesťanského obsahu. Z církevních pramenů máme potvrzené rituální obcházení polí z oblasti Španělska a Francie v 5. století. Z Anglie a Německa pochází první záznamy ze století osmého.⁸ Postupem času se jízda osením stala typickou pro etnicky německé oblasti a přilehlá slovanská území.⁹

V českých zemích se první písemný doklad o obřadních jízdách dochoval až ze 16. století. Zdrojem je kniha o obyčejích a zvycích národů Jana Aubana Boehma, který popisuje jízdy konající se o svatodušních svátcích.¹⁰ Další zmínka, tentokrát o jízdách konaných o Velikonocích, existuje ve vizitačním protokolu slavnického děkanátu z roku 1662.¹¹ První podrobné popisy jsou k dispozici až od

JÍZDA OSENÍM NA JESENICKU

Obr. 1 Jízda osením na Jesenicku

první poloviny 19. století, a to z území Kravařska (konkrétně se jedná o záznam fulnecké městské kroniky z roku 1826 a následně článek o jízdě osením v okolí Fulneka z roku 1834).¹²

V českých zemích byl zvyk spjat téměř výhradně s oblastmi s německy mluvícím obyvatelstvem – severní Čechy, severní Morava a Slezsko, německé enklávy střední a jižní Moravy. Jízda osením se konala nejčastěji na Hod boží velikonoční (neděle), na některých místech však až o Velikonočním pondělí. Existuje několik variant průběhu procesí. Například na Jesenicku a při první ranní jízdě na Kravařsku průvod objel pole, zastavoval se u kapliček, křížů a božích muk k modlitbám a následně vše skončilo slavnostní mší. V severních Čechách a při dopolední/odpolední jízdě na Kravařsku se objížděla jednotlivá stavení, přičemž jezdcí dostávali od hospodářů pohostění.¹³

Jízdy osením se aktivně účastnili pouze muži, ostatní obyvatelé obce, tedy ženy, starší osoby a malé děti, jen přihlížely. Nejčastěji jel v čele nosič kříže, za ním pak osoby, které nesly církevní prapory, a dále ostatní jezdcí, výjimečně provázení i pěšími.

Jízda osením na Jesenicku

První písemné a další doklady o existenci jízdy osením na Jesenicku máme až z 19. století, nicméně je nepochybné, že probíhaly i v předchozích staletích. Za hmotnou připomínku tradice můžeme považovat kovovou desku v kapličce

na cestě z Javorníku do Pačkova (Paczków) popisující příběh záchrany jednoho krejčího z Javorníku, kterého v roce 1824 zastihla bouře a zasypal sněh, pod nímž ležel šest dní, než ho našli a zachránili jezdci osením.¹⁴ Deska zůstala na místě do druhé světové války.¹⁵

Koncem 18. století došlo ze strany císaře Josefa II. k zákazu velké části církevních procesí a slavností včetně jízdy osením, což pravděpodobně znamenalo zánik zvyku v mnoha lokalitách. Krátce po císařově smrti se k tradici vrátili např. ve Vidnavě, kde je jako termín prvního obnovení po císařově smrti zmiňován rok 1792.¹⁶

K roku 1893 se jízda osením výslovně zmiňuje v lokalitách Uhelná, Nové Vilemovice, Kobylá, Vojtovice a Dolní Lipová.¹⁷ Snahy o obnovení zvyku v ostatních obcích se objevují na přelomu 19. a 20. století. Přerušení tradice jasně dokládají zprávy o jejím obnovení. V čele snah o znovuvzkříšení stáli často duchovní nebo učitelé. Faráři se na obnovení podíleli ve Vidnavě, ve vsi Javorník, v Bukové, Mikulovicích a Kobylé. Profesor Josef Ehrlich (1885–1955), jesenický kněz, profesor náboženství na zdejším gymnáziu a člen městské rady, se pokusil zavést tento zvyk i do města Jeseníku, kde se jízda osením přinejmenším jednou uskutečnila.¹⁸ Rozsáhlé oživení téměř zapomenutého zvyku zmiňují i brněnské noviny z roku 1930, kde se konstatuje, že téměř vymizelý zvyk se skoro všude na území Sudet obnovil.¹⁹

„To dokazuje fakt, že tento starý zvyk, udržovaný jen v několika kravařských vesničkách, ožil v celých Sudetech v nebyvale velkém rozsahu.“²⁰

Spolu s renesancí jízdy osením přišla i její aktualizace. Po první světové válce byla spojována s připomenutím padlých vojáků a ve 30. letech ji zneužili němečtí radikálové k propagaci pangermánských myšlenek. Nacisté později zvyk, v jistém smyslu paradoxně, zakázali v souvislosti s eliminací mnoha církevních svátků a slavností.²¹

Jízda osením se v jesenickém regionu konala téměř výhradně o Velikonoční neděli, existují však výjimky, kdy byl nutný přesun termínu související většinou se špatným počasím, případně se jednalo o regionální odlišnost. Ve velké části obcí se začalo před svítáním, někde i v jednu, případně ve dvě hodiny ráno. Nicméně i zde existují výjimky: podle záznamů z 20. století se v některých obcích vyrazelo i odpoledne. To je případ České Vsi, kde se obnovený zvyk poprvé konal 11. dubna 1931, přičemž začínal odpoledne.²² Podobně tomu bylo ve Zlatých Horách.²³

Mezi regionální zvláštnosti můžeme zařadit podobu zvyku v obcích Stará Červená Voda a v Supíkovicích. Jezdci totiž přijeli do zvolené sousední vesnice, kde objížděli jednotlivá stavení, za což bývali pohoštěni.²⁴ Provádění zvyku ve vedlejší obci je typické spíše pro jiné oblasti (např. Kravařsko a severní Čechy, Lužice), z Jesenicka o další podobné variantě nevíme. Také Dolní Lipová měla své specifikum, tentokrát časové. Jízda osením se zde konala až v jednom ze tří dnů předcházejících Nanebevstoupení Páně, což je čtvrtek po 5. neděli po Velikonocích.²⁵

Typický oděv pro jezdce osením na Jesenicku zjevně podle dochovaných fotografií neexistoval. Účastníci jízdy osením se sice strojili do světlých i tmavých obleků a často používali klobouk, nemůžeme však tvrdit, že se jednalo o pravidlo.²⁶

Na Jesenicku začínalo *Saatenreiten* shromážděním jezdců na nazdobených koních na určitém významném místě, většinou před kostelem, na náměstí, máme ale doložené setkání také na střelnici či před cihelnou. Začínalo se před svítáním, případně odpoledne.²⁷ V čele průvodu jel nosič kříže, vždy vysoce respektovaná a významná osoba, často starosta, radní nebo starší a vážený člověk, přičemž kvůli délce procesí a tíze kříže se někdy museli střídát. Doložené máme i situace, kdy kříž nechtěl nikdo nést pro silný vítr nebo zimu.²⁸ Na Jesenicku se průvodu často účastnil i farář. V takovém případě jel v čele procesí. Pravidlem to nicméně není, duchovní často čekal u kostela na návrat jezdců, případně jim vyšel kus cesty vstříc.

Průvod měl slavnostní formu – vlály církevní, někde i cechovní a spolkové prapory, v mnoha vsích hrála i kapela, účastníci zpívali církevní písně a chorály, někde probíhaly i slavnostní salvy z pušek. Podle jednoho z popisů, který nemusí platit pro všechny lokality, se za váženými osobami s křížem a prapory zařazovali nejprve mladíci, za nimi následovali starší muži.²⁹ Průvod mohli provázet i pěší. Kolem procesí pobíhali chlapi se zvonečky. Procesí se zastavovalo na posvěcených místech, u kapliček, křížů apod., na významnějších místech se pak konaly modlitby. Po objetí polností zamířilo procesí ke kostelu, kde proběhla sváteční mše zvaná *Saatenmesse*, které se již mohli účastnit všichni členové místní komunity.³⁰

S jízdou osením byl na Jesenicku často spojen zvyk zastrkávání křížků z posvěceného dřeva a větviček vrby jívové (kočiček) do polí (nejčastěji na pět míst jako znamení pěti ran Kristových). V pramenech se vyskytuje mnoho variací, časté je umístění do čtyř rohů pole i do jeho středu, někde z nich vytvářeli tvar kříže apod. V jiných vesnicích jeden roh nechávali volný, aby zlé síly mohly z ohraničeného a posvěceného pozemku pryč. Dřevo, ze kterého se křížky dělaly, bylo na Bílou sobotu opáleno v posvěceném ohni. Následně je pak jednotliví hospodáři zapichovali do svých polí, někde už na Bílou sobotu, někde velmi brzy ráno před jízdou osením. Větvičky vrby se řezaly již na Palmovou neděli, kdy byly posvěceny během bohoslužby.³¹

Cesta osením v Javorníku

K Javorníku se nám dochovalo největší množství záznamů, které jsou i poměrně podrobné, což nám dovolilo detailně popsat průběh tamního procesí. Vyskytovala se zde pěší forma jízdy osením (tzv. *Saatengang*, v překladu cesta osením). V literatuře se zachovalo více variant cesty osením, jednu z nich nám relativně detailním způsobem podává sborník z roku 1909.³² Popisuje podobu zvyku ze 60. let 19. století.³³ Následující přepis představuje průběh zvyku, přičemž čísla odpovídají bodům na mapě (viz obr. 2).

V našem přepisu jednotlivá čísla s lokalitami ukazují body na mapě (viz níže).

1. Náměstí: průvod se seřadil mezi první a druhou hodinou ráno před radnicí, poté kolem kostela a soudu prošel do polí, kde zazněl zpěv písní a zvuk zvonků. Mířil do blízkého lesa a ke sv. Antonínu.
2. Kaple sv. Antonína: kaple byla slavnostně osvětlena, konaly se zde modlitby a zazněla tu i slavnostní střelba z pušek. Poté průvod směřoval údolím k horní části města a následně začal stoupat ke Kopci mrtvých (*Totenhügel*).
3. Kopec mrtvých: zde účastníci čekali na svítání (podle tradice na Velikonoční neděli slunce třikrát poskočí z radosti nad Zmrtvýchvstáním Ježíše Krista). Na kopci se k nim připojila další část obyvatel, zástupci sdružení a spolků s prapory a církevní hudbou. Poté zamířili dolů ke kostelu sv. Kříže.
4. Starý kostel: ve „Starém kostele“ (dnes hřbitovní) se konaly delší modlitby. Poté dav zamířil přes ulice *Obergasse*, *Johannessgasse* a *Brückengasse* zpět na náměstí.
5. Náměstí: Zde se pomodlili u sochy Panny Marie, poté zamířili do kostela Nejsvětější Trojice, kde se okolo šesté hodiny ranní konala slavnostní mše zvaná *Saatenmesse*.

Obr. 2 Cesta osením v Javorníku

Jako základní problém se ukázala lokalizace Kopce mrtvých (*Totenhügel, Totenkoppe*). Podle pověsti na něm proběhla šarvátka mezi Švédy a císařskými, po níž potok protékající nedaleko zrudnul krví padlých, později dostal název Červenka.³⁴ Metodou skládání map³⁵ z různých období (georeferencování) byla identifikována lokalita na oranžové turistické trase (kóta 360 m n. m.), podle archeologických nálezů z období třicetileté války a vzpomínek pamětnice by kopcem však měl být severnější vršek o výšce 359 m n. m.³⁶

Další variantou průběhu procesí je pasáž v německé vlastivědné publikaci z Javornicka z roku 1995, podle kterého průvod směřoval od střelnice přes pozemky na bělopotocké straně ke kapli sv. Antonína, přičemž na něj u horní části města čekal kněz, s nímž pak průvod zamířil do farního kostela. Celé procesí bylo zakončeno slavnostní mší.³⁷

Bohumila Tinzová se zmiňuje i o další javornické variantě, kdy průvod směřoval od starého hřbitovního kostela k Bílému Potoku, pak účastníci zamířili ke sv. Antonínu a následně zpět do města.³⁸

Informace k javornické trase cesty osením jsou složeny z několika zdrojů a patří k nejpodrobnějším, které se nám podařilo získat. Plyne z toho i několik rozporů v trase, které jsou pravděpodobně způsobeny historickým vývojem a změnami, kterým podléhaly i jízdy osením v ostatních regionech.³⁹ Problém s Kopcem mrtvých bohužel nemůžeme považovat za jasně vyřešený.

Závěr a diskuze

Na Jesenicku se s jízdou osením setkáváme v mnoha obcích, patřila k velmi výrazným lidovým tradicím, což vysvětluje časté, leč většinou stručné zmínky o jejím konání. Ve většině případů se konaly o Velikonoční neděli ráno, případně odpoledne. Původní představa jesenických velikonočních jízd vzniklá na základě české odborné literatury vyznívala hlavně v ranní variantu jízd, která se zdá být častější, nicméně jsme našli vícero zmínek o procesích, které se konaly odpoledne. Se zvykem je spojené zastrkávání svčených křížků a vrbových větviček do polí, které má mnoho podob.

Překvapující bylo množství zdrojů k javornické cestě osením, které jasně překonalo jakýkoliv jiný popis jízdy ve zbylých obcích Jesenicka, jež jsme měli k dispozici. V Javorníku jsme proto díky historickým pramenům téměř úplně zrekonstruovali přesnou trasu průvodu.

Článek přinesl nová zjištění a snad přispěje k rozšíření povědomí o zvyklostech jesenických (slezských) Němců v České republice.

Znalosti o jízdě osením by rozšířilo nalezení pamětníků. Dále by stálo za uvážnou prozkoumat všechny obecní kroniky a záznamy, které by nám mohly pomoci objevit další informace o jízdě osením, přičemž by se možná našly i starší záznamy o zvyku, než máme dnes k dispozici, respektive o kterých víme.

Naši práci plánujeme využít při pokusu o rekonstrukci jízdy osením ve spolupráci s regionálními spolky a dalšími organizacemi.

Obr. 3 Dobový snímek zachycující jízdu osením v Bílém Potoce (SOKA Jeseník)

POZNÁMKY

1. Na bádání se podíleli Anna Lubalová, studentka Gymnázia Elgartova v Brně, Milan Zapletal, student Gymnázia a střední odborné školy v Rýmařově, Vít Tran, student Gymnázia Mimoň, a učitel Jiří Truneček. Ředitelka SOKA Jeseník Bohumila Tinzová a historik Pavel Macháček přispěli literaturou a konzultacemi.
2. Program organizovalo Vlastivědné muzeum Jesenicka ve spolupráci s Národním pedagogickým institutem ČR.
3. V jiných oblastech je zvyk známý také pod názvy *Saatreiten*, *Osterreiten*, *jízda za Bohem* apod.
4. Právě z roku 1940 máme poslední zmínku o *Saatenreiten*, a to z Rýmařovska, konkrétně ze Stránského. Viz *Römerstädter Ländchen*, März/April 2003, ročník 56/337, s. 22.
5. BOHÁČ, Zdeněk: *Velikonoční jízdy v Lužici. Český lid* 53, 1966, s. 193.; FILIPOVÁ, Eliška: *Obřadní jízdy na koních. Velikonoční jízdy na území České republiky*. [magisterská diplomová práce]. Masarykova univerzita. Brno 2016, s. 42–43.
6. TILETSCHKE, Peter: *Die Osterzeit. Römerstädter Ländchen*, März/April 2014, ročník 66/368, s. 4.
7. FILIPOVÁ, Eliška: *Obřadní jízdy...*, s. 41.
8. Tamtéž, s. 42.; KÜHNNAU, Richard: *Schlesische Flurumzüge, besonders das Saatenreiten. Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde/ Schlesische Gesellschaft für Volkskunde*. –Breslau 1909, svazek 11, s. 174.
9. VEČERKOVÁ Eva: *Obyčeje a slavnosti v české lidové kultuře*. Praha 2015, s. 158.
10. Tamtéž, s. 158.
11. Tamtéž, s. 159.
12. FILIPOVÁ, Eliška: *Obřadní jízdy...*, s. 41.
13. Podobným způsobem probíhala jízda osením i v okolí města Frankenstein v Dolním Slezsku (dnes Żąbkowice Śląskie). Koncem 18. století však tradice údajně zdegenerovala v rozsáhlé popíjení, při němž kvůli množství koní a jezdců docházelo k nehodám a nepřístojnostem, což byl také důvod, proč byl na tomto území zvyk nakonec zakázán. Kvůli excesům, tentokrát

způsobeným zběsilými koňskými závody mladíků, byla jízda osením zakázána i v nízkém knížectví.

14. KÜHNAU, Richard: *Schlesische Flurumzüge...*, s. 179.

Text na desce v kapli:

*Maria hat an heut einen Gabriel gegrüsst,
als ich enteilet wurde durch Sturm und gross
Gefrist.*

*Ich lag 6 Tage lang allhier mit Schnee bedeckt,
bis sich Jesus selbst vom Todten hat erweckt,
es trafen mich nunmehr die Saatenreiter an,
sie schickten mich zu Haus mit einen Osterfahn.
Darum für meine Seele bete, o frommer Christ,
der du erstaunensvoll diess Denkmal siehst und
liest.*

15. TINZOVÁ, Bohumila: *Lidové zvyky severozápadního Slezska v průběhu roku*. XII. svatováclavské mezinárodní setkání v Jeseníku. Slezská lidová kultura a kultura lidu na Jesenícku. Sborník referátů, Jeseník 2012, s. 23.

16. *Heimatliches Brauchtum*. Das Weidenauer Ländchen. Sudetenschlesien. Neuburg a. d. Donau 1986, s. 222.

17. *Heimatkunde des politischen Bezirkes Freiwaldau*. Okresní učitelský spolek, Freiwaldau 1893.

18. *Heimatliches Brauchtum...*, s. 224.

19. TRAUOGOTT, Friedrich: *Das Saatreiten, ein alter Osterbrauch*. Deutschmährisch-schlesische Heimat. Brünn, Verein Deutsch-Mährische Heimat. Brünn 1932, ročník 7/8, č. 18, s. 221–226.

20. „Dies beweist die Satztafche, dass ein alter, nunmehr in einigen Dörfern des Kühlandchens erhaltener Brauch, in ganz ungeahnten Ausmasse im ganzen Sudetenland von neuen auflebt.“ TRAUOGOTT, Friedrich: *Das Saatreiten...*, s. 221.

21. TINZOVÁ, Bohumila: *Lidové zvyky...*, s. 24.

22. FOCHLER, Rudolf: *Drei Dörfer im Altwaterland. Böhmischdorf, Sandhübel, Breitenfurt an der mittleren Biele*. Kircheim u. Teck-Göppingen 1991, s. 141.

23. NEUGEBAUER, Karl: *Ostern in Zuckmantel*. Ein Heimatbuch. Zuckmantel mit Dörfen Hermannstadt, Endersdorf, Obergrund, Niedergrund und Reihwiesen. Bissingen 1995, s. 223.

24. FRIEMEL, Hilda a kol.: *Saubsdorf durch 945 Jahre*. Augsburg 1980, s. 309.

25. WOLF, Theo: *Sitten und Gebräuche in Lindewiese*. Separat, s. 10.

26. V některých oblastech, např. v Lužici, je oděv pevně stanoven.

27. Např. Josef Nitsche uvádí jako denní dobu odpoledne, viz NITSCHKE, Josef: *Volksbräuche in Nordwestschlesien. Ein Beitrag zur Heimatkunde*. Freiwaldau 1929, s. 62.

28. HARBICH, Karl: *Heimatliches Brauchtum in der Osterzeit*. Altvaterbote 1949–1950, roč. 2, č. 2, s. 13.

29. E. F.: *Der jauerniger Saatengang*.

Altvaterbote 1963, č. 2, ročník 16. s. 410–411.

30. Zmíněný průběh lze najít ve výše zmíněných pramenech.

31. Poznámky k zapichování křížků se nacházejí téměř v každém z použitých zdrojů. Mezi rozsáhlejší patří např. HARBICH, Karl: *Heimatliches Brauchtum...*, s. 13.

32. KÜHNAU, Richard: *Schlesische Flurumzüge*. s. 176.

33. Tamtéž, s. 176.

34. *Jauernig und das Jauerniger Ländchen. Ein Heimatbuch des ehemaligen Gerichtsbezirkes Jauernig*. 1995, s. 88–89.

35. Mapy I., III. vojenského mapování; mapa ze soukromých sbírek.

36. Ústní výpověď archeologa VMJ Mgr. Milana Rychlého.

37. PACHL, Hans: *Osterbräuche der Heimat. Jauernig und das Jauerniger Ländchen. Ein Heimatbuch des ehemaligen Gerichtsbezirkes Jauernig* 1995, s. 48–50.

38. TINZOVÁ, Bohumila: *Lidové zvyky...*, s. 24.

39. Rozsáhlé změny v jednotlivých státech a desetiletích jsou např. velmi podrobně popisovány v knize BRENDLER, Gerhard: *380 Jahre Saatreiten in Ostritz - St. Marienthal 1628-2008*. Oberlausitzer Verlag 2008.

DALŠÍ VYUŽITÉ ZDROJE

ČERNÝ, Jan – SCHEUFLER, Vladimír: *Vzpomínky z minulých dob o původu křížáčkových procesí na Hlučínsku*. Český lid 57, 1970, s. 155–158.

MELZER, Miloš – SCHULZ, Jindřich a kol.: *Vlastivěda šumperského okresu*. Okresní vlastivědné muzeum Šumperk 1993.

VYHLÍDAL, Jan: *Za Bohem. Náš domov 1, 1892*, s. 108–110.

Saatreiten/Osterreiten im Altwatergebirge (18. 9. 2020). [online]. <https://www.yumpu.com/de/document/read/4506743/saatreiten-osterreiten>.

Impresário Rudolf Kaps, vzestupy a pády hudebního velikána z Jesenicka

Jana Hradilová

Na prkna, co znamenají svět, se dříve či později postaví každý. Buď reálně během své profesní umělecké dráhy, nebo amatérsky pro radost svou i druhých, či jen tak ve své hlavě. Každý jsme občas výjimečným virtuosem, ať už hrajeme na některý z hudebních nástrojů, zpíváme, dirigujeme orchestr, píšeme básně, romány, divadelní hry, tvoříme z hlíny, látek, ze dřeva... Naším publikem jsou lidé, našimi kulisami život. Stejně jako dnes tak i v minulosti se osud člověka křížil a propojoval s během dějin. Jen si to v současné době příliš neuvědomujeme, neboť nám chybí potřebný odstup a nadhled. Skrze jednotlivce, jeho vlastní život na pozadí doby, ve které žil, jednal a tvořil, lze pochopit vlastní historii. Díky osudům našich předků můžeme blíže poznat kraj, kde sami žijeme. Jesenicko bylo až do roku 1945 regionem převážně německým. S odsunem původních obyvatel, kteří zde po generace krajinu přetvářeli a dávali jí svou duši, došlo k zásadní změně. Nově příchozí osídlenci se museli se zdejším prostředím sžít. Dnes už se tady my, jejich potomci, cítíme jako doma. O to více jsme povinováni této zemi, abychom věděli, jaké plody a jaké velikány světa dává nejen dnes, ale i v minulosti. Více jak 75 let od konce druhé světové války tomu tak stále není. V mozaice lidských osudů se najdou světlé i temnější kamínky. Nejinak tomu bylo i v případě nadaného umělce, hudebníka a světoběžníka Rudolfa Kapse, jehož triumfální dráha velkého umělce z malého domku v Horním Fořtu u Javorníku ve Slezsku skončila na popravišti. Připomeňme si jeho mimořádný životní příběh.

Rudolf Kaps se narodil 6. prosince 1881 v Horním Fořtu.¹ Jeho matka Filoména pocházela z rozvětvené rodiny Kapsů z Horního a Dolního Fořtu.² Jméno otce v rodné matrice chybí, z čehož se dá usuzovat, že byl Rudolf zřejmě synem nemanželským; když sám později vzpomínal na své dětství, prozradil na sebe, že byl polosirotek.³ O jeho rodičích sice nevíme nic, zato o muži, který jej vychoval a jenž byl jeho prvním učitelem hudby, alespoň pár informací k dispozici máme. Byl jím strýc Anton Kaps, o dva roky mladší bratr Rudolfovy matky, bývalý c. k. vojenský hudebník a poddůstojník rakouské armády z dob okupace Bosny, později člen srbské královské dvorní kapely v Bělehradě.⁴ Když se vrátil zpět do rodného kraje, stal se Anton Kaps prvním hráčem na křídlovku v lázeňském orchestru na Gräfenberku. Poté převzal vedení městské kapely v Javorníku. Kromě

*Anton Kaps, kapelník a učitel synovce
Rudolfa Kapse, kolem roku 1898 (VMJ)*

toho byl uznávaným stavitelem studní, živil se též jako řezník a uzenář. Měl veselou povahu a lidé jej měli rádi. S hrdostí sobě vlastní nosil nejen svou baculatou postavu, ale i přezdívku „tlouštík Kaps“. S bravurní jistotou hrál na téměř všechny hudební nástroje. Byl skvělým muzikantem, kapelníkem a dirigentem.⁵

Malý Rudolf, pokřtěný po rakouském korunním princí Rudolfovi, vyrůstal nejprve u svých prarodičů. Po nich převzali starost o chlapce strýc Anton a jeho žena Juliana, jíž v žilách kolovala maďarská krev.⁶ Výchova se nesla ve vojenském duchu, bez pardonu a výmluv. Rudolf pracoval na poli, pomáhal kopat studny, vykonával domácí práce, učil se hudbě a již ve svých deseti letech hrál na housle ve strýcově orchestru. Učitelé měšťanské školy v Javorníku jej tak v hodinách počtů, geometrie či gramatiky mohli vidět, jak leží ospalý na lavici, a jen těžce nesli, že se dítě s tak velkým nadáním namísto učení potuluje po hospodách s „muzikantskou cháskou“, a to často až do brzkých ranních hodin. Ale strýc Anton výtkám pedagogů oponoval po svém. „Rudolf hraje lépe než mnozí jiní, kteří jsou dvakrát tak starší než on, a proto jej mohu dobře upotřebit. Navíc je to zdravý mladý chlapec, který z toho neumře. Starám se o to, aby nekouřil, nepil alkohol, nanejvýš jednu sklenku piva, a tak mu neuškodí, když občas zůstane déle vzhůru.“⁷ I přes zákaz, který škola vydala, hrál Rudolf se strýcovou kapelou dál. Zbožné přání učitelů, aby jejich talentovaný žák pokračoval ve studiích na gymnáziu ve Vidnavě, se rozplynulo. Důvodem byl i fakt, že se jinak velmi vstřícná a příznivě nakloněná rodina rozhodla, že už jej nebude dále živit. Od svých čtrnácti let se tak o sebe musel Rudolf Kaps postarat sám. Právě když dokončil měšťanskou školu, nabídl se jeho strýc a poručník Josef Kaps,⁸ hoteliér v Linci a později v Salcburku, že synovce přijme do svého podniku, aby se vyučil číšníkem. Jak se ukázalo, byl to největší omyl, k jakému mohlo dojít. Rudolf své vnucené povolání nesnášel a nikterak se

Lázeňský orchestr na Gräfenberku, kolem roku 1898 (reprofoto)

tím netajil. Nechuť k práci v hotelu jej ještě více přichýlila k milovaným houslím, kterým se věnoval více než hostům v restauraci. Strýci brzy došla trpělivost a poslal ho zpátky domů. Psal se rok 1895.

Rudolfovým snem byla hudba, v níž se chtěl dále vzdělávat. Příležitost k tomu dostal nečekaně v Jeseníku, resp. na Gräfenberku. Snad náhoda tomu chtěla, že právě v té době se dirigentem tamějšího lázeňského orchestru stal Josef Krywalski, někdejší bubeník c. k. pěšího pluku č. 100 z Těšína. Tento muž nejenže povznesl výkony lázeňské kapely na vynikající úroveň, ale sám si hráče také vychovával. Jako pedagog byl Krywalski proslulý. V prvním roce studia od něj žáci dostávali měsíčně odměnu 10 zlatých, ve druhém 20 a ve třetím roce 30 zlatých nejen za hru při promenádních produkcích, ale všude tam, kde byl orchestr žádán. V létě se pilně koncertovalo, zimní měsíce byly věnovány taneční hudbě a vzdělávání. Když se tedy mladý Rudolf vrátil domů ze svého neúspěšného učňovského vandru po tajích a nástrahách pohostinství, odvezl jej strýc Anton rovnou na Gräfenberk.

Se svými žáky, chlapani ve věku od 14 do 17 let, musel mít Josef Krywalski svatou trpělivost. Občas se totiž stalo, že se mladíci zapomněli třeba při hře biliáru v Kleinově kavárně na náměstí, zatímco jejich profesionální kolegové na ně při hře v lázních jen vzpomínali. O to více pak byli chlapani překvapeni, když za nimi dorazil ordonanc, aby se hlásili k raportu u svého šéfa. A že byl kapelník, tento vysloužilý vojenský šikovatel, vzteky bez sebe, když musel poslouchat všelijaké výmluvy a vytáčky, je nasnadě. Vztahy se spoluhráči také nebyly vždy ideální. Elévvové své kolegy při hře často rušili a když tito dali najevo svou

nevraživost, byli potrestáni nemilým překvapením. Chlapci na svou oběť nastrožili ve studentském pokoji past v podobě lavoru plného vody nade dveřmi, od něhož vedla napnutá šňůra k umyvadlu tak, že se voda musela nemilosrdně vylít právě na toho, kdo vstoupil. Jak víme z Kapsových vzpomínek, jednou mladíci netrefili svůj cíl. Namísto nenáviděného kolegy vešel do pokoje rychlým krokem sám kapelník ve slavnostní uniformě. „Vzhledem k nečekané studené sprše, která se na něj zřítila, ho ještě rychleji opustil se starým vojenským sakrováním na rtech, aby se převlékl do jiného, ještě suchého salónního oděvu.“⁶⁹

Rudolf Kaps zůstal na Gräfenberku tři roky. V lázeňském orchestru bylo během hlavní sezóny zaměstnáno vedle místních muzikantů také několik hráčů odjinud, kteří v zimě odjížděli za angažmá do Vratislavi. A právě oni, když rozpoznali mimořádný hudební talent svého mladého kolegy, jej nabádali, aby se vydal do světa za vyšším výdělkem. Na podzim 1898 tak odjel Kaps do Lipska. Nejprve zde krátce působil jako houslista a trumpetista ve varieté Battenberg, poté nastoupil na tamější hudební akademii. Při přijímacích zkouškách na housle, trumpetu a violoncello sice profesorský sbor konstatoval jistou neotesanost jeho hry coby samouka, ale nakonec byl přijat. Příznivě zapůsobila i skutečnost, že si jako hlavní obor zvolil právě violoncello, na které hrálo jen 25 z celkového počtu 1 200 studentů akademie. Ve třídě prof. Klengera Kaps exceloval. Za pouhé čtyři týdny se byl schopen naučit to, co jiným trvalo půl roku. Díky své pílí a houževnatosti záhy dostal poloviční stipendium (kdyby nebyl býval cizincem, obdržel by celé). Přes den se tak věnoval studiu a po večerech a nocích si hrou vydělával na živobytí. Po třech letech složil úspěšně státní zkoušku ze hry na violoncello, z hudební vědy a dirigování. Ještě za studií se stal koncertním mistrem Filharmonického orchestru v Dortmundu, kde brzy vynikl jako sólista. Od května do října 1902 řídil v Düsseldorfu velký orchestr, který zde vystupoval během přehlídky německého umění v rámci hospodářské výstavy. Ještě též rok přijal výzvu k angažmá do proslulého berlínského stánku opery a operety Theater des Westens, jenž byl otevřen počátkem října 1896. V Berlíně se dále soukromě vzdělával. Po tři měsíce chodil na lekce k mistru hry na violoncello prof. Robertu Hausmannovi, další půlrok se věnoval skladbě u prof. Engelberta Humperdincka. V necelých dvaadvaceti letech se stal nejmladším členem berlínského Královského komorního orchestru, nejmladším ze 140 umělců berlínské královské opery. Tento post jej vyšvihl do nejvyšších společenských kruhů, kde byl jako sólista zahrnován nemalými poctami. Po svém tříletém působení v královské opěře se stal cellistou komorního kvartetu prof. Waldemara Meyera, s nímž účinkoval ve všech velkých městech Německa. Slyšet jej mohli diváci v Lipsku, Kolíně, Frankfurtu, Münsteru, Hannoveru, Bonnu, Postupimi aj. Odešad se nesly recenze plné chvály a obdivu nad jeho hudebním výrazem a bravurní technikou.

V roce 1907 přijal Kaps pozvání filharmonie do New Yorku. Během svého více než půlročního působení za oceánem nasbíral vavříny v koncertních síních v New Yorku, Chicagu, Vancouveru, San Franciscu, Portlandu aj. Nadto podnikl ve spolupráci s místními vyhlášenými umělci, zpěvačkou a klavíristkou, turné po

KEYLOR GRAND
Symphony Club Orchestra
 MR. EDGAR FISCHER, Conductor.
FRIDAY, MAY 15, 1908
 Assisted by:
 MRS. ANNA SELKIRK NORTON, Mezzo Soprano.
 MISS MAY GEORGE, Pianiste.
 MR. RUDOLPH KAPS, Violin Cellist.
 WALLA WALLA MANNECHOR.
 50 PER CENT OF PROCEEDS TO PARK FUND.
 \$1.00, 75c, 50c.

Upoutávka na koncert v americkém tisku, The Evening statesman, 13. 5. 1908, s. 5 (reprofoto)

35 městech severní části kontinentu. O vystoupení ve městě Walla Walla ve státě Washington se pochvalně zmínil i domácí tisk. „Symfonický koncert zítřa večer. Kaps prokázal prvotřídní schopnosti violoncellisty. Své nádherně znělé violoncello ovládá s úžasným mistrovstvím. Do centra významných hudebních projektů vstoupil teprve nedávno. Hraje s upřímností skutečného umělce milujícího umění pro umění, řekl kritik v reportáži z nedávného koncertu. Nazítří vystoupí Kaps v [prostorách divadla] Keylor Grand se Symfonickým orchestrem Walla Walla [v čele s dirigentem Edgarem Fischerem]. Slečna [May] Georgeová ze Školy sv. Pavla si již získala zdejší publikum svou okouzující hrou na klavír, zatímco paní [Anna Selkirk] Nortonová, manželka úspěšného amerického pěvce, má velmi záviděníhodnou pověst líbezně zpěvačky. Mužský pěvecký sbor pokaždé diváky potěší svou nádhernou interpretací německých písní.“¹⁰ Koncert se uskutečnil v úterý 15. května 1908. Sál byl téměř vyprodán a program sliboval vzácný hudební zážitek. Díla Felixe Mendelssohna-Bartholdyho, Johannese Brahmsa, Franze Schuberta, Edwina Schultze a dalších světových skladatelů sklídila u publika mimořádný ohlas. Vystoupení se podle slov kritika stalo doslova lahůdkou sezóny.¹¹ Během léta 1908 Kaps ještě úspěšně dirigoval orchestr v San Franciscu. Na podzim 1910 se do Ameriky podíval znovu. Za doprovodu Newyorské filharmonie pod taktovkou Waltera Damrosche, amerického dirigenta a skladatele původem z Vratislavi, vystoupil Kaps v samotné Carnegie Hall. V koncertním sále pro sedm tisíc posluchačů předvedl své umění jako sólista. Svým výkonem dobyl Ameriku.¹²

Na podzim 1908 se Rudolf Kaps poprvé představil také v Paříži. Zúčastnil se umělecké soutěže, v níž i přes značnou konkurenci získal 2. místo. Když mu vypršela smlouva v Berlíně, odjel dirigoval lázeňský orchestr na ostrov Norderney v Severním moři. Tamní lázně byly rájem společenské smetánky své doby, ročně

Rudolf Kaps, 30. léta (reprofoto)

se v nich vystřídal na 25 tisíc návštěvníků. Na podzim 1909 odjel koncertovat do Petrohradu. Vystupoval zde mj. s tamější filharmonií, obřím hudebním tělesem o 180 hráčích. Na jaře 1910 odjel z Ruska přímo na turné po Holandsku, Švýcarsku a dalších evropských zemích.

V létě 1911, po svém triumfálním návratu z Ameriky, zatoužil Kaps po klidu a odpočinku od věčného cestování a uchýlil se domů, do svého rodného kraje ve Slezsku. Příliš se však nezotavil. Nejenže bylo třeba dát do pořádku nějaké blíže nespecifikované rodinné záležitosti, ale jeho věhlas pronikl i do Javorníku, takže bylo nemyslitelné, aby domácímu publiku nevyhověl a nevystoupil před ním. V sále kulturního Německého domu uspořádal dobročinný koncert, jehož ohlas byl značný. Strýc Anton, jeho první učitel, mohl být na svého synovce a žáka náležitě pyšný. Po krátké dovolené v kraji svého dětství se Kaps vrátil do Berlína, kde přijal post dirigenta prvotřídního salónního orchestru v Kerkau Palast, kavárně a tančírně Hugo Kerkaua, která byla otevřena jen o rok dříve. Vedle toho nadále koncertoval v salónech bohatých měšťanů, obchodníků a průmyslníků, kteří měli tu čest přivítat jej ve svém soukromí jako hosta, jakož i při velkých společenských událostech. Stačilo však málo a vše se mohlo změnit. V zimě 1911 se Kaps zranil na kluzišti, když někomu v nouzi poskytoval pomoc. Jak se ukázalo, úraz pravé ruky vůbec nebyl banální, neboť mu na dlouhé měsíce znemožnil hrát. S úzkostí a očekáváním Kaps sledoval její hojení a pomalu se navrátilší ohebnost v zápěstí.

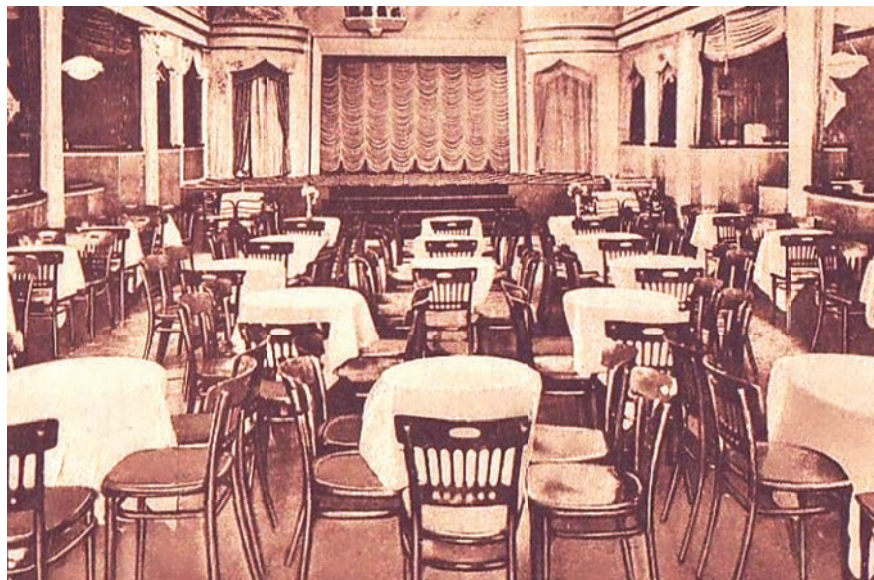
Velký úspěch, jehož dříve dosáhl v carském Rusku, přiměl Kapse na přelomu let 1912/1913, aby přijal lákavou nabídku a znovu odcestoval do Petrohradu. Byl by tam i zůstal déle, ale svou účast již přislíbil jinde. V létě 1913 se v Poznani konala výstava ke stému výročí národněosvobozeneckých bojů proti Napoleonovi.

Rudolf Kaps při této příležitosti dirigoval velkolepý orchestr. Po krátkém oddechu se vrátil zpět do Berlína, kde převzal vedení salonního orchestru ve vyhlášeném podniku Kronen Café. V téže době také dostal příležitost k nahrávání gramofonových desek. Kromě toho pořádal umělecké koncerty a jeho jméno se v Berlíně stalo doslova středobodem hudebního dění. Od ruchu velkoměsta si Kaps odpočinul jen jednou, když si dopřál pobyt u moře. V létě 1914 odjel do Bad Arensee v Severním moři. V tomto saském městečku převzal vedení zdejšího vysoce uznávaného lázeňského orchestru a rovněž zde prožil bouře blížícího se válečného konfliktu. Rudolfa Kapse, který se již dříve stal říšskoněmeckým státním příslušníkem, úřady uznaly kvůli zranění ruky za neschopného vojenské služby. Namísto toho měl v Hamburku řídit dobročinné koncerty filharmonie a pořádat takové akce, jejichž úspěch by válečnou mašinérii podpořil nemalou částkou. Po tři roky vedl Kaps v Hamburku salonní orchestr ve známé kavárně Alsterpavillon. V letech 1914–1918 rovněž učil na tamější konzervatoři.

Po skončení první světové války se Kaps odstěhoval z Hamburku do Brém, které se na více než dvacet let staly jeho domovem. Odjel tam na pozvání nemocného přítele, majitele podniku Kaiser-Friedrich-Etablissements, aby zde vedl salonní orchestr. Kaps nabídku přijal, dirigování se ostatně stalo jeho hlavním oborem. Ve svých osmatřiceti letech se vzdal kariéry výkonného umělce a sám vystupoval jen zřídka při dobročinných koncertech, s filharmonii nebo při večerech komorní hudby. Již v roce 1919 ale Kapsův přítel zemřel. Ještě před smrtí jej prosil, aby zůstal i nadále jeho spolehlivým zástupcem. Rudolf Kaps svůj slib dodržel. Při správě pozůstalosti prokázal značné ekonomické a komerční schopnosti, přičemž mohl využít všech svých dosud nabytých zkušeností. Jakkoliv byly poválečné poměry nepříznivé, snažil se podnik vyzdvihnout na jeho někdejší, ba ještě vyšší úroveň. Energie a velkorysost, s níž k práci přistupoval, vzbudila důvěru u vdovy po bývalém majiteli, která by podnik sama bez podpory svého zesnulého muže mohla vést jen stěží. Byla to žena původem ze Švédska, vzdělaná a hluboce duchovně založená, která mládí prožila v Americe. Kdy se s ní Kaps oženil, bohužel nevíme; tajemstvím zatím zůstává i samotné jméno jeho manželky.

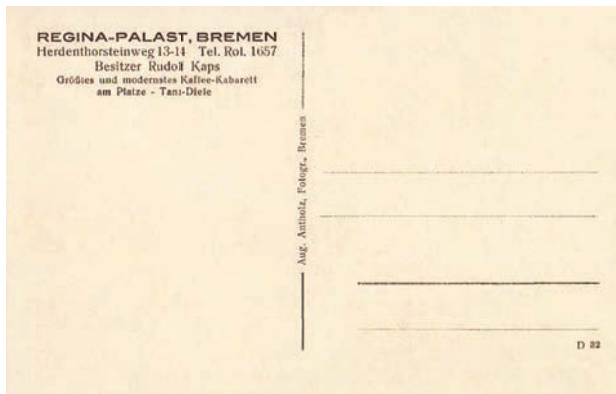
Jako majitel prvotřídního zábavního podniku se však Rudolf Kaps nechtěl vzdát milované hudby. Hodlal jej se souhlasem své ženy pronajmout, aby se mohl věnovat nabídkám, které se k němu jen hrnuly. Nebylo však jednoduché nalézt patřičně schopného zástupce. A protože byla v sázce dobrá pověst podniku, napnul Kaps všechny síly a řídil jej sám. Jak prozíravý to byl krok, ukázala následující léta hospodářské krize, která Výmarskou republiku zasáhla velmi tvrdě. Kaps byl činorodý, měl rozhled a dovedl odhadnout, jak své jmění co nejlépe zhodnotit. Připojil se proto ke koncernu na výrobu gramofonů a gramofonových desek, jenž sliboval naději na úspěch. Stal se jeho uměleckým vedoucím a členem správní rady. Úspěšně rozjetou továrnu však zničila hyperinflace, její miliónové hodnoty zmizely beze stopy.

Po krachu gramofonové firmy se Rudolf Kaps plně soustředil na svůj podnik, který od základů přebudoval a zmodernizoval. V roce 1924 jej otevřel pod

Kabaret Regina-Palast, Brémy, kolem roku 1935 (reprofoto)

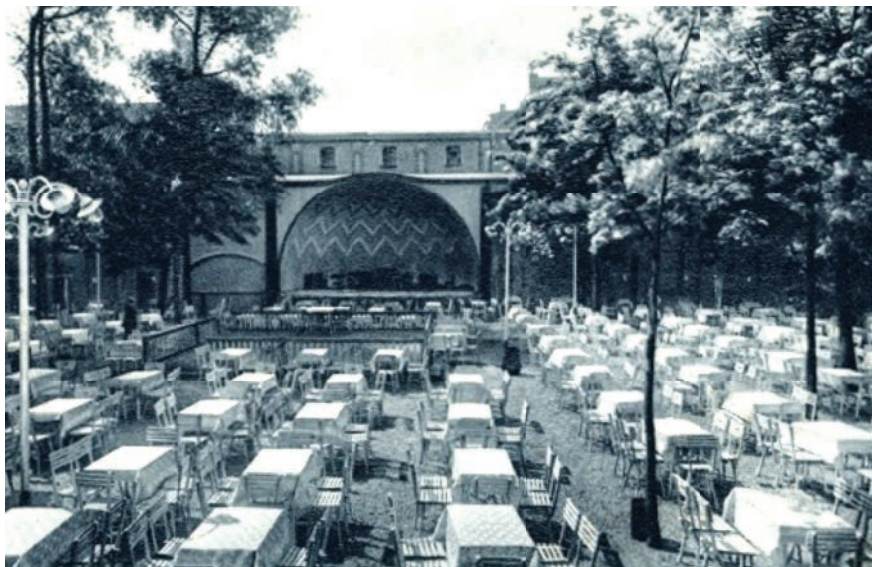
novým názvem Regina-Palast, jenž v sobě zahrnoval prvotřídní varieté, zábavní podnik a vinárnu. Od hanzy si navíc pronajal městskou kavárnu, stojící hned naproti. Také ji nechal opravit v moderním stylu a luxusně vybavit včetně elektrického osvětlení s barevnými efekty. Jednalo se o nákladný projekt, jehož záměr byl zcela pragmatický. Hosté odcházející z Regina-Palast, který zavíral ve čtyři hodiny ráno, mohli v případné zábavě pokračovat právě v kavárně, která fungovala nepřetržitě. Byl to obří podnik, který údajně pojal až tisíc návštěvníků, zaměstnával 40–50 umělců a hudebníků a dalších 60–70 školených pracovníků, jichž bylo třeba k zajištění provozu. Zdejší kuchyně byla mezi labužníky vyhlášená, také víno a likéry lahodily chuťovým pohárkům zhýčkaných znalců. Tak obrovský kolos dvou podobně velkých podniků již Kaps nemohl řídit sám. S jeho správou mu proto pomáhala armáda ředitelů, agentů, obchodních vedoucích, právních zástupců aj. Kromě dvou salónních orchestrů zde každý večer vystupovalo na 20–30 vybraných umělců různého zaměření, kteří během svých turné účinkovali po dva týdny jak v Regina-Palast, tak v městské kavárně. Střídali se zde tanečníci, zpěváci, baletky, hudebníci, drezéři zvířat, žongléři, artisté, komici, recitátoři, umělečtí kreslíři apod. Zábavní program tak návštěvníkům nabízel neustále něco nového, nevídaného, aby podněcoval jejich zájem a zvědavost. Umělecká produkce totiž byla spojena nejen s velkým úsilím, ale i nemalými výdaji. Ačkoliv podobné podniky mívaly k dispozici množství najatých agentů, kteří s umělci sjednávali angažmá, Kaps tuto práci zajišťoval osobně. Musel proto hodně cestovat a vyhledávat pro svá jeviště ty nejlepší

Vizitka zábavního podniku Rudolfa Kapse, Brémy, kolem roku 1935 (reprofoto)

umělce. Oproti ostatním měl nespornou výhodu v tom, že sám byl umělec, jehož kariéra a zkušenosti mu umožňovaly zcela důvěřovat vlastnímu vkusu. Byl profesionálem, od něhož se mohli ostatní kolegové z branže učit. V obchodním styku byl ceněn a respektován pro svůj charakter a korektní jednání.

Prostor k odpočinku nalézal impresáριο Kaps ve vile v blízkosti Regina-Palast, nedaleko více jak sto let starého větrného mlýna, symbolu Brém. Byl to rozlehlý dům se zahradou a čtrnácti luxusně zařízenými pokoji, v nichž ubytovával své hosty. Měl zde i svůj vlastní hudební salón s koncertním křídlem a nepřeborným množstvím notového materiálu. Sbíral umělecké předměty a hudební nástroje starých mistrů. I přes chvíle úlevy na pobřeží Severního moře, resp. u ústí řeky Vezery, však Rudolf Kaps ze všeho nejraději jezdil domů, na Javornicko. Když to bylo možné, v doprovodu své manželky se sem vracel každý rok. Jeho rodina zde žila ve skromných poměrech a Rudolf se s ní o své jmění rád dělil. Nejenže zaměstnával bratrance Eduarda,¹³ absolventa obchodní školy, jako přednostu své kanceláře a další dva, Rudolfa a Ervina, jako vrchní číšníky. Největší potěšení mu činilo, když své příbuzné mohl vzít s sebou na téměř 1 000 km dlouhou cestu autem ze Slezska do Brém, pohostit je a ukázat jim krásy tohoto hanzovního města a okolí. Několikrát tak ve svém domě přivítal strýce Antona a Eduarda, bratrance Heinricha, rozličné tety a další členy rodiny, své přátele, kamarády a známé. „Když se zrovna nepodával sekt, perlilo u přítele Kapse namísto hořké minerálky ve sklenicích pravé moselské a rýnské víno. [...] Právě tak stůl zdobily namísto bramborové kaše nebo česnečky ty nejvybranější delikatesy. [...] Po svém návratu domů všichni pěli chvály na krásy, které viděli a slyšeli, a na lahůdky, které jedli,“¹⁴ napsal na podzim 1929 Rudolf Moche, nadučitel, publicista a básník, Kapsův blízký přítel a autor jeho životopisu.¹⁵ Ostatně cestování s manželí Kapsovými z Javorníku až do Brém tehdy sám zažil na vlastní kůži.¹⁶ I přes jistou míru zaujetí, jíž se Moche při výčtu všech Kapsových předností neubráníl, vylíčil svého přítele jako muže dobrosrdečného a štedrého, kterému byla cizí povýšenost, pýcha a nafoukanost zbohatlíků. Jako člověka, který svého

Zahradní restaurace Grinzing-Garten, Brémy, kolem roku 1935 (reprofoto)

postavení dosáhl jen vlastním přičiněním a když se mu sňatkem naskytla příležitost vstoupit do zavedeného podniku, svou pílí jej přivedl k ještě většímu úspěchu. Kaps bezpochyby cítil zadostiučinění a také vděčnost vůči své rodině, především ke strýci Antonovi, kterého nadevše miloval. Když poprvé onemocněl, odvezl jej s sebou do Brém k lékařům-specialistům. Dalším chorobám však už zabránit nedokázal. Strýc umíral a jeho synovec opět spěchal přes 1 000 km, aby mu poskytl útechu v jeho posledních hodinách. Někdejší kapelník zemřel počátkem října 1928 v Horním Fořtu ve věku pouhých 67 let. Teta Juliana zesnula o 13 let později.

Ačkoliv se Rudolf Kaps od útlého mládí pohyboval ve velkoměstech, o svém rodném domě v Horním Fořtu hovořil s hrdostí. Příbuzné měl rád a nerozlišoval, má-li někdo hlouběji do kapsy, či nikoliv. Moc dobře totiž věděl, jak vrtkavá je štěstěna. Také pro jeho manželku byl podle Mocheho mnohem důležitější charakter než majetek. Jakkoliv to byla distingovaná dáma zvyklá pohybovat se v nejvyšších společenských kruzích, se svými slezskými příbuznými prý dokázala jednat se srdečnou vřelostí. Díky Mochemu je také známo, že chtěl Kaps již před lety investovat nemalé prostředky přímo v Javorníku, kam hodlal přilákat severoněmecký kapitál a postavit zde velký zábavní podnik. Z projektu ale nakonec sešlo. Za prostředky pro tento účel rezervované si Kaps koupil ve městě luxusní vilu a zábavou mu bylo posezení v hostinci bratrance Heinricha, kde rád sedával s přáteli z dob mládí. Který z javornických lokálů to byl, bohužel nevíme, a kde stál Kapsův dům, zatím také zůstává otázkou.

Na podzim 1929, na prahu velké hospodářské krize, která uvrhla i Kapsův rodný kraj do velkých obtíží, jeho podrobný životopis z pera Rudolfa Mocheho

končí.¹⁷ I tak ale máme alespoň letmou představu o jeho dalších životních osudech. Kapsovy zábavní podniky v Brémách sídlily na lukrativních adresách Herdentorsteinweg a Bahnhofstraße v historickém centru města u vlakového nádraží poblíž luxusních hotelů a městského kina. Jejich velkolepost můžeme dodnes obdivovat na dobových pohlednicích z 30. let, které lze dosud nalézt v internetových aukcích. Kaps na nich propagoval přepychový Regina-Palast, největší a nejmodernější kabaret k posezení a tanci, a rozlehlou zahradní restauraci Grinzing-Garten (Grinzing Zum Heurigen), jež zřejmě dostala název po stejnojmenné části Vídně proslulé vinicemi a drobnými vinárnami. Uvnitř objektu se nacházelo varieté, v areálu zahrady koncertní amfiteátr a přímo mezi stoly pro hosty také jedno menší vyhrazené pódium. K návštěvníkům jeho podniků náleželi především vlivní úředníci, finančníci, průmyslníci a obchodníci, příslušníci šlechty, vyšší střední třídy, umělci a vědci. Byli mezi nimi zcela jistě i svobodní zednáři, k nimž Kaps jako člen jedné ze tří brémských lóží náležel. Není pochyb o tom, že se finanční problémy po krachu na newyorské burze dotkly i Kapsova podnikání. Jaké však byly Brémy té doby?

Ruku v ruce s hospodářskými problémy se postupně komplikovala především situace politická. Život ve svobodném hanzovním městě nebyl zvláště ve 30. letech snesitelný zrovna pro každého. Již koncem roku 1922 vznikla v Brémách první místní skupina Nacionálně socialistické německé strany dělnické (NSDAP). Její význam vzrůstal v souladu s trendem v celém Německu a zejména v důsledku propuknutí světové hospodářské krize, která město závislé na zahraničním obchodu citelně zasáhla. Právě na začátku roku 1930 vzniklo ve městě deset nových stranických okresů. NSDAP tehdy disponovala tisícovkou členů a se svými 32 zástupci se stala druhým nejsilnějším uskupením v městském zastupitelstvu. Aparát strany se postupně rozšiřoval až na úroveň samostatné župy a zasahoval stále hlouběji do životů místních obyvatel. K úspěchu přispěl i sám Adolf Hitler, jenž Brémy poprvé navštívil na podzim roku 1930 a který z prvotně roztržité strany vybudoval silný mocenský prvek. Pouhé dva roky trvalo nacistům, než město ovládli. Pod vlajkami s hákovým křížem se rozpoutal pouliční teror, nepřátelé režimu začali záhadně mizet. Po vítězných volbách do říšského sněmu v půli března 1933 a jen krátce nato, co rezignoval brémský senát ve svém původním složení, navštívilo několik vlivných osobností obchodní a průmyslové velkoburžoazie dočasně jmenovaného starostu města Richarda Markerta a poblaho-prálo mu k nástupu do funkce.¹⁸ Domluva s novým režimem byla zpečetěna...

Novopečený starosta Brém a předseda senátu Richard Markert se s Rudolfem Kapssem nepochybně znal. Setkat se mohli třeba v zednářské lóži, jejímž členem byl Markert až do roku 1931, kdy svobodné zednáře opustil a vstoupil do NSDAP. Okamžitě se stal zastupujícím vedoucím místního pracovního úřadu, počátkem března 1933 byl jmenován policejním senátorem a již ve funkci starosty byl 18. června 1933 ustanoven tzv. správcem práce přímo podřízeným říšskému ministerstvu práce v Berlíně. Jeho kariéra však netrvala dlouho. Již koncem října 1934 byl sesazen ze všech politických funkcí. Ačkoliv se snažil zastupovat zájmy

místních lodních společností, kapitál v Brémách stále více škrtla dovozní omezení a státní kontroly. Neprospívala mu ani prohlubující se hospodářská podřízenost nedalekému Hamburku, ani tahanice o politický vliv nad městem. Zřízením říšského místodržitelství pro Brémy a Oldenburg v květnu 1933 ztratilo hanzovní město poprvé od napoleonských dob svou samostatnost.¹⁹

Právě v takovém společenském ovzduší Rudolf Kaps v Brémách žil a podnikal. Byl závislý na penězích, které si ne každý mohl v dané době dovolit utratit jen tak pro zábavu. A protože ve svém varieté poskytoval práci více než stovce lidí, musel být s úřady a představiteli vládnoucího režimu v úzkém kontaktu. Ruku v ruce s tím šla i politika a jeho vlastní politické přesvědčení. Kdy přesně se stal Kaps členem NSDAP, bohužel nevíme. Z dochované úřední korespondence z roku 1943 je však známo, že již „před převzetím moci“ ve městě aktivně podporoval jak zájmy nacistické strany, tak jejich oddílů SA a SS. V roce 1932 bylo v jeho domě na Herdentorsteinweg čp. 37²⁰ dokonce zřízeno první sídlo praporu SS II/24 v Brémách.²¹ Snad i právě proto, že se počátkem 30. let tolik angažoval pro nacistické hnutí, měl utrpět nemalé hospodářské škody. Na tuto svou „obět“ se později odvolával přímo v kanceláři Vůdce, když musel řešit svou sociální situaci nejen po rozvodu s manželkou, který jej v Brémách připravil o podíl na majetku, ale i ve svém dědickém řízení ve Slezsku. Ani zásluhy o nové politické pořádky však očividně nezabránily tomu, že byl Kaps nakonec z NSDAP vyloučen. Důvodem byla jeho příslušnost k tajné organizaci svobodných zednářů, což byl cejch, který strana za žádných okolností netolerovala. I když se Kaps veřejného politického dění už zřejmě nikterak více neúčastnil, mohl jako člen Říšské kulturní komory (od roku 1933) dál úspěšně podnikat.²² Jen připomeňme, že členství v této veřejnoprávní korporaci, v jejímž čele stál přímo ministr lidové osvěty a propagandy Joseph Goebbels, bylo povinné, avšak možné pouze tehdy, byla-li splněna podmínka politické spolehlivosti a árijského původu. Kulturní produkce tak podléhala přísné kontrole a nežádoucí ideologické vlivy byly eliminovány.²³

O Kapsově působení v Brémách před vypuknutím války a počátkem 40. let máme jen minimum informací. Je známo, že změnil adresu svého pobytu na Nordstraße čp. 89, asi půl hodiny pěšky od někdejšího bydliště na Herdentorsteinweg. Zdali se přestěhoval v důsledku rozvodu, nebo udával nové místo pobytu až po zániku původního domu při spojeneckých náletech, kterým padly za obět' všechny historické stavby v Brémách, nevíme. Je však jisté, že byl jeho podnik bombardováním zcela zničen.²⁴ Ještě k roku 1938 byl Kaps v pramenech uváděn jako majitel restaurací, v letech 1943–1944 byl zmiňován jako vedoucí podniku, kapelník či hudební pedagog. I tak musel za živobytím neustále cestovat. Pohyboval se mezi Brémami, Berlínem, Vídní, Salcburkem a také Javorníkem. Právě na Javornicku zachytily dochované archivní dokumenty jeho stopu nejméně třikrát během roku 1943. Do rodného kraje se tehdy vypravil řešit své dědické záležitosti. V Javorníku přebýval na Fünfhübnerstraße čp. 133.²⁵ V důsledku nemalých ztrát na majetku se Kaps ocitl v tíživém finančním postavení, a proto potřeboval uplatnit svůj nárok na pozůstalost po příbuzných. Bližší okolnosti dědického

řízení nejsou známy. Podklady, které Kaps přenechal okresnímu vedení NSDAP v Jeseníku k prošetření a které pendlovaly poštou mezi Brémami, Javorníkem a Jeseníkem, se nepodařilo dohledat. K dispozici je jen soupis těchto dokumentů z jeho osobního spisu, vedeného právě u okresního vedení strany. Byla mezi nimi mj. i Kapsova poslední vůle, sepsaná ve prospěch jeho tety Juliany, která jej jako dítě spolu s manželem Antonem vychovávala a jež zemřela v únoru 1941 v Horním Fořtu. Obsah závěti není znám. Snad z důvodu možných machinací ze strany některých závistivých příbuzných, kteří by jej o dědický podíl mohli připravit, Kaps atakoval stranickou kancelář v Berlíně a dožadoval se nejen náhrad za již dříve utrpené finanční ztráty, přičemž měl podporu všech tehdejších úřadů, a především vedení župy Weser-Ems se sídlem v Oldenburgu, ale přimlouval se i za zprostředkování a intervenci právě ve věci svého dědictví. Kancelář Vůdce však nakonec dala od celého případu ruce pryč. Rudolf Kaps totiž neušel pozornosti orgánů NSDAP v Berlíně, Javorníku, Jeseníku a bezpečnostní služby SD v Opavě jen kvůli pozůstalosti. Důvod byl mnohem vážnější. Přišlo na něj udání...

Počátkem srpna 1943 byl Kapsův postoj k nacistickému státu a straně na Javorníku nahlížen velmi problematicky. Vedoucí místní skupiny NSDAP jej ve svém politickém posudku označil za osobu nepřátelskou a politicky nespolehlivou. „Rudolf Kaps přijel k delšímu pobytu do Javorníku teprve po převratu. Od této doby nebyl žádným způsobem politicky angažován. V politickém ohledu je jeho chování absolutně závadné. Zastírá jej pořádáním koncertů ve prospěch WHW [Winterhilfe]. Jako někdejší příslušník lóže se pokouší těmito finančními příspěvky předložit důkaz o změně svého současného politického smýšlení. Členem NSDAP se stal už v Brémách, ale kvůli členství v lóži byl ze strany vyloučen. Je tu všeobecně známo, že jej nelze považovat za bezproblémového jak charakterově, tak politicky. Bohužel mu ale dosud nebylo možné cokoliv prokázat. Jeho dvorská obratnost a společenské způsoby při jednání s lidmi jej chránily před tím, aby proti němu někdo vypovídal. Mistrovsky se vyzná v umění cynismu a v namlouvání událostí tak, že jen ten, kdo ho zná, ví, co tím chce říci. Právě tento druh lidí ale znamená ve styku s nepevným charakterem velké nebezpečí. Je velmi opatrný na to, aby si začal s útoky přímo proti straně nebo státu, neboť dobře ví, jaké následky by takové jednání mohlo způsobit. Také společensky vyhledává jen takové lidi, o nichž ví, že nejsou stoprocentní nacionální socialisté. Bylo by velmi žádoucí vyslechnout místního vedoucího [NSDAP] v Brémách, jak se choval tam. Právě tak nejasné jsou Kapsovy poměry hospodářské. Není známo, jestli ještě vlastní část majetku, jak je velký a jestli má ještě nějaké povinnosti v Brémách. Často cestuje, nevíme kam. Zde se opakovaně stýkal s Antonem Kapsem, který je znám jako zdatný umělec.“²⁶ Místní vedoucí NSDAP v Javorníku se na Rudolfa Kapse jako na říšského Němce, byť rodáka z Horního Fořtu, díval spíše skrze prsty. Svým charakterem, zkušenostmi a nadhledem velkého světa totiž impresáριο a možná tak trochu i bonviván Kaps ani zdaleka nezapadal do koloritu podhorského maloměsta v Sudetech, kde bylo zvykem potvrzovat příslušnost k NSDAP horlivou stranickou aktivitou. Navíc se Kaps do svého rodného kraje, „navráťivšího“ se na podzim 1938 „domů do

Říše“, vrátil se škrálopem na svém profilu „soukmenovce“. Kromě toho, že byl jako svobodný zednář vyloučen z NSDAP, byl na jaře 1938 obviněn z vlastizrady, neboť v Československu komentoval poměry panující v nacistickém Německu. Celý případ řešil ve druhé polovině března 1938 vrchní říšský státní návladní při Lidovém soudním dvoru v Berlíně²⁷ a hlavní státní zástupce v Brémách.²⁸ O průběhu a výsledku procesu bohužel nevíme nic bližšího. Není však pochyb, že nacisté důsledně dbali na to, aby byla kritika nového režimu potlačena hned v zárodcích. Kaps si toho byl velmi dobře vědom, neboť znal praktiky Třetí říše a bezpochyby musel napnout všechny síly, aby jej celá záležitost už tehdy nezničila.

V létě 1943 si jen málokdo v Sudetech dovedl opravdu představit, jak zrůdný je nacismus a válka jako taková. Svě o tom věděli lidé evakuovaní z bombardovaných říšských měst, svě o tom věděl i Rudolf Kaps. Ponětí o situaci nejspíš neměla ani Irmgard Seipelová, jež tehdy do Javorníku přijela z Vídně na delší dobu ke své matce a která ve čtvrtek 19. srpna 1943 osobně předala místnímu vedoucímu NSDAP svůj dopis s udáním proti Kapsovi. Irmgard Seipelová se s Rudolfem Kapsem seznámila prostřednictvím tety Berty Fröhlichové, dcery městského lékaře Antona Hoffmanna a vdovy po místním nadučiteli Karlu Josefu Fröhlichovi.²⁹ „*Tento pán, kterého jsem znala jen od vidění a s nímž jsem poprvé hovořila, mluvil způsobem, který jsem jednoduše nemohla přejít s klidným svědomím. Oponovala jsem a vysmála jsem se mu. Avšak když mě jen potkal, vždycky zase začal a chtěl mě zdánlivě poučovat a znepokojovat. Pro blaho lidu proto považuji za nezbytné na tohoto muže upozornit, neboť by jeho kontrapropaganda mohla způsobit nekonečné škody a narušit náladu obyvatel. Smýšlel následovně: Není možné, abychom tuto válku vyhráli, protože na ruské frontě naši vojáci nemají žádné zbraně. Letci nemají benzín. Těžké zbraně zcela odpadají, protože Krupp a celý průmysl je v háji. Nyní budou použity bojové plyny. Kdo s nimi začne první, ten bude vítěz. V Salzburku, kde prý dojel až k Brenneru, mu řekli, že byl Mussolini postřelen. Co se podařilo Napoleonovi nebo Hitlerovi, to se podaří naprosto jiným lidem. Vznikne evropská unie založená na americkém modelu. Letecká válka teď ale všechno zničí. Ve Vídni je prý nálada tak špatná, že se lidé sbíhali, měli rozkopat kolejnice, střilet apod. Podle mě je to člověk, který může takovými řeči při svých celodenních procházkách způsobit mnoho škod a pokud v těchto dnech pojedou zpět do Vídně, bude pro mě uklidněním vědomí, že v mé vlasti nebudou trpěni podobní američtí agenti. Heil Hitler! Irmgard Seipel, Vídeň XIV, Gruschaplatz 7/6.*“³⁰ Již o dva týdny později putoval obsah dopisu do Berlína. Okresní vedoucí NSDAP v Jeseníku Oswald Czech považoval za nutné urychleně informovat kancelář Vůdce, že se podařilo odhalit Kapsovo zrádné chování. Zároveň předal celý případ gestapu. Nacistická mašinerie se roztočila na plné obrátky...

Rudolf Kaps se proti nařčení z defetismu bránil a snažil se vše vysvětlit. „*Na základě včerejší rozmluvy s okresním vedoucím [strany] si dovoluji k vzneseným obviněním proti mé osobě zaujmout následující stanovisko. Oznámení, které učinila paní Seipelová z Vídně, neodpovídá skutečností. Chtěl bych vše ve stručnosti a pravdivě vylíčit. Když jsem se počátkem srpna tohoto roku vrátil z šestitýdenní*

pracovní cesty po Rakousku zpět do Javorníku, pozdravil jsem vdovu po nadučíteli [Bertu] Fröhlichovou, která zrovna stála v okně, když jsem šel okolo. Bavili jsme se o hudbě a o Salcburku, a to až do té doby, než přišla její neteř [Irmgard] Seipelová a zeptala se, co nového se přihodilo ve Vídni. Řekl jsem, že se také tam dají očekávat nálety a že všude, kde to jde, se staví protiletdecké kryty. Také se všeobecně vyprávělo, že byl Mussolini zajat a přitom byl zastrělen. (Na tuto ve Vídni hojně rozšířenou zprávu jsem se zeptal jednoho známého, který pracuje u policie, jestli se zakládá na pravdě, a on mi také řekl, že Mussolini už nežije.) Dále jsem slyšel, že Rakušané opět sní o velké říši, jako byla dříve s centrem ve Vídni. Ostatní státy Evropy se k ní mají připojit. Řekl jsem: ‚Napoleon usiloval o Panevropu, což se mu nepodařilo. Možná se to podaří našemu Vůdci, když válku sto procentně vyhrájeme.‘ Měl jsem velkou starost o své příbuzné v Hamburku. Po mnoho dní jsem se je pokoušel zastihnout telegraficky nebo telefonicky ze Salcburku a Vídne, avšak bez úspěchu. Ve Vídni jsem slyšel o velkých ztrátách až čtvrt miliónu mrtvých; také mohlo být užito amerického plynu. K tomu jsem podotkl: ‚Kdyby byl nasazen bojový plyn, to by byl strašlivý konec.‘ (V polovině srpna jsem zase odjel zpátky do Brém a přesvědčil jsem se o hrozivých nelidských teroristických útocích na Hamburk. Počet mrtvých byl ovšem přehnaný.) Na poznámku paní Seipelové, že jsem každý den chodil na procházky, mohu dámě odpovědět, že by stačilo, aby si v naší bombardované oblasti prožila jen čtyři týdny a sama by si udělala představu o této válce. Už od začátku války jsem prožil teroristické útoky na Brémy, často jsem se vznášel v nebezpečí života, viděl jsem smrt před sebou a zažil jsem ty nejhorší scény. Myslím, že si ve svých 62 letech zasloužím několikadenní zotavení. Měl jsem těžké mládí. Když jsem byl dítě, musel jsem stále s někým spolupracovat. Jako polosirotek jsem si musel sám vydělávat na svůj chléb už od 14 let. Neznám žádnou zahálku, jak ji možná zná paní Seipelová. Můj život je naplněn prací a velkou námahou. Dále je v severním Německu jakož i v kanceláři Vůdce známo, co jsem v časech bojů v roce 1930 obětoval pro hnutí. S německým pozdravem Heil Hitler!“ ... jméno chybí.³¹ Rudolf Kaps v záhlaví dopisu připojil vyjádření Berty Fröhlichové, která jeho vylíčení událostí potvrdila jako pravdivé a stvrdila ho svým vlastnoručním podpisem. Ani toto svědectví však nedokázalo zastavit roztočenou spirálu smrti.

V tomto velmi nešťastném a jednoznačně politicky motivovaném procesu Kaps nemohl vyhrát. Do spárů režimu se navíc dostal v době, kdy se válečné štěstí na východní frontě obrátilo vůči Německu zády. Propaganda jela na plné obrátky, bylo zapotřebí potlačit vzrůstající obavy a posílit morálku civilního obyvatelstva. Zpravodajská služba SD byla Rudolfu Kapsovi v patách už minimálně od jara 1943. Udání z pera Irmgard Seipelové tak přišlo vhod. Na základě oznámení místního vedoucího NSDAP v Javorníku kvůli defetistickým výrokům byl Kaps 9. října 1943 zatčen. Po třech měsících pobytu ve vazbě byl podle hlášení gestapa v Opavě převezen 7. ledna 1944 na rozkaz hlavního říšského bezpečnostního úřadu (RSHA) do Berlína a předán tamějšímu lidovému soudnímu dvoru.³² Kaps před ním stanul již podruhé. Pravděpodobnost, že by i tentokrát vyvázl bez větší újmy, se rovnala nule. Přitěžující okolností mu vedle recidivy jistě byla

i jeho zednářská minulost. Konečný verdikt však nepadl v Berlíně, ale v jeho rod-
ných Sudetech. Z rozhodnutí trestního senátu Vrchního zemského soudu v Lito-
měřicích z 30. srpna 1944 byl Rudolf Kaps odsouzen k trestu smrti a k trvalé ztrátě
občanských práv. Skutkovou podstatou jeho trestného činu bylo rozvracení bran-
ných sil podle § 5 mimořádného válečného trestního práva (KSSVO ze 17. srpna
1938).³³ Pro žalobce bylo snadné naroubovat defétismus v podstatě na jakýko-
liv soudní případ. Stačila jen pouhá možnost, že by na veřejnost proniklo i jinak
pravdivé tvrzení, které by však dle tehdejší jurisdikce mohlo ochromit válečnou
morálku či vyvolat kritiku režimu, a nebylo úniku. Ke Kapsově smůle byla tato
okolnost již sama obsažena v dopise Irmgard Seipelové. Dnes už se můžeme jen
domnívat, jestli jej opravdu psala sama, nebo jí s formulací udání pomohly úřady.
Na výsledku by se tím stejně nic nezměnilo.

V druhé polovině září 1944 se případ hudebníka Rudolfa Kapse vrátil zpět do
Javorníku. Tentokrát šlo o vyjádření funkcionářů NSDAP k žádosti o milost. Ve-
doucí okresního personálního úřadu v Jeseníku Schwalm naléhal na svědomité
vyplnění dotazníku a jeho urychlené doručení zpět. Celou záležitost urgovalo
župní vedení NSDAP v Liberci, které mělo výsledky šetření obratem zaslat do
Berlína. Dotazník referenta pro udělování milostí čítal deset otázek. K nejdůleži-
tějším patřil popis trestného činu a motivů odsouzeného. Místní vedoucí NSDAP
k tomu lakonicky napsal, že „není známo, [Kaps] je zde [v Javorníku] vnímán jako
nespolehlivý, defétista, chlubil a vypravěč hrůzostrašných zpráv.“ Zároveň potvr-
dil, že údaje v žádosti uvedené jsou pravdivé, že „je rozhodně znám jeden pří-
pad, kdy Kaps loňského roku pobýval v Salcburku,“ přičemž však jedním dechem
dodal, že „zmíněné důvody byly posouzeny jako nic neříkající.“ Poslední otázka,
zdali se přimlouvá za udělení milosti, byla jednoznačně zamítnuta vyjádřením,
že „takovéto charaktery nemohou být opětovně vpuštěny mezi náš národ.“³⁴ V po-
dobném duchu se ve svém hodnocení vyjádřil také okresní vedoucí NSDAP v Je-
seníku Oswald Czech. V popisu Kapsova trestného činu sice přímo uvedl deféti-
stické výroky, zato ve věci věrohodnosti důkazů byl poněkud opatrnější. „Prav-
divost údajů v žádosti nemůže být odtud posouzena. Uváděné důvody byly shledány
jako nic neříkající a nezávažné.“ Ve finále se však odsouzeného nezastal ani on.
„S ohledem jak na Kapsův charakter a schopnosti, tak na jeho politické chování,
které již častokrát zavdalo podnět k odsouzení, nemohu se k žádosti o milost přimlu-
vit.“³⁵ A neučinil tak ani říšský ministr spravedlnosti v Berlíně, jemuž byly před-
kládány všechny rozsudky smrti, ani kancelář Vůdce, která si posudek vyžádala,
ani státní zástupce a dovolání nenašel ani u Říšského soudu v Lipsku. Ve čtvrtek
19. října 1944 byl Rudolf Kaps v Drážďanech popraven.³⁶

Zřejmě posledním člověkem, který se s Rudolfem Kapskem setkal těsně před
smrtí, byl Franz Bänsch, farář katolického kostela sv. Pavla na jižním před-
městí Drážďan. Jeho úkolem byla vedle pastorační činnosti ve svěřené farnosti
také duchovní služba v nedaleké věznici, kde poskytoval útěchu odsouzeným
na smrt. Od roku 1935 až do konce války pomohl Bänsch řadě obětí a jejich pří-
buzným. V kontaktu s ním byla i Kapsova sestřenice Maly Kapsová ze Cvikova

(něm. Zwickau). Počátkem prosince 1944 mu napsala upřímné poděkování za jeho zprávy. „*Díky laskavému prostřednictví [našeho pana faráře] Dr. Wolfa jsem obdržela Vaše hřejivé a konejšivé řádky o skonu mého bratrance Rudolfa Kapse. [Jsem vděčná, že odešel] smířený s Bohem. Jeho tragický konec naši rodinu velmi zasáhl. Vaše neskonale uklidňující, bolest tišící slova jsou však jako balzám. Vážený pane faráři, vyjadřuji Vám svůj nejvřelejší a nejhlubší dík za velké dobrodíní, které jste svou kněžskou službou a také mým jménem prokázal mému nebohému bratranci v jeho posledních těžkých hodinách života.*“³⁷ O Maly Kapsové bohužel nemáme žádných dalších zpráv než její cvikovskou adresu na Römerplatz 8 II. Není pochyb, že byla celou událostí velmi pohnutá. Do obálky přidala navíc pár marek pro chudé...

Téměř čtyři roky poté, na jaře 1948, začala po osudu Rudolfa Kapse pátrat Nanna Dechertová z Berlína. Totožnost této ženy není známa. Ve své žádosti pro blíže neurčený vyšetřovací úřad uvedla, že Kaps „*byl 30. 8. 1944 propuštěn z věznice v Litoměřicích. Věznili ho nacisté. Kvůli dědictví bych ráda věděla, jestli ještě žije. Jsem s ním příbuzná. Prosím o rychlou odpověď.*“³⁸ Úřední sdělení se dochovalo v konceptu a jeho znění bylo negativní. Agenda státních zastupitelství, zvláště soudů a vazebních věznic se za války ve velké většině případů nedochovala; přímo v Litoměřicích byly spisy spáleny v prvních dnech května 1945.³⁹ Archivní prameny k osobě Rudolfa Kapse dále mlčí.⁴⁰ Jeden hlas však ani po válce neutichl. Svůj pohled na peripetie Kapsova žití a smrti zveřejnil v roce 1963 jeho životopisec Rudolf Moche, tehdy devadesátiletý někdejší nadučitel z Javorníku. V časopise *Altwater-Kalender* pro rok 1964 vydal další díl své série pátrání po osudech obětí války, jimž zasvětil celý zbytek života. Rudolf Kaps z Horního Fořtu u Javorníku byl podle něj „*nejslavnějším hudebním virtuosem naší domoviny [...] od dob Ditterse z Dittersdorfu. Od roku 1920 žil zámožně v Bremerhavenu [sic!], avšak při bombardování byl ožebračen a přišel o veškerý svůj majetek. Vrátil se tedy zpět do vlasti, aby zde po úmrtí rodičů získal alespoň dědictví, které mu náleželo. Jenže ti, kteří s ním nebyli pokrevně spřízněni, si toho byli dobře vědomi a nechali se ustanovit univerzálními dědici. O uplatnění Kapsových nároků měl proto rozhodnout úřední soud, ale k tomu již nedošlo. Našel se jeden ženský Jidáš, který vypověděl, že se Kaps nepříznivě vyjádřil o Hitlerovi. Měl snad přítel Kaps na svého satana ještě zpívat chvalo zpěvy? A tak zakročilo dábelské gestapo. V říjnu 1944 byl velký syn našeho města v Lipsku uznán za obyčejného zločince. Tím bylo dědické řízení zastaveno. Kdo asi tak mohl slavit? [...] Obrovský majetek virtuose Kapse byl zničen. Nyní byl tento slavný muž o žebrácké holi. Neboť i jeho poslední jmění zděděné po rodičích spadlo díky zločineckým machinacím do cizích rukou. Jeho nadějí byl proces, který však nikdy nedošel konce. Jedinou Kapsovou chybou bylo, že od Hitlera očekával víc. Proto zasáhlo gestapo. V říjnu 1944 byl v Lipsku [sic!] popraven jeden z nejlepších velikánů naší země.*“⁴¹

Rudolf Moche ve své vzpomínce na Kapsův spor o dědictví patrně narážel na sestry Hedwig a Marii (Lotte) Rotterovy, které s Rudolfem Kapsem skutečně nebyly pokrevně příbuzné, a přitom patřily do rodiny. Jejich jméno je několikrát uvedeno v již zmíněném soupisu dokumentů (dopisů, závětí, místopřísežných

prohlášení a rozhodnutí soudu) z Kapsova osobního spisu NSDAP. Obě ženy byly dcerami Augusta a Anny Rotterových z Bernartic.⁴² Podle dodatečného záznamu v rodné matrice přijala Kapsova teta Juliana rozhodnutím Okresního soudu v Javorníku z konce roku 1935 Hedwig Rotterovou za vlastní; ta od té doby nesla její příjmení za svobodna Hedwig Répásy-Rotterová. Proč se tak stalo, není zcela jasné, dokumenty bohužel chybí. Můžeme se jen domnívat, že Juliana Kapsová jako bezdětná vdova po sedmdesátce měla k této mladé ženě, již bylo tehdy 41 let, a jejím v té době již zesnulým rodičům⁴³ velmi blízký vztah. Jakou závěť sepsala na jaře 1935 Juliana Kapsová u javornického notáře Antona Patera, bohužel nevíme. Je však známo, že dodatkem k ní počátkem roku 1939 odkázala částku 1 000 korun zdejší městské nemocnici. Po její smrti 25. února 1941 se vykonavatelkou poslední vůle zesnulé stala právě Hedwig Répásy-Rotterová, mezi níž a nemocnicí měla být kvůli výplatě peněz uzavřena smlouva.⁴⁴ Snad právě s ní se Rudolf Kaps soudil u Říšského zemského soudu v Opavě o svá práva na dům čp. 9 v Horním Fořtu, kde prožil dětství. Celý spor nakonec zastavila jeho smrt. S poválečným odsunem obou sester do Německa,⁴⁵ kdy si předmětný majetek stejně nemohly odnést s sebou, se navíc ukázal jako naprosto nesmyslný...

Na místě někdejšího centrálního popraviště v justičním areálu v Drážďanech se dnes nachází památník obětí politického trestního soudnictví Gedänkstätte Münchner Platz Dresden. V minulosti přišly v jeho zdech o život stovky lidí, jejichž jména a osudy jsou v současné době dokumentovány, aby nikdy neupadly v zapomnění. Svou smrt zde našel i Rudolf Kaps z Horního Fořtu u Javorníku ve Slezsku. Byl pohřben 23. října 1944 na Novém katolickém hřbitově v Drážďanech, nacházejícím se poněkud symbolicky v ulici Bremer StraÙe čp. 20 v městské čtvrti Friedrichstadt.⁴⁶ V bezprostřední blízkosti mnoha českých a polských obětí, které tam v letech 1943–1945 našly místo svého odpočinku, byl na jaře 1961 pohřben také farář Franz Bänsch, který je doprovázel na jejich poslední cestě. Kruh se uzavřel. Jeviště osiřelo na bezmála 80 let. Kéž je i tento text skromným příspěvkem k budoucnosti, aby nebyl Rudolf Kaps v rodném kraji Jesenicka nikdy zapomenut.

Za laskavou pomoc a neocenitelné rady děkuji Mgr. Květoslavu Growkovi, emeritnímu kolegovi ze Státního okresního archivu Jeseník. Za vstřícnost, poskytnutí kopií archiválií, zprostředkování a ověření informací děkuji Magdě Veselské, někdejší spolupracovnici projektu databáze osob popravených v Drážďanech, Dr. Birgit Sack, ředitelce památníku Münchner Platz Dresden, a Mgr. Pavle Plaché, Ph.D., z Ústavu pro studium totalitních režimů ČR, které se obě na zmíněném projektu podílejí. Mé poděkování patří také Dr. Stefanii Jost ze Spolkového archivu v Berlíně, kolegům Mgr. Zdeňku Kravarovi, Ph.D. a Marii Sližové ze Zemského archivu v Opavě, Mgr. Matěji Matelovi z Vlastivědného muzea Jesenicka a vedoucí matričního úřadu v Javorníku Marcelle Minksové.

POZNÁMKY

1. ZA v Opavě, Sbírka matrik, inv. č. 3312, sign. JV II 22, rodná matrika, Javorník-ves, Dolní Fořt, Horní Fořt, 1867–1889, s. 163.
2. Matka Rudolfa Kapse Filoména Kapsová, nar. 31. 8. 1859 v Horním Fořtu čp. 4 v rodině Josefa Kapse, domkáře z Dolního Fořtu, a Karoliny, roz. Reinoldové. Měla celkem osm sourozenců, tři sestry a pět bratrů: 1/ Anna, nar. 6. 6. 1850 v Dolním Fořtu čp. 4, zemř. v roce 1938; 2/ Josef, nar. 5. 4. 1852 v Dolním Fořtu čp. 4; 3/ Karolina, nar. 23. 3. 1856 v Dolním Fořtu čp. 4, zemř. 6. 4. 1930; 4/ Eduard, nar. 17. 10. 1857 v Horním Fořtu čp. 4, zemř. 14. 2. 1943 v Javorníku; 5/ Anton, nar. 10. 5. 1861 v Horním Fořtu čp. 4, zemř. 4. 10. 1928; 6/ Karl, nar. 16. 12. 1863 v Horním Fořtu čp. 25, zemř. krátce po narození 7. 2. 1864; 7/ Wilhelm, nar. 26. 5. 1865 v Horním Fořtu čp. 25, zemř. krátce po narození 1. 6. 1865; 8/ Maria, nar. 23. 8. 1866 v Horním Fořtu čp. 25, 15. 11. 1909 se vdala v Linci za Franze Schuberta. ZA v Opavě, Sbírka matrik, inv. č. 3311, sign. JV II 21, rodná matrika, Javorník-ves, Dolní Fořt, Horní Fořt, 1841–1866, s. 121, 141, 183, 195, 219, 235, 267, 284, 298.
3. SOKA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, dopis Rudolfa Kapse okresnímu vedení NSDAP v Jeseníku z 6. 10. 1943.
4. Anton Kaps byl za svou službu v armádě nositelem rakouské Válečné medaile 1873 a Pamětní medaile k 50. výročí vlády Františka Josefa I. z roku 1898. VMJ Jesenícka, pracoviště Javorník, sign. H720, fotografie Antona Kapse.
5. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps. Ein Lebensbild.* Jauernig-Johannesberg 1929, s. 3–5.
6. Manželka Antona Kapse Juliana (v pramelech uváděna též ve tvaru Julianna, Julia či Juliane), roz. Répásy, se narodila 27. 3. 1864 v sedmihradském městě Kisjenő v župě Arad v tehdejších Uhrách, ležícím později na západě Rumunska nedaleko hranic s Maďarskem (rum. Chişineu-Criş), v rodině krejčího Stefana Répásyho a jeho ženy Marie, roz. Csorba. V Uhelné byla domovským příslušná od roku 1889, bytem v Horním Fořtu čp. 9. Zemřela jako vdova v Horním Fořtu 25. 2. 1941 na selhání srdce. SOKA Jeseník, Okresní úřad Jeseník I, sčítací operáty 1921, Horní Fořt čp. 9; tamtéž, Sbírka evidenčních karet obyvatel okresu Jeseník, policejní přihláška Juliany Kapsové; MěÚ Javorník, sign. JV II 39 v evidenci Sbírky matrik ZA v Opavě, úmrtní matrika, Javorník-ves, Dolní Fořt, Horní Fořt, 1882–1949, s. 181.
7. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps...*, s. 8.
8. SOKA Jeseník, OS Javorník, původní inv. č. 62, kniha č. 85, sirotčí kniha a seznam poručenců 1876–1885, s. 191; tamtéž, původní inv. č. 74, kniha č. 103, seznam poručenců, Uhelná 1904–1913, poř. č. 148.
9. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps...*, s. 10.
10. *The Evening statesman*, 14. 5. 1908, s. 2. [cit. 14. 1. 2021]. Dostupné z: <https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn88085421/1908-05-14/ed-1/seq-2/#date1=05%2F14%2F1908&index=2&date2=05%2F14%2F1908&searchType=advanced&language=&sequence=0&lccn=sn88085421&rows=&proxdistance=5&state=Washington&rows=20&ortext=&proxtext=&phrasertext=&andtext=&dateFilterType=range&page=1>.
11. *The Evening statesman*, 12. 5. – 16. 5. 1908 [cit. 14. 1. 2021]. Dostupné z: <https://chroniclingamerica.loc.gov/>.
12. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps...*, s. 16–17.
13. Rudolfův bratranec Eduard Kaps se narodil 17. 9. 1895 v Javorníku. Po studiích na živnostenské škole působil jako obchodník v nedařlé Nise (něm. Neisse, pol. Nysa), od roku 1925 pracoval v podniku Rudolfa Kapse v Brémách. V roce 1929 se stal německým státním příslušníkem. SOKA Jeseník, AM Javorník, dodatky, kniha č. 28, matrika příslušníků obce Javorník-město/1880–1944/.
14. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps...*, s. 27.
15. MOCHE, Rudolf: *Rudolf Kaps...*, 31 s.; k osobě Rudolfa Mocheho viz např. PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen. Ein Heimatbuch des ehemaligen Gerichtsbezirkes Jauernig.* Regensburg 1983, s. 247.
16. Vzpomínka Rudolfa Mocheho na cestu s manželí Kapsovými do Brém přes Svidnici, Zelenou Horu (s návštěvou u výrobce šampaňského fa Grempler), Berlín a Hamburk do Brém v září 1929 vyšla tiskem v krajanském sborníku *Altvater-Kalender* dva roky před jeho smrtí. Viz [MOCHE, Rudolf]: *XII. Kriegsofer.* [Rudolf Kaps, Dr. Josef Jung]. *Altvater-Kalender.* Heimatbuch 1964 für die Heimatvertriebenen aus Sudeten-Schlesien. Adolf Gödel, Innig am Ammersee 1964, s. 121–122.
17. Na Kapsův životopis z pera R. Mocheho se odkazuje např. PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen...*, s. 231–233 a ZUBER, Rudolf: *Nástin hudebního vývoje Jesenícka.* In: Tři sta let piaristů v Jeseníkách. Do nitra Askiburgionu. Moravská expedice, Moravský Beroun 2001, s. 106, 108. Z textu R. Zubera pro změnu vychází *Lexikon zur deutschen Musikkultur Böhmen, Mähren, Sudetenschlesien, Band 1, A-L.* Sudetendeutsches Musikinstitut, München 2000, s. 650, přičemž zde Kaps nemá vlastní biogram, ale je zmíněn pouze u hesla Freiwaldau (Jeseník) jako člen lázeňského orchestru. Kapsovo jméno naproti tomu zcela

chybí v novější práci HOFFMANN-ERBRECHT, Lothar: *Schlesisches Musiklexikon*. Institut für Deutsche Musik im Osten zur Musikgeschichte der Deutschen und ihrer Nachbarn in Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa, Augsburg 2001. Obě publikace viz <http://kramerius-vs.nkp.cz> [cit. 2. 4. 2020].

18. Bremen zur Zeit des Nationalsozialismus. [online]. Wikipedie. [cit. 7. 9. 2020]. Dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Bremen_zur_Zeit_des_Nationalsozialismus.

19. Richard Markert. [online]. Wikipedie. [cit. 7. 9. 2020]. Dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Markert.

20. V Německém říšském věstníku č. 44/1933 z 21. 2. 1933 je Rudolf Kaps uveden jako obchodník a majitel „svítící restaurace“ (Laterne Gaststätte) v Brémách na adresách Bahnhofstraße čp. 12 a Herdentorsteinweg čp. 37. [online]. digi.bib.uni-mannheim.de. [cit. 7. 9. 2020]. Dostupné z: <https://digi.bib.uni-mannheim.de/periodika/reichsanzeiger/ocr/film/tesseract-4.0.0-alpha.20170801/001-8442/0423.hocr>.

21. Bremen zur Zeit des Nationalsozialismus. [online]. Wikipedie. [cit. 7. 9. 2020]. Dostupné z: https://de.wikipedia.org/wiki/Bremen_zur_Zeit_des_Nationalsozialismus.

22. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, dopis Rudolfa Kapse okresnímu vedení NSDAP v Jeseníku z 6. 10. 1943; viz též Bundesarchiv Berlin, Sammlung Berlin Document Center (BDC), Personenbezogene Unterlagen der NSDAP/ Parteikorrespondenz, sign. R 9361-II/493375; tamtéž, Personenbezogene Unterlagen der Reichskulturkammer (RKK), sign. R 9361-V/86538. Rešerše záznamů k osobě Rudolfa Kapse z 19. 10. 2017.

23. Viz např. BEDÜRFTIG, Friedemann: *Třetí říše a druhá světová válka. Lexikon německého nacionálního socialismu 1933-1945*. Praha 2004, s. 429.

24. PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen...*, s. 233; [MOCHE, Rudolf]: *XII. Kriegsofper. [Rudolf Kaps, Dr. Josef Jung]...*, s. 121.

25. Podle seznamu domů v Javorníku k roku 1945 bydlela na Fünfhübnerstraße čp. 133 Amálie Kriegler-Kaps. Její příbuzenský vztah k Rudolfu Kapsovi se bohužel nepodařilo zjistit. PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen...*, s. 387; viz též SOkA Jeseník, AM Javorník, dodatky, kniha č. 28, matrika příslušníků obce Javorník-město /1880–1944/.

26. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, politický posudek místního vedoucího NSDAP v Javorníku na Rudolfa Kapse z 8. 8. 1943.

27. Lidový soudní dvůr v Berlíně (Volksgerichtshof) byl v dubnu 1934 zřízen jako nejvyšší mimořádný trestní soud pro celé území říše v záležitostech velezrady a zemězrady (Landesverrat), útoku proti Vůdci a říšskému kancléři, pro těžké ohrožení branných sil Německa a jeho spojků, pro tzv. ochranu lidu a státu a pro hospodářskou sabotáž. Žalobu proti obviněným zde vedl vrchní říšský státní návladní (Oberreichsanwalt) a volba obhájce zcela závisela na předsedovi soudu, přičemž povolení k jeho ustanovení vůbec nemuselo být vydáno. Lidový soud proslul svými rozsudky, jimiž odsoudil velké množství odpůrců nacismu k trestu smrti. Viz MACEK, Jaroslav: *Okupační justice v českém pohraničí a její vývoj (1938-1945)*. Sborník Archivních prací, č. 1, roč. XIII., Praha 1963, s. 63–118; k tématu viz též např. ANDERSOVÁ-BAUDISCHOVÁ, Freia: *Nacionálně socialistické hodnotové představy v trestních rozhodnutích soudů v Říšské župě Sudety*. In: *Nacionálně-socialistický systém vlády. Říšska župa Sudety*. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko. Bratislava 2002, s. 135–153.

28. Bundesarchiv Berlin, Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof, sign. R 3017/49272, č. 11 J 47/38. Rešerše záznamů k osobě Rudolfa Kapse z 19. 10. 2017.

29. Viz PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen...*, s. 225, 230.

30. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, opis dopisu Irmgard Seipelové proti Rudolfu Kapsovi z 19. 8. 1943.

31. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, dopis Rudolfa Kapse okresnímu vedení NSDAP v Jeseníku z 6. 10. 1943.

32. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, hlášení úřadovny gestapa v Opavě okresnímu vedoucímu NSDAP v Jeseníku z 5. 1. 1944.

33. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, hlášení úřadovny gestapa v Opavě okresnímu vedoucímu NSDAP v Jeseníku z 1. 9. 1944; Bundesarchiv Berlin, Oberreichsanwalt beim Volksgerichtshof, sign. R 3017/39470, č. 3 J 371/44. Rešerše záznamů k osobě Rudolfa Kapse z 19. 10. 2017.

34. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, odpověď místního vedoucího NSDAP v Javorníku na dotazník k žádosti o milost pro Rudolfa Kapse z 24. 9. 1944.

35. SOkA Jeseník, NSDAP-OV Jeseník, inv. č. 25, karton č. 46, odpověď okresního vedoucího NSDAP v Jeseníku na dotazník k žádosti o milost pro Rudolfa Kapse z 28. 9. 1944.

36. Bundesarchiv Berlin, Mordregister I, Rudolf Kaps.

37. Sammlung Gedenkstätte Münchner Platz Dresden, Nachlass Franz Bänsch.

38. Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden, 11380 [Landesregierung Sachsen, Ministerium der Justiz und Hauptabteilung Justiz beim Ministerpräsidenten], Nr. 1009.
39. K tématu viz např. MACEK, Jaroslav: *Okupační justice v českém pohraničí...*, s. 102; ANDERSOVÁ-BAUDISCHOVÁ, Freia: *Nacionálně socialistické hodnotové představy...*, s. 136, pozn. č. 2. Pátrání po osobě Rudolfa Kapse ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích bylo bezvýsledné.
40. Jak dědické řízení v rámci Kapsovy rodiny probíhalo, bohužel nevíme a zřejmě už ani nebude možné je jakkoliv ověřit. Agenda pozůstalostí úředního soudu v Javorníku padla v roce 1993 za obětí zlodějům, kteří se vloupali do de-
 pozitáře Okresního archivu v Šumperku a fond vykradli. Z válečného období nejsou k dispozici ani spisy javornického notářství, které se dochovaly jen do roku 1923. Viz Digitální archiv Zemského archivu v Opavě, www.archives.cz [20. 10. 2020]. Neúspěšné bylo i pátrání ve fondech Zemský soud (říšský) Opava a Státní zastupitelství (říšské) Opava, které jsou evidovány v Zemském archivu v Opavě.
41. [MOCHE, Rudolf]: *XII. Kriegesopfer. [Rudolf Kaps, Dr. Josef Jung]...*, s. 121–122. Chybná informace o Kapsově popravě v Lipsku byla z Mocheho textu převzata v roce 1983 do Kapsova biogramu v krajské publikaci PACHL, Hans: *Jauernig und das Jauerniger Ländchen...*, s. 231–233.
42. 1/ Marie Rotterová, nar. 27. 2. 1892 v Bernarticích čp. 66 (v seznamu dokumentů a korespondence v Kapsově osobním spisu NSDAP z roku 1943 je nazývána patrně křestním jménem Lotte, resp. Charlotte, záznam v matrice však o tom chybí a jinou sestru toho jména se dohledat nepodařilo); 2/ Hedwig Rotterová, nar. 18. 3. 1894 v Bernarticích čp. 66. ZA v Opavě, Sběrka matrik, inv. č. 3283, sign. JV I 19, rodná matrika, Bernartice, Buková, Dzięwiltice, Gotartovice, Horní Heřmanice, Pavlinka, 1878–1896, s. 176, 200; SOKA Jeseník, AM Javorník, dodatky, kniha č. 28, matrika příslušníků obce Javorník-město /1880–1944/; tamtéž, Sběrka evidenčních karet obyvatel okresu Jeseník, policejní přihlášky Marie Rotterové a Hedwig Rotterové.
43. Matka obou sester Rotterových Anna Rotterová, roz. Böser, nar. 16. 1. 1869 v Bernarticích, se vdala 2. 7. 1889 za Augusta Rottera, nar. 11. 2. 1862 tamtéž. Bylo jí tehdy pouze 20 let a o její plnoletosti rozhodl soud. Manželství však nevydrželo a bylo 17. 12. 1921 rozvedeno. Anna Rotterová zemřela ve věku 57 let 2. 8. 1926 v Bernarticích na tuberkulózu nosohltanu. August Rotter zemřel tamtéž 27. 11. 1934, když ve svých 72 letech proti sobě obrátil střelnou zbraň. ZA v Opavě, Sběrka
- matrik, inv. č. 3276, sign. JV I 12, rodná matrika, Bernartice, Buková, Gotartovice, Horní Heřmanice, Pavlinka, 1857–1877, s. 79, 177; tamtéž, inv. č. 3287, sign. JV I 23, oddací matrika, Bernartice, Buková, Gotartovice, Horní Heřmanice, Pavlinka, 1870–1896, s. 70; MěÚ Javorník, sign. JV II 37 v evidenci Sběrky matrik ZA v Opavě, úmrtní matrika, Bernartice, Buková, Heřmanice, Dětrichov, Gotartovice, 1925–1949, s. 44.
44. SOKA Jeseník, AM Javorník, inv. č. 891, karton č. 253.
45. Sestry Marie a Hedwig Rotterovy, majitelky domu čp. 135 na Johannesgasse v Javorníku, byly až do 4. 10. 1945 umístěny v pracovním táboře ve Štěpánově u Olomouce. Do Německa odjely 13. 7. 1946 ze sběrného střediska v Mikulovicích odsunovým transportem č. 19. SOKA Jeseník, Sběrka evidenčních karet obyvatel okresu Jeseník, policejní přihlášky Marie Rotterové a Hedwig Rotterové; tamtéž, ONV Jeseník, inv. č. 122, karton č. 190.
46. Hrob Rudolfa Kapse na Novém Katolickém hřbitově v Drážďanech je lokalizován, není však jisté, je-li označen. Každopádně je známo, že tělo bylo pohřbeno ve druhé vrstvě (rakve se z prostorových důvodů pohřbívaly na sebe až ve čtyřech vrstvách). K tématu viz např. SACK, Birgit: *„Převoz mrtvých do protektorátu nepřichází v úvahu.“ Nakládání s tělesnými ostatky popravených v Drážďanech v letech 1940-1945. Paměť a dějiny 2018, č. 1, s. 27–35.*

Elektrifikace a elektrizace území Jesenicka do roku 1945

Pavel Žurek

Úvod

Elektrická energie se v posledním století stala zcela nepostradatelnou součástí naší každodennosti. Můžeme tedy usuzovat, že pro naše předky žijící na sklonku 19. a počátku 20. století představovalo zavedení proudu do jejich obcí vzrušující událost hodnou oslav a veselí.

V popularizačním tisku se lze setkat s názorem, že do současnosti byl zájem o historii elektrizace okrajovou záležitostí, o níž často nejevili zájem ani doboví kronikáři, kteří v kronikách pouze zaznamenali, že elektřina byla zavedena toho a toho dne, pokud to tedy vůbec uznali za hodné k zaznamenání.¹ Je to však i případ Jesenicka?

Nutno dodat, že mnoho zdejších kronik bylo zničeno v závěru druhé světové války, nicméně dle množství dochovaného archivního materiálu,² ale i díky známým Německého účelového spolku Moravy a Slezska pro elektrifikaci obcí (něm. Deutscher Zweckverband der Elektrizitätswerk und Stromverbraucher Mährens und Schlesiens, reg. G. m. b. h. in Jägerndorf)³ na Jesenicku lze usuzovat, že zdejší obyvatelstvo bylo modernizačním trendům pozitivně nakloněno. Samotná úroveň dosavadního poznání problematiky elektrizace Jesenicka je tak relativně dobrá, avšak dosud vyšlé práce (např. dílo Františka Zířdkaveselého) byly vydány v rámci celé Moravy a Slezska, a reflexe jednotlivých regionů je tak poněkud upozaděna. Jedním z významných pramenů těchto prací je rovněž *Československá statistika sv. 76. Statistika elektráren v republice Československé za léta 1913 a 1919 až 1928*.⁴

Pozornost musíme věnovat i termínům, neboť v literatuře se lze setkat se dvěma pojmy – elektrizace a elektrifikace. Původně se užíval výhradně termín elektrizace ve smyslu budování potřebné infrastruktury k plošnému rozšiřování elektrické energie do továren a obydlí, nicméně od 30. let se začal používat termín elektrifikace ve smyslu změny systému tak, aby byla využívána elektrická energie namísto původního zdroje energie (voda). Posléze, snad vlivem popularizační literatury, se slova synonymizovala a ani dnes není terminologie jednoznačná. V práci budou užívány oba termíny ve výše uvedených významech.

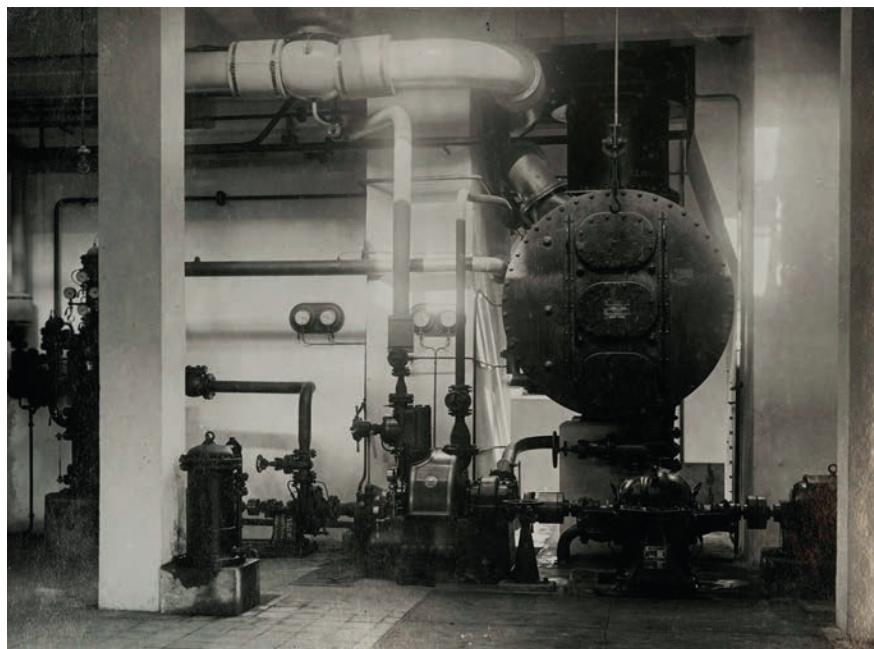

Elektrárna a teplárna v Písečné a za ní přiléhající papírna (VMJ)

Jesenicko pod proudem

Jediným univerzálním zdrojem využitelné energie byla od počátků lidské civilizace až do masivního využití parního stroje v 19. století voda, resp. pohon vodním kolem. Možnosti využití síly větru byly v našich podmínkách díky nestálosti vždy značně omezené. Mechanická zařízení poháněná vodou našla využití již od středověku v hornictví a zpracování rud, v zemědělství, k pohonu pil, čerpání vody, sklárství a později ve strojírenství, textilní a kožedělné výrobě.⁵

Rychlost změn byla reflektována i změnami státního uspořádání. Císařským rozhodnutím ze dne 26. června 1849 bylo Rakouské Slezsko (včetně moravských enkláv) vyčleněno z Moravy a stalo se jednou z korunních zemí rakousko-uherské monarchie. V Rakouském Slezsku s devíti politickými okresy (včetně Jeseníku) a hlavním městem Opavou k roku 1900 žilo celkem 680 423 osob. Politický okres Jeseník byl se svými 69 053 osobami čtvrtým nejlidnatějším okresem Rakouského Slezska. Z prvního sčítání průmyslových závodů v Předlitavsku v roce 1902 lze vyčíst mnoho statistických údajů včetně toho, že v průmyslu zde pracovalo 20,5% všech práce činných obyvatel (průměr v Rakouském Slezsku činil 19,7%). Zcela klíčovými průmyslovými odvětvími na Jesenicku byla výroba oděvů a kamenoprůmysl, která zaměstnávala cca 50% všech lidí pracujících v průmyslu. Ve výčtu odvětví a povolání nechybí ani čtyři elektrotechnici, přičemž v celém Rakouském Slezsku bylo v tomto novém oboru zaměstnáno pouze 21 osob.⁶

Elektrárna a teplárna v Písečné, kondenzační zařízení (VMJ)

Jak je patrné z výše uvedených statistických dat, průmyslově rozvinuté Jesenicko mělo na přelomu 19. a 20. století, kdy obilné mlýny nebo jiné provozy hnané vodní silnou začínají jakožto bezpečností prvek vyrábět elektrickou energii k osvětlení a posléze distribuují přebytek,⁷ poměrně výhodnou výchozí pozici k tomu, aby bylo elektrifikováno. Na Moravě a ve Slezsku se prvním provozem, jenž byl vybaven zařízením generujícím elektrický proud, stala roku 1878 tkalcovna v Moravské Třebové. Záhy došlo k instalaci dynam (též elektrické generátory) na horním toku řeky Moravy, Desné na Šumpersku, ale i na tocích říček Bělé či Staříče na Jesenicku.⁸ Jediným příkladem v současnosti obnovované památky je Riegerův mlýn v Mikulovicích (čp.47), ve kterém se nachází dosud funkční původní osvětlovací dynamoelektrické zařízení z konce 19. století.⁹ Ve zmíněném mlýně se kromě dynamy (zhotoveného vídeňskou firmou Scheiber und Kwaysser) nachází též dynamo firmy Bartelmus Donát pocházející z Brna, které rovněž bylo určeno k osvětlení. Riegerův mlýn je zajímavý mimo jiné též funkční Francisovou turbínou vyrobenou mezi lety 1904–1907 firmami W. Hassmann & Sohn (též Hassmann a syn, dnes Ondřejovická strojírna, a. s.)¹⁰ a Tlach und Keil (později Quissek und Geppert) v Javorné.¹¹

Kromě zařízení využívajících vodní sílu byly již počátkem 20. století v plánu první zdroje elektrické energie na fosilní paliva, což dokládá projekt benzínové

elektrocentrály z roku 1902 ve Zlatých Horách.¹² Nicméně první elektrárnou na území Jesenicka se stala družstevní naftová elektrárna vybudovaná v roce 1909 v Jeseníku o výkonu 55 kW.¹³ Elektrárna mimo jiné disponovala motorgenerátorem, přídatným dynamem a 180 Ah akumulátorovou baterií. Poskytovala stejnosměrný proud veřejnému osvětlení a lázním v Jeseníku.¹⁴

V roce 1910 vybudoval kamenický podnikatel Josef Matterna závodní vodní elektrárnu ve Zlatých Horách. Elektrárna byla vybavena Francisovou turbínou,¹⁵ generátorem o výkonu 10 kW a akumulátorovou baterií o kapacitě 168 Ah.¹⁶ Zařízení pro výrobu a rozvod elektřiny dodala firma AEG–Union.¹⁷ Elektrárna poskytovala městu stejnosměrný proud o napětí 110 V a byla v provozu až do roku 1952,¹⁸ kdy zanikla.

Výše zmíněná firma W. Hassman a syn se kromě výroby strojních zařízení zabývala i o provoz vlastní vodní elektrárny v Dolní Lipové.¹⁹ Elektrárna vybudovaná v roce 1911 měla výkon 24 kW a poskytovala obci stejnosměrný proud.²⁰

Technologicky zajímavou byla závodní elektrárna ve Vlčicích²¹ postavená v roce 1912 o výkonu 15 kW.²² Využívala vodní turbínu²³ a parní stroj, který za pomoci kondenzace a expanze v tzv. Woolfově sestavě (též Woolfova lokomobila)²⁴ získával energii k pohonu trojfázového generátoru generující proud o napětí 220/380 V.²⁵ I tato elektrárna poskytovala místním el. energii,²⁶ avšak již ve střídavém proudovém systému.²⁷

Obecní elektrárna v Mikulovicích (viz dále) vybudovaná v roce 1914 byla s celkovým výkonem 154 kW²⁸ nejvýkonnější elektrárnou jesenického regionu až do roku 1921, kdy ji výkonově předčila vodní elektrárna v České Vsi.²⁹ Též mikulovická elektrárna již poskytovala střídavý proud.

Ke konci první světové války a vzniku republiky dodávalo elektrickou energii v Čechách 207 elektráren o výkonu 140 MW, na Moravě 79 elektráren s výkonem 51 MW, ve Slezsku 25 elektráren o výkonu 4,5 MW, na Slovensku 25 elektráren s výkonem 13 MW a na Podkarpatské Rusi 5 menších (soukromých) elektráren na stejnosměrný proud.³⁰ Celkově bylo na území severní Moravy a Slezska³¹ elektrifikováno 210 obcí.³² Ve srovnání s výše uvedenými údaji tak lze konstatovat, že Jesenicko za zbytkem ČSR rozhodně nezaostávalo.

Elektrizaci zcela zásadně ovlivnilo přijetí prvního elektrizačního zákona č. 438/1919 Sb. z. a n. RČS ze dne 22. července 1919 *O státní podpoře při zahájení soustavné elektrizace*.³³ Tvůrci zákona, Vladimír List (1877–1971), Karel Engliš (1880–1961) a František Weyr (1879–1951), si uvědomovali neutěšený stav elektrizace Československa spočívající především v neexistenci jednotné elektrické soustavy. Dodávky zajišťovaly především malé vodní nebo uhelné elektrárny, které dodávaly proud jen do nejbližšího okolí.³⁴ Část elektráren nadále vyráběla stejnosměrný proud, který nebyl vhodný na dlouhé vzdálenosti. Přes tato úskalí byla elektřina v Čechách zavedena již ve 40 % domácnostech a na území Moravy a Slezska bylo elektrizováno cca 25 % domácností.³⁵

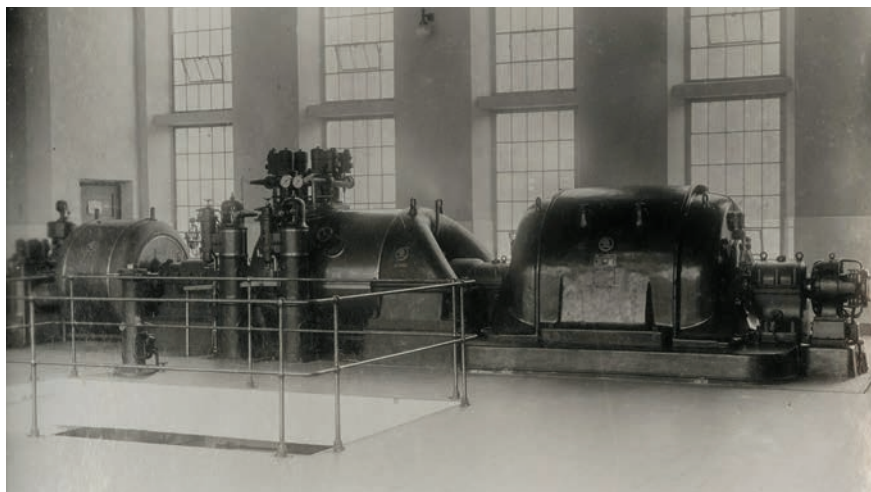
Do platnosti zákona byly zdroje elektrické energie financovány především soukromými prostředky, popřípadě družstevními společnostmi. Tvůrci zákona však

ve věci financování zdrojů elektrické energie prosadili kooperaci veřejného a soukromého sektoru, tedy vznik akciových společností (tzv. všeužitečný podnik), kdy stát vlastní 30 %, okres 10 % a 20 % obce. Zbývající 40 % podíl si měli rozdělit soukromí investoři. Zákon měl pouze 3 oddíly a 33 paragrafů, přesto s drobnými úpravami sloužil až do roku 1957, kdy byl nahrazen zákonem č. 79/1957 Sb., *O výrobě, rozvodu a spotřebě elektřiny*. Technické standardizační parametry rozvodné a distribuční sítě spojující města a vesnice byly definovány v roce 1920. Můžeme říct, že nastavené parametry, tedy třífázová soustava s frekvencí 50 Hz s napětovou hladinou 22 a dálkové 110 kV (do současnosti přibylo páteřní vedení o 220 a 400 kV), místní vedení napětí na 220 a 380 V, platí dodnes.³⁶ Pro zajímavost lze uvést, že již v této době stát upřednostňoval výstavbu vodních elektráren před uhelnými, které měly stát především v blízkosti těžebních lokalit.³⁷

Po přijetí elektrizačního zákona v roce 1919 nastává nová etapa již systematické elektrizace našeho území, nicméně řada starších zařízení poskytujících stejnosměrný proud nadále zůstala v provozu. Plošná elektrizace byla možná díky nově vznikajícím všeužitečným podnikům, kterých bylo původně 25.³⁸ Již roku 1919 se konaly poradní schůze odborníků a zájemců o elektrizaci z celého území republiky. V Ostravě byla zorganizována poradní schůze zájemců o elektrifikaci Ostravska a již v roce 1920 byly rozeslány letáky (Zemským výborem Markrabství moravského) informující o zřízení společnosti Moravsko-slezské elektrárny, a. s. (MSE), se sídlem v Moravské Ostravě. Ustavující valná hromada se konala 4. února 1920.³⁹ Do distribuční oblasti MSE byla včleněna východní část Slezska včetně Zlatohorska. V témže roce svolal též Moravský zemský výbor v Brně poradu k řešení elektrizace severní Moravy včetně přílehlých oblastí (západní části) Slezska. Na poradě bylo kromě jmenování přípravného výboru rozhodnuto i o názvu budoucího všeužitečného podniku Severomoravské elektrárny. Administrativně společnost zahájila činnost rozhodnutím dne 12. prosince 1921, kdy se Severomoravské elektrárny, a. s. (SevME), se sídlem v Krumpachu u Zábřehu staly všeužitečným podnikem.⁴⁰

Zřídka veselé poznamenává, že SevME vykazovala čechizující tendence, což znesnadňovalo získávání nových, převážně německy hovořících spotřebitelů.⁴¹ Domnívám se však, že výhody využití elektrické energie převládaly před národnostními rozpory, neboť mezi prvními obcemi usilující o přivedení elektřiny byly mimo jiné Bernartice, kam vzhledem k odlehlosti od rozvodné sítě nebylo možné přivést potřebné elektrické vedení (v roce 1921 ani roku 1922), a se souhlasem ministerstva veřejných prací sem byla elektřina přiváděna z německého Opolí. Následně se na základě žádosti SevME konala schůzka zástupců obcí na Javornicku zabývajících se systematickou elektrizací území.⁴²

Výše uvedená mikulovická elektrárna rozvíjela svou činnost i ve 20. letech. Nadále měla v provozu oba původní generátory, každý o výkonu 77 kW, s vodním (Francisova dvojitá turbína) a parním pohonem zajištěným lokomobilou⁴³ Brand a Lhuillier Brno. Lokomobila byla využívána jako tepelná záloha. Později byl výkon elektrárny navýšen novějším typem lokomobily. Na mikulovickou

Elektrárna a teplárna v Písečné. Extrakční parní turbína s generátorem o max. výkonu 3,49 MW (VMJ)

elektrárnu byly připojeny též další zdroje, např. vodní elektrárna Kamenictví F. Liemerta v Mikulovicích nebo (vodní) elektrárna podniku Eisenindustrie. A. G. Böhmischdorf (Železářská společnost v České Vsi). V roce 1927 dodávala mikulovická elektrárna proud celkem 8300 obyvatelům v pěti obcích.⁴⁴ Součástí plánů systematické elektrizace společností SevME byla též mikulovická elektrárna, o čemž svědčí příprava smlouvy z roku 1923 vedoucí k elektrizaci 22 obcí severní části Slezska.⁴⁵ Neúspěšné snahy o expanzi rozvodné sítě, ať už z Ondřejovic do Salisova (1922),⁴⁶ z Ondřejovic do Zlatých Hor (1923),⁴⁷ nebo z České Vsi do Priessnitzových léčebných lázní (1928/1929),⁴⁸ naznačují, že můžeme mluvit o agilní společnosti, nicméně požadavky standardizace technických parametrů přenosové soustavy a postavení společností SevME a MSE neumožňovalo využití plného potenciálu.

V souvislosti s plánem elektrizace západního Slezska a soustavné elektrifikace byl připravován projekt první elektrárny SevME s teplárnou na distribučním území SevME. Výstavba teplárny a elektrárny SevME v Písečné v blízkosti papírny Papierfabriks–Aktiengesellschaft Bielethal v letech 1925–1927 byla významnou událostí jak pro samotnou společnost SevME (dosud elektrickou energii pouze distribuovala, ale nevlastnila žádnou elektrárnu),⁴⁹ tak i pro celý region. Do provozu byla elektrárna uvedena roku 1927 a zprvu k ní bylo připojeno 42 obcí.⁵⁰

V druhé polovině 20. let došlo k výraznému kvalitativnímu posunu i díky elektrifikaci odborných škol působících na Jesenicku. Jednalo se např. o Zemskou odbornou školu pro žulový průmysl v Žulové, ve které byla roku 1925 elektrifikována hlavní budova⁵¹ a posléze (v letech 1927–1929) sem byly instalovány moderní stroje⁵² (včetně elektrických obráběcích kladívek),⁵³ nebo o Státní odbornou

školu pro zpracování kamene v Supíkovcích, která v roce 1927 doznala kompletní elektrifikace umožňující srovnat a udržet krok s ostatními podniky rychle se rozvíjejícího kamenoprůmyslu.⁵⁴ Oba zmíněné školské ústavy si díky své vysoké úrovni držely velmi dobrá hodnocení i v odborných kruzích, což zřejmě přispělo k obraně před snahami o sloučení nebo přímo zrušení těchto institucí.

S nadsázkou můžeme říct, že na konci 20. let a ve 30. letech byl každý větší tok v obležení projektantů vodních elektráren, ať už z důvodů realizace nových turbín, či nahrazení novými u starších typů zařízení (např. výměna turbíny na statku Augusty Schubertové ve Vlčicích v roce 1930).⁵⁵ V případě mlýnů bylo snahou odolat konkurenčním tlakům parních velkomlýnů a zajistit si jisté finanční „nadlepšení“ způsobené mimo jiné hospodářskou krizí.⁵⁶ Souběžně vznikala i řada malých místních elektrárenských družstev,⁵⁷ která usilovala o urychlení elektrizace a elektrifikace lokality.

Do roku 1930 byly dosud sloužící elektrárny (v Jeseníku, Vlčicích a Zlatých Horách) spojeny vysokým napětím (22 kV) s všeužitečnými elektrárnami na Moravě v rámci systematické elektrizace.⁵⁸

Na distribučním území SevME se celkově nacházelo 524 obcí, z nichž v roce 1930 zásobovaly 331 obcí. Z důvodu špatné finanční kondice se SevME v témže roce sloučily se Středomoravskými elektrárnami (SME) v Přerově.⁵⁹

Hospodářská krize se výrazně podepsala i na elektrárenském průmyslu, ať už ve snížení spotřeby elektrické energie (v roce 1931 o 4,4 % nižší oproti roku 1930), tak také v možnostech velkých investic (drahé bankovní úvěry). Středomoravské elektrárny se vydaly cestou zefektivnění přenosové soustavy a snížení vlastních nákladů, mimo jiné zastavením výroby elektrické energie elektrárny v Písečné. Personál byl přesunut do nově budované elektrárny v Třebovicích u Ostravy.⁶⁰ Jak poznamenává Zírdkaveselý, výstavba této velké elektrárny v letech 1931–1933 pomohla snížit už tak velkou nezaměstnanost v letech hospodářské krize.⁶¹ Po dobu odstavení elektrárny v Písečné byl vyměněn původní 2600 kW turbogenerátor za protitlakovou 550 kW turbínu, jež plně kryla spotřebu zdejší papírny. Provoz elektrárny a teplárny v Písečné byl nadobro ukončen v roce 1935, neboť samotné papírny v důsledku krize zanikly.⁶² Zírdkaveselý v témže díle uvádí informaci, že papírna elektrárnu a teplárnu odkoupila v roce 1936 a ve výrobě elektriny nadále pokračovala na vlastní náklady.⁶³

Do roku 1938 se podařilo v rámci země Moravskoslezské elektrizovat 91 % obcí. V konkrétních číslech se na vymezeném území nacházelo 1 650 obcí, přičemž 68 obcí a 65 osad se cca 34 tisíci obyvateli nebylo napojeno na elektrickou síť. Pro srovnání v Čechách bylo elektrizováno 75 % a na Slovensku 42 % obcí.

Pomnichovský vývoj výrazně ovlivnil též činnost dotčených elektrárenských společností. Na Jesenícku působící Středomoravské elektrárny (SME) přišly o 47 %, a Moravsko-slezské elektrárny (MSE) dokonce o cca 75 % distribučního území.⁶⁴ Po obsazení zbytku republiky Německem v březnu 1939 byla vedena jednání společnosti SME se zástupci společností Elektrowerke A. G. Berlin, která byla ukončena podpisem smluv s platností od 1. 1. 1940. Za převod získaly SME

pokladní poukázky, které se záhy staly bezcennými. Obdobná jednání byla vedená též se společností MSE, kde zájmy společnosti houževnatě bránil vrchní ředitel Ing. Vojtěch Houdek. Ten byl brzy uvězněn a následně odveden do koncentračního tábora. Společnost Elektrowerke A.G. Berlin převzala oficiálně MSE dne 1.9.1940. V roce 1941 sloučením SME a MSE vznikly Východomoravské elektrárny se sídlem v Přerově.⁶⁵

V době druhé světové války byl stav elektrizace takřka neměnný, resp. došlo k navýšení podílu elektrizace o 3,1 % v rámci celého Protektorátu Čechy a Morava. Samotné území Jesenicka pak mělo k závěru války elektrizováno 90–94 % obcí.⁶⁶ Po válce byly na základě dekretu prezidenta republiky⁶⁷ všechny elektrárny znárodněny, ať už přímo státem, nebo v rámci podniků. V březnu 1946 byly Východomoravské elektrárny v Přerově, a.s., transformovány v národní podnik, do jehož působení byly včleněna drtivá většina stávajících zdrojů elektrické energie dodávajících do veřejné sítě.⁶⁸ Výjimku získala pouze elektrárnská družstva, nicméně jen do roku 1949,⁶⁹ kdy i je potkal stejný osud.

POZNÁMKY

1. *Jak se Česko postupně připojilo do elektrické zásuvky.* [online]. [cit. 4. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.energyglobe.cz/temata-a-novinky/jak-se-cesko-postupne-pripojilo-do-elektricke-zasuvky>.
2. SOKA Jeseník: AM Javorník (kart. 184, inv. č. 575, sig. III/3; kart. 257, inv. č. 919, sig. 952), AM Jeseník (kart. č. 280, inv. č. 813, sign. B7; kart. 283, inv. č. 825, sign. D4), AO Dolní Údolí (kart. 1, inv. č. 6), AO Mikulovice (kart. 7, inv. č. 233; kart. 7, inv. č. 234), AO Písečná (kart. 10, inv. č. 127), AM Zlaté Hory (kart. 243, inv. č. 1166, sign. 26b), OkÚ Jeseník (kart. 167, inv. č. 790, sign. XII; kart. 168, inv. č. 790, sign. XII), OÚ Jeseník I (kart. 8, sign 4; kart. 13, sign. 1; kart. 44, sign. 7; kart. 49, sign. 4; kart. 56, sign. 8; kart. 69, sign. 6), SARPSOKA Jeseník (kart. 14, inv. č. 257).
3. *Německý účelový spolek...* (SOKA Jeseník, AM Jeseník, kart. 283, inv. č. 825, sign. D4).
4. František Zřídka Veselý z díla přebírá prvorepublikové názvy měst (např. Zlaté Hory zde jsou uváděny jako Suchomasty).
5. KOL.: *Malé vodní elektrárny (MVE) v ČR. Reálně využitelný potenciál rozvoje MVE pro období 2020–2030.* [online]. Praha 2018, s. 4. [cit. 4. 2. 2021]. Dostupné z: http://www.spvez.cz/files/MVE_v_%C4%8CR.pdf.
6. POPELKA, P.: *Struktura jesenického průmyslu na počátku 20. století.* In: II. a III. svatováclavské setkání v Jeseníku, Jeseník 2003, s. 29–32.
7. KOL.: *Malé vodní elektrárny...*, s. 4.
8. BARTOŠ, J.: *Elektrárny a elektrizace severozápadní Moravy a Slezska před rokem 1945.*

Severní Morava. Vlastivědný sborník, sv. 66, Šumperk 1993, s. 17.

9. *V Mikulovicích opravují starý vodní mlýn. Současný majitel v něm plánuje expozici mlynářství.* [online]. [cit. 4. 2. 2021] Dostupné z: <https://olomouc.rozhlas.cz/v-mikulovicich-opravuji-stary-vodni-mlyn-soucasny-majitel-v-nem-planuje-expozici-7567064>.

10. Firma W. Hassman a syn byla založena v roce 1899 u Salisova. Podnik se zaměřoval na výrobu strojřenských zařízení (především důlní, kamenické, dřevozpracující stroje, zařízení určené lihovarům) a rovněž se zde vyráběly turbíny vodních elektráren, o čemž svědčí výše uvedené Riegerův mlýn.

11. *Nový, Riegerův mlýn* [online]. [cit. 4. 2. 2021]. Dostupné z: <http://vodnimlyny.cz/mlyny/objekty/detail/5376-novy-riegruv-mlyn>.

12. *Projekt elektrocentrály ve Zlatých Horách* (SOKA Jeseník, AM Zlaté Hory 1426–1945, karton 243, inv. č. 1166, sign. 26b).

13. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Počátky elektrifikace Moravy 1878–1919.* Praha 1978, s. 130.

14. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná elektrizace Moravy a Slezska 1918–1955.* Brno 2013, s. 147.

15. KOL.: *Seznam a mapa vodních děl republiky Československé,* sv. 19, Praha 1932, s. 7.

16. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná...*, s. 158.

17. KOL.: *Seznam a mapa vodních...*, s. 7.

18. *Horní mlýn ve Zlatých Horách* [online]. [cit. 4. 2. 2021]. Dostupné z: <http://vodnimlyny.cz/hu/mlyny/esates/detail/6363-horni-mlyn>.

19. Elektrárna v Dolní Lipové 1910–1926 (SOKA Jeseník, OÚ Jeseník, kart. 168, inv. č. 790, sig XII).

20. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Počátky...*, s. 39 a 123.
21. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná...*, s. 147.
22. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Počátky...*, s. 125.
23. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná...*, s. 147.
24. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Počátky...*, s. 55.
25. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná...*, s. 147.
26. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Počátky...*, s. 41.
27. Tamtéž, s. 125.
28. Tamtéž, s. 129.
29. Elektrárna měla dvě dvojité Francisovy turbíny o celkovém výkonu 480 ks, které předávaly sílu dvěma generátorům o výkonu 275 a 150 kVA (SOKa Jeseník, OÚ Jeseník I, kart. 13, sign. 1).
30. MIKEŠ, J.: *Elektrifikace Československa do roku 1938*. Praha 2016. [disertační práce]. Univerzita Karlova, s. 325 [online]. [cit. 8. 2. 2021]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/102794/>.
31. Vysv.: distribuční oblast někdejších elektrárenských společností (SevME, SME, MSE).
32. BARTOŠ, J.: *Elektrárny a elektrizace...*, s. 23.
33. Elektrárenský zákon – zákon číslo 438/1919 Sb. *O státní podpoře při zahájení soustavné elektrizace* [online]. [cit. 8. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzge4v6nb-thawta>.
34. MIKEŠ, J.: *Elektrifikace Československa...*, s. 192–201.
35. Tamtéž, s. 154.
36. MIKEŠ, J.: *Elektrifikace Československa...*, s. 192–201.
37. *Jak se Česko postupně připojilo do elektrické zásuvky* [online]. [cit. 8. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.energyglobe.cz/temata-a-novinky/jak-se-cesko-postupne-pripojilo-do-elektricke-zasuvky>.
38. MIKEŠ, J.: *Elektrifikace Československa...*, s. 201.
39. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná elektrizace...*, s. 157.
40. Tamtéž, s. 133.
41. Tamtéž, s. 133.
42. Tamtéž, s. 138.
43. Technické plány z dob vzniku elektrárny v roce 1914 uložené uvádí typ lomobily T.C.L.-35 (SOKa Jeseník, AO Mikulovice, kart. 7, inv. č. 234).
44. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná elektrizace...*, s. 142.
45. Tamtéž, s. 142.
46. *Salisov*. [online]. [cit. 10. 2. 2021]. Dostupné z: <https://zlatehory.cz/salisov/ms-55547/p1=55547>.
47. Zamítnutí Zemské správy politické v Opavě ve věci žádosti elektrárny obce Mikulovice k postavení primární linky za účelem dodávky proudu z Ondřejovic do Cukmantlu (Zlatých Hor), neboť bylo rozhodnuto, že Zlatým Horám bude zajištěn elektrický proud Moravsko-slezskými elektrárnami, a. s., linkou z Krnova (SOKa Jeseník, OÚ Jeseník, kart. 167, inv. č. 790).
48. Zamítnutí Zemského úřadu v Brně z důvodu nedodržení požadavků systematické elektrizace, konkrétně napětové hladiny. Elektrárna v Mikulovicích navrhla 3 kV, přestože platné technické normy standardizovaly úroveň 22 kV. (SOKa Jeseník, OÚ Jeseník, kart. 167, inv. č. 790).
49. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná elektrizace...*, s. 134.
50. Tamtéž, s. 147.
51. MÜLLER, P.: *Kamenická škola v Žulové*. VI. svatováclavské Česko-polsko-německé setkání v Jeseníku. Jeseník 2006, s. 81.; KAMARÁD, J.: *Průmysl kamene a odborné školství v Žulové*. [online]. [cit. 10. 2. 2021]. Dostupné z: <http://www.revuekamen.cz/zulova.htm>.
52. KOLLEROVÁ, M.: *Historie kamenické školy v Žulové 1886–1998*. XV. svatováclavské setkání v Jeseníku, Jeseník 2015, s. 52.
53. MÜLLER, P.: *Kamenická škola...*, s. 81.
54. TINZOVÁ, B.: *Odborná škola pro zpracování mramoru v Supkovicích*. XV. svatováclavské setkání v Jeseníku. Jeseník 2015, s. 57–58.
55. Výměna turbíny – velkostatek Augusty Schubertové ve Vlčicích (SOKa Jeseník, OÚ Jeseník I, kart. 69, sign. 6).
56. KOL.: *Malé vodní elektrárny...*, s. 4–5.
57. Místní elektrárenská družstva si zaslouží samostatný příspěvek, a proto jsou v této práci zmíněna jen okrajově.
58. ZŘÍDKAVESELÝ, F.: *Soustavná elektrizace Moravy a Slezska 1918–1955*, Brno 2013, s. 147.
59. Tamtéž, s. 147.
60. Tamtéž, s. 151.
61. Tamtéž, s. 152.
62. Tamtéž, s. 153.
63. Tamtéž, s. 147.
64. Tamtéž, s. 175.
65. Tamtéž, s. 187.
66. BARTOŠ, J.: *Elektrárny a elektrizace...*, s. 23.
67. Dekret č. 100/1945 Sb. ze dne 24. října 1945 *Dekret presidenta republiky o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků* [online]. [cit. 10. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.zakony.cz/zakon-SB1945100>.
68. BARTOŠ, J.: *Elektrárny a elektrizace...*, s. 25–26.
69. Zákon č. 69/1949 sb. *Zákon o jednotlivých zemědělských družstvech* [online]. [cit. 10. 2. 2021]. Dostupné z: <https://www.zakony-prolidi.cz/cs/1949-69/zneni-19490315>.

Počáteční léta Vojenské lázeňské léčebny Jeseník (1945–1960)

Kamil Tomášek

Sanatorium Ziffer na počátku 20. století (archiv Lukáše Abta)

Už více než dvě století se na svazích Studničního vrchu zbavují pacienti svých zdravotních či psychických neduhů. Odkaz, který dalším generacím zanechal nejslavnější místní rodák Vincenz Priessnitz, však nestráží pouze komplex s centrem v sanatoriu nesoucím jméno zakladatele vodoléčby, nýbrž i Vojenská lázeňská léčebna (dříve ozdravovna),¹ od roku 1959 členka lukrativního spolku Vojenských lázeňských a rekreačních zařízení – VOLAREZA.

Neklidný poválečný vývoj

Snahy o vybudování vojenské ozdravovny započaly 17. června 1945, kdy na Gräfenberk dorazila podporučice Ada Fischlová z 1. samostatné československé tankové brigády, jež byla na rozkaz svého vojenského nadřízeného podplukovníka Janka ustanovena vojenskou představitelkou celých lázní. Představy vojska o budoucím uspořádání lázeňského prostoru nicméně nijak nekorespondovaly

s vizí civilních samosprávných orgánů. Střetávaly se zde dvě vize – vojenská ozdravovna zahrnující pokud možno všechny objekty versus znovuootevření lázeňských budov v rámci mírového fungování na principu ambulantní či z veřejného pojištění hrazené péče.²

Chaotičnost situace prvních poválečných týdnů nahrávala zpočátku vojenským orgánům, jelikož civilní správa, závislá na rozhodování čerstvě zřízené Okresní správní komise (OSK), respektive ostravské expozitury Zemského národního výboru (ZNV), měla příliš starostí a nebyla schopná rychle reagovat na radikální kroky přítomných vojenských činitelů.

Vojáci začali procházet jednotlivé objekty a zabírali movitý i nemovitý majetek. Jejich vztah k civilním úřadům se vyznačoval jistou dávkou arogance, jak dokládá např. fakt, kdy byl prozatímní národní správce civilních lázní Břetislav Hrazdíra ze strany ppor. Fischlové varován, že je povinen řídit se jejími rozkazy, jinak se vystavuje nebezpečí postihu. To ostatně platilo i pro přítomné obyvatelstvo a zaměstnance německé národnosti, kteří byli zároveň barvitě informováni o možných fatálních následcích případných sabotážních činů.³

Neustálé stížnosti, vyplňované B. Hrazdírou, nakonec přece jen probudily ZNV z dosavadní letargie. Koncem června 1945 dorazil do lázní Ladislav Říhovský, kontrolor pověřený sondážemi u veškerých lázeňských celků v rámci moravskoostravské expozitury. Jeho úkolem bylo vypracovat soupis zdejších objektů, popsat momentální situaci, stanovit a určit rentabilitu potenciálního provozu.⁴ Brzy se však ukázalo, že stanul před nelehkým úkolem, jelikož lázeňský prostor byl složen z rozmanité škály budov, z nichž některé byly určeny současně k ubytování pacientů i k léčebným procedurám. Ty zbývající sloužily jako případná ubytovací kapacita pro zaměstnance ústavů nebo ke kulturním, společenským či jiným myslitelným potřebám.

Ačkoliv dle dřívější praxe bylo možné očekávat obstrukce ze strany vojska, nestalo se tak. Naopak, na prohlídku a vypracování podrobné situační zprávy dorazili vedle Říhovského a prozatímního správce Hrazdíry rovněž kapitán MUDr. Scheer, přednosta zdravotnické služby 1. československé tankové divize v Moravské Ostravě, a sovětský kapitán MUDr. Klimov, jejichž úmyslem bylo zajistit vhodné budovy pro rekreaci důstojníků a mužstva uvedené jednotky. Tito pánové usměrnili do patřičných mezí i dříve poněkud domýšlivé vojenské představitele a přispěli k zahájení dialogu.⁵ V otázce komplexu Priessnitzova sanatoria vojsko k úlevě ZNV ustoupilo, což v polovině září 1945 vedlo k zahájení provozu. Při jednáních o celku okolo sanatoria MUDr. Josefa Neugebauera s centrem v tzv. Sudetském dvoře (něm. Sudetenhof, dnes Petr Bezruč)⁶ ale racionalita opět vymizela kdesi v nedohlednu. Znovu vyhovět požadavkům ZNV již vojsko nehodlalo.

S přeměnou Sudetského dvora do role centra vojenské ozdravovny byla svázána změna jejího „správce“. Vedením (či přesněji velením) byl pověřen vysoký armádní důstojník, podplukovník Ing. Václav Chlupáč, jenž dostal za úkol co nejrychleji navázat na práci ppor. Fischlové a při specifické součinnosti s místními úřady se postarat o péči pro válečné invalidy.

Podřízenost hlavního článku sanatoria vojenské, nikoli civilní správě se setkala s odporem zvláště ze strany Revírní bratrské pokladny (RBK), která rozhodnutím OSK ve Frývaldově z 1. srpna 1945, kdy jí byla udělena správa Horského dvora (dnešní Maryčka), Anglické vily a domku čp. 272, obdržela rovněž správu dvora Sudetského. Přítomnost vojska v budově přiměla RBP odeslat ZNV žádost o okamžitou nápravu. Jen nelibě totiž nesla, že držené objekty sice představují impozantní, ale vzhledem k absenci léčebných prostor perspektivně zanedbatelnou sílu, jež by byla při přetrvání současného trendu pro směřování sanatoria pod RBP naprosto nedostatečná.⁷

Skoro dvouletá anabáze a nekonečné bezúspěšné rokování nakonec rozohnilo vedení RBP natolik, že dokonce uvažovalo regulérně svěřenou národní správu odmítnout. Právě oboustranné znechucení kypící z prodlužování nesmyslné nečinnosti zařízení však nakonec podnítilo zapojení zdravého rozumu i na opačné straně barikády. Ministerstvo národní obrany (MNO) za slib, že si bude moci v lázních přednostně vybrat pro své potřeby některé z doposud nevyužívaných objektů, ustoupilo prudkým útokům ze strany civilních institucí. Dne 2. června 1947 se uskutečnilo toužebně očekávané definitivní spojení sanatoria s dlouho odloučenými depandancemi pod jedinou civilní správní organizací, kterou však nebyla RBK, nýbrž po vzájemné dohodě jí nadřízená Ústřední bratrská pokladna.⁸

Mnoho možností k vybudování rekreačně–léčebného zařízení nicméně vojenským orgánům už nezůstalo, jelikož civilní ústavy pomalu a jistě pohlcovaly rovněž okolní, dříve nezávislé ubytovací i jiné prostory do svých kapacit. Po četných prohlídkách a konzultacích nakonec spočinul zrak pověřených pracovníků na doposud nevyužívaném, ale svou rozlohou a významem imponujícím komplexu bývalého sanatoria MUDr. Ziffera čp. 309,⁹ v současnosti známém pod názvem Albatros,¹⁰ a budově jménem Silesia čp. 271.¹¹

Sanatorium MUDr. Ziffera bylo největší budovou vojenské ozdravovny. Jako německý majetek původně paní Saly Ziffer, od roku 1942 pak lázeňského lékaře MUDr. Ivana Hummela a místního prominenta nacistické strany MUDr. Lea Pawlowského, byl objekt (zahrnující 43 pokojů s počáteční úložností 90 lůžek, spolu s obytným domkem čp. 525 a několika hektary pozemků) zkonfiskován.¹² Obecná praxe uplatňovaná na Gräfenberku, tj. zavedení národní správy, byla realizována v průběhu druhé půle roku 1945. Roku 1946 byl dozorem z vůle ZNV pověřen specializovaný pracovník Augustýn Potyka, který jako podřízený nového národnímu správce Priessnitze Emila Vaška a poté Felixe Kalinovského dohlížel na udržování Zifferu.¹³ Potykovo působení posunulo rázným způsobem vpřed práce na nejnútnejším zajištění celého objektu proti nejvýraznějším škodám způsobeným dosavadní lidskou lhostejností, výrazně umocněnou rozmary zdejšího častokrátě divokého počasí.¹⁴ Toto řešení ovšem bylo jen provizorním a dalekosáhlejší rekonstrukce na sebe nemohla nechat dlouho čekat.

Léta 1947 a 1948 byla pro osud Ziffera rokem přelomovým. Nejen že se stal hlavní budovou Vojenské ozdravovny, ale díky opravám získal nový, mohutnější

Pohled na lázně Jeseník, zima 1945/1946 (archiv autora)

rozměr. Počáteční fáze rekonstrukcí a výstavby pod dozorem čerstvě jmenovaného velitele pplk. Josefa Šandy¹⁵ polykala značnou část prostředků a času velkého průmyslového podniku, kvůli čemuž jako by se pozapomnělo na proběhnuvší politické změny. Není se čemu divit, projevy zestátňovacích zákonů neměly na budovanou ozdravovnu vesměs žádný vliv. Změnila se jen podřízenost „národního správce“, která přecházela ze ZNV na Hlavní zdravotní správu MNO.¹⁶

Druhou „perličkou na řetízku“ vojenského léčebného ústavu přidanou v říjnu 1948 se stal dům Silesia.¹⁷ Jeho bývalým majitelem byl německý občan a známý nacist Walter Jaroschek. Ani ona se v roce 1945 nenacházela ve stavu, kdy by mohla být okamžitě využitelná pro lázeňské účely. Zvláště zevnějšek očouzené a poničené severní části upozorňoval na skutečnost, že si Silesia za válečného běsnění vytrpěla své.¹⁸ V roce 1946 se dostala do rukou Revolučního odborového hnutí (ROH), které národním správcem jmenovalo stejného člověka, jenž v dané době spravoval i ostatní budovy ve správě hnutí, Františka Bolka.¹⁹ Ten byl i zde postaven před problém provedení rekonstrukcí. Pozornost ROH a F. Bolka se ale úzce soustředila na, dle mínění správce „perspektivnější“, objekty, tedy Gräfenberský dvůr čp. 174 (budoucí Ostravice, dnes Jan Ripper) a Exner čp. 278 (dům stojící na svahu přímo nad Silesií). Silesia byla odsunuta až na druhou kolej. Odborářům přišlo celkem vhod, když se o ni po odchodu z Bezruče začala zajímat vojenská správa. Do jisté míry se ulevilo i správci Bolkovi. Starost o budovu přešla tedy tentokrát rychle a klidně na bedra MNO, které se stalo jediným orgánem zplnomocněným operovat s tímto majetkem.

Vojenská ozdravovna v roce 1960 (archiv autora)

Pplk. Šanda skoro dva a půl roku s výraznou podporou divizního generála Hanuše prováděl nezbytné úpravy a přípravy k zahájení provozu – vznikla kotelná, započala rekonstrukce vodoléčebných prostor, byly instalovány rozvody vody a tepla. Počátkem roku 1951 už bylo jasné, že během několika týdnů, nanejvýše měsíců, Ziffer opět přijme pacienty.²⁰

Březen 1951 – sanatorium otevírá své brány

Přínos práce pplk. Šandy byl nezanedbatelný, ale vedení ozdravovny disponující 135–140 lůžky musel logicky převzít lékař.²¹ Za nového velitele tak zvolili hodnostně rovnocenného, ale zdravotnický vzdělaného pplk. MUDr. Pavla Horáka, který povolil zahájení provozu 1. března 1951, kdy zároveň přivítal první hosty z řad absolventů pilotní školy v Košicích a dopravního pluku z Prahy.²²

Složení pacientů zůstalo počínaje březnem 1951 zakonzervováno. Byli jimi příslušníci leteckého personálu Československé lidové armády, podstupující plánovitou a každoročně opakovanou čtrnáctidenní povinnou rehabilitaci. V případě, že byli přímo zdravotně indisponováni, pak nastoupili na klasický osmadvacetidenní léčebný program. Tímto postupem se zajišťovala dobrá akceschopnost letců, zejména když pilotáž tehdejší techniky kladla zásadní požadavky na zdraví letců (piloti byli vystavováni značnému urychlení, snížení barometrického tlaku, tlaku kyslíku, trvalému působení hluku, vibrací a ostatních specifických leteckých škodlivin).²³

Vojenská ozdravovna se díky svému podřízení jediné vojensko-správní instituci rovněž vyhnula indikačním problémům, s nimiž se dlouho potýkaly sousední civilní ústavy. Přechodem ke stálému provozu se v rámci obou druhů zmíněných pobytů zaměřila hlavně na poruchy pohybového ústrojí, páteře, léčbu potíží zažívacího traktu, pooperačních a různých nespecifikovaných interních stavů. Později pak v indikačním seznamu přibýly (nepochybně po vzoru psychologicko-interně orientovaných civilních lázní) ještě neuropsychiatrické poruchy.²⁴ Náplň léčebného programu většinou reflektovala postupy a praxi využívané zbytkem lázní. Podstatný rozdíl ovšem spočíval ve faktu, že vedle podávaných vodoléčebných a elektroléčebných procedur a masáží měla výraznější zastoupení preventivní pohybová a pracovní rehabilitace vykonávaná ve prospěch ústavu.²⁵

Hluboké vrásky na čele velitele způsobovala v prvních měsících po zahájení činnosti neucelenost výbavy některých pokojů Zifferu a poškození Silesie. Primárním úkolem mělo být ubytování zaměstnanců, jenže k realizaci tohoto plánu ani v průběhu roku 1951 nebyly provedeny nutné opravy. Důvodem byla dvojsmyslně vykládaná dohoda mezi posádkovými orgány v Jeseníku a velením ústavu, kvůli níž se stavební dělníci mnohokrát přesunuli z prací na ozdravovně do Jeseníku ke stavbě kasáren nebo důstojnických bytových jednotek a naopak.²⁶

Problém vnitřního vybavení byl od roku 1952, postupným vybavováním zdravotnickým a jiným vybavením tehdy prvotřídní úrovně poměrně rychle a nekompromisně řešen.²⁷ Velení se tak mohlo pozvolna věnovat i dalším, avšak neméně důležitým starostem, jakými bylo rozhlížení se po perspektivách rozšíření ozdravovny – zvýšením rozlohy by se vyřešily ubytovací těžkosti, spojené s nehotovostí Silesie. Byly vybrány tři objekty – Jarošova vila čp. 266,²⁸ Slunný dvůr a Grünbaum čp. 369.

Vyjma Jarošovy vily však nebyly zbylé domy momentálně k dispozici. Při bližším pohledu do jejích vnitřních prostor se naneštěstí pro vojenské orgány ukázalo, že vynaložené prostředky, potřebné ke zušlechtnění domu, by se vyšplhaly do astronomických výšek, a proto bylo od myšlenky případného připojení vcelku rychle upuštěno. Nezbývalo tak nic jiného než ještě pár měsíců počkat a vylepšovat to, co bylo momentálně k dispozici.²⁹ Tento záměr se povedlo uskutečnit. Rok 1953 je dobou mohutného rozkvětu, kdy Silesia konečně začala plnit svou funkci. Spojenými silami zaměstnanců a rekreatů byl postaven bazén, kuželna, malé hospodářství i dvě strážnice. Využitelné prostory se adaptovaly takovým způsobem, aby co nejlépe usnadnily plynulý chod a prospěšnost léčby.³⁰ K těmto úspěchům se přiřadilo zvětšení rozlohy působnosti ozdravovny posílené o budovu Grünbaum, skutečně počínaje lednem 1954. Původní myšlenka zapojit ji do ozdravovny ve funkci ubytovacího zařízení pro zaměstnance, s níž se kalkulovalo dva roky dozadu, byla stále aktuální. Toto přiřazení bylo posledním krokem k integraci vzhledu a prostorového vybavení celé ozdravovny.³¹

Svědomitá a umírněná činnost a postupně nabývané zkušenosti nyní čerstvě povýšeného plk. Horáka ve věcech politického a lékařsko-správního vedení prošly v následujícím rozpětí let 1955 a 1956 zatěžkávací zkouškou. MNO, bedlivě

sledující práci sobě podřízených léčebných zařízení, se právě v dané době rozhodlo zaměřit se na Jeseník. První kontrola přišla nečekaně 30. srpna 1955. Z pořízených záznamů vyplývají na povrch velmi cenné informace. Předmětem inspekce se staly všechny složky práce vedení, politickou přípravou počínaje a střeleckou přípravou konče. Celkový výsledek byl pro plk. Horáka v některých aspektech (především lékařských a technických) dobrý. Pár výjimek ale komise přece jen našla. Jeden ze dvou údajných záporů, střeleckou přípravu, bychom dnes označili za malichernou, neboť k úkolům zařízení rozhodně nepatřila příprava na boj, ale naopak rekonvalescence. V roce 1955 však byla vojenská situace Československa, vzhledem k blízkosti hranic Spolkové republiky Německo čerstvě zapojené do struktur NATO, přinejmenším nestálá, a tak na ni bylo striktně dbáno.³²

Blíže než na střeleckou stránku se však kontroloři zaměřili na situaci politickou. Plk. Horák ani jeho lékařský sekundant, rotný MUDr. Jaroslav Pavelek, totiž nebyli členy KSČ a jen omezeně, pro vedoucí orgány ale v poměrně dostačující míře, měli pochopení pro některá kádrová ustanovení. Myšlenka hodnotit spolupracovníky posuzováním pracovních výsledků, a nikoliv kvantitoy politické angažovanosti v závodní organizaci KSČ byla plk. Horákovi vlastní. Pozice obou mužů sice nebyla ohrožena, dostalo se jim ale nepřímého, i když očekávaného upozornění, že by se měli ve vykázaných bodech zlepšit, jinak je kvality ani zásluhy před vyvozením patřičných důsledků neochrání. To dávalo tušit, že se schyluje k podobné kontrole v dalším roce, jejímž cílem bude zjistit, zdali se poučili, či jen ledabyly vyslechli verdikt a tím to pro ně skončilo.

Tušení se v září 1956 skutečně metamorfovalo v realitu. Složení inspekční komise se trochu proměnilo, nejdůležitější článek, předseda major MUDr. Jiří Peřina, ale zůstal stejný. Zkoumaly se všechny aspekty činnosti přezkoumávané předchozího roku. Zvláště ostrou pozornost pak komise věnovala politické stránce věci. Z vynesené rezoluce bylo znát potěšení z údajné nápravy značné části závad. Zlepšené hodnocení opět zkalila tak trochu „tradičně“ už jen ostrá střelba, která pořád kazila na tvářích inspektorů úsměv. Řídící orgány MNO v Praze však byly s dosaženým výsledkem celkově spokojeny.³³

Perfektní a skoro bezstarostný chod zdobil ozdravovnu i v následujících letech. Události sousedních státních lázní se ozdravovny dotýkaly pouze okrajově. Jak jinak, když byla ohrazena do dvoumetrové výše plotem s ostnatým drátem a civilisté ji považovali, za jakési město ve městě, kam se bez náležitého povolení nedostanou, což však korespondovalo s izolacionismem typickým pro vojenská zařízení.

Výrazněji do dalšího děje zasáhl rok 1959. Tehdy byla Hlavní zdravotní správa MNO, doposud celorepublikově sdružující a řídicí vojenské ozdravné zařízení, podřízena nová, speciálně pro tento účel založená organizace: Vojenská lázeňská a rekreační zařízení (v současnosti známá, samozřejmě v modernizované a ideologicky nezatížené podobě, pod zkratkou VOLAREZA).³⁴ Nástup nové organizace se záhy projevil v kladné a bohužel i záporné rovině. Počáteční vztah

Cvičení v posilovně Vojenské ozdravovny (Kronika Vojenské ozdravovny 1948–1990)

s vedením VOLAREZA byl vesměs bezproblémový. Jesenická ozdravovna dostala prostředky na parkovou úpravu a generální rekonstrukci Grünbaumu. Ten poskytl zaměstnancům ještě lepší a komfortnější ubytování, než jakému se těšili předtím. Záporným ekvivalentem byl stupňující se tlak na agilnější zapojení stranických struktur do vedení ústavu. To se nelíbilo plk. Horákovi, dbajícímu a jednajícímu podle stále stejných principů praktikovaných v letech 1955 a 1956, od nichž nehodlal ustoupit, přestože si byl vědom, že neučiní-li požadovaná politicko-kádrová opatření, může stoprocentně očekávat, že nastane situace, která ho připraví minimálně o místo.

A skutečně, v červnu roku 1960 dorazila v pořadí třetí a tentokrát již osudová kontrola. Jejími členy byla ostře napadnuta právě ona politicko-kádrová politika. Kritiky se dočkala i prakticky neexistující spolupráce mezi plk. Horákem a jeho zástupcem pro věci politické mjr. Liškou. Sepsaná zpráva však k překvapení vedoucích činitelů ozdravovny ani přes evidentní neuspokojivý tón nedoporučovala velitelské změny. Komisaři tím dávali zasloužilému veliteli ještě poslední šanci.³⁵ Ačkoliv názor politických činitelů z pražského vojenského ústředí byl rozdílný, ukázalo se, že nalézt adekvátní náhradu, schopnou vystřídat většinou podřízených respektovanou a podporovanou ikonu v čele ústavu, bude velmi obtížné.

Nebyl by to však plk. Horák, kdyby nepřišel s chytrým nápadem, jak celou situaci vyřešit. Ústupky ve věcech politické angažovanosti se tak v dalších měsících promítly hlavně v oblastech navázání spolupráce s mnohými civilně-stranickými

orgány okresu, aktivnější účastí na oslavách nejrůznějších výročí nebo vznikem a aktivní prací tří kolektivů brigád socialistické práce.³⁶ Tyto kroky nakonec Prahu obměkčily. Plk. Pavel Horák v čele ústavu zůstal a mohl nadále dbát na to, aby letecký personál Československé lidové armády dostal veškerou péči, kterou potřeboval.

Jak vidíme, prvních patnáct let existence Vojenské ozdravovny na Gräfenberku bylo obdobím často bouřlivým a neklidným. Přesto přese všechno se však podařilo vybudovat moderní a úspěšné zařízení, jež v roce 2021 oslaví 70 let svého provozu. U příležitosti nadcházejícího kulatého výročí byla zahájena spolupráce mezi Vlastivědným muzeem Jesenicka, p. o., a Vojenskou lázeňskou léčebnou Jeseník, která snad již brzy přinese dokončení započaté práce tak, aby byl pomyslný kruh otázek k historii tohoto zařízení jednou provždy uzavřen.

POZNÁMKY

1. Současný název Vojenská lázeňská léčebna byl ustanoven roku 1993. Do to doby se používal zmíněný název Vojenská ozdravovna. Tento diskurz ponecháváme i v textu, kromě názvu je tedy uváděn dobový název. TRNĚNÝ, V.: *100. výročí poskytované lázeňské a rekreační péče v podmínkách resortu Ministerstva obrany ČR*. Praha 2019, s. 82, 85–86.
2. Zemský archiv v Opavě (ZAO), pobočka Olomouc, f. Krajský národní výbor Olomouc, inv. č. 2192, karton 1611.
3. Tamtéž.
4. Tamtéž.
5. Tamtéž.
6. FOCHLER, R.: *Freiwaldau-Gräfenberg. Die Kurstadt im Altvatergebirge und die Dörfer im oberen Bielethal. Ein Heimatbuch. Kirchheim unter Teck 1987*, s. 267. PULKERTOVÁ, E. – TINZOVÁ, B.: *Historie lázeňského domu Bezruč v Jeseníku–Lázních*. Mikroregion Jesenicko, roč. 2, Jeseník 2001, č. 10, s. 6.
7. Národní archiv Praha (NA Praha), f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.
8. ZAO, f. Léčebný ústav Petra Bezruče, Lázně Jeseník, inv. č. 4, karton 1. Srovnej s PULKERTOVÁ, E.– TINZOVÁ, B.: *Historie...*, s. 8.
9. V obchodním rejstříku ještě v roce 1947 pod německým jménem Wasserheilanstalt MUDr. Ferdinand Ziffer. Správní archiv Armády ČR Olomouc (SAAČR Olomouc), f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4.
10. Pojmenování Albatros vychází z označení bitevního letounu L-39.
11. KNOPPOVÁ, E. – KNOPP, T.: *Oázy vody a vzduchu*. Jeseník 2001, s. 48–49.
12. ZAO, pobočka Olomouc: f. Krajský národní výbor Olomouc, inv. č. 2192, karton 1611. SAAČR Olomouc, f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4. NA Praha, f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.
13. NA Praha, f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.
14. ZAO, pobočka Olomouc: f. Krajský národní výbor Olomouc, inv. č. 2192, karton 1611.
15. SAAČR Olomouc, f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4. NA Praha, f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.
16. SAAČR Olomouc, f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4. Srovnej se Státní okresní archiv Jeseník (SOKA Jeseník), Městský národní výbor Jeseník, inv. č. 127, karton 19.
17. SAAČR Olomouc, f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4. Srovnej s NA Praha, f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.
18. NA Praha, f. Ministerstvo zdravotnictví, Praha. Fond nezpracován.

19. Exner, Zuzi čp. 402 a Gräfenberský dvůr. ZAO, f. Československé státní lázně Jeseník. V době studia materiálů fond nezpracován. Nyní již přístupný dle standardních postupů.

20. *Kronika Vojenské ozdravovny 1948–1990*. Nstr. Vojenský ústřední archiv Praha (VÚA Praha), f. Vojenská výcviková a rekreační střediska, inv. č. 55, 56, karton 3.

21. *Kronika Vojenské ozdravovny 1948–1990*. Nstr. SLANCOVÁ, P.: *30 let správy vojenských lázeňských a rekreačních zařízení Praha*. Praha, b. d., s. 52. Srovnej s VÚA Praha, f. Vojenská výcviková a rekreační střediska, inv. č. 55, 56, karton 3.

22. SLANCOVÁ, P.: *30 let správy...*, s. 51. TRNĚNÝ, V.: *100. výročí poskytované lázeňské...*, s. 39.

23. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 1329, karton 384.

24. Začleněny v roce 1959. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 192, 1329, kartony 92, 384. Srovnej s SLANCOVÁ, P.: *30 let správy...*, s. 53.

25. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 1329, karton 384. SLANCOVÁ, P.: *30 let správy...*, s. 54.

26. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 693, karton 124.

27. Včetně palných zbraní – od pistolí až po samopaly. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 2521, karton 480.

28. Pojmenovaná podle národního správce, který ji získal po konfiskaci v roce 1945. ZAO, f. Československé státní lázně Jeseník. V době studia materiálů fond nezpracován. Nyní již přístupný dle standardních postupů.

29. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 2756, karton 602.

30. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 2325, karton 429.

31. Původně byl Grünbaum znám pod názvem Schinzelův hostinec a od poloviny první dekády 20. století se nacházel v držení židovské rodiny Grünbaumů, která jej vlastnila až do záboru Sudet v říjnu 1938. Po nucené konfiskaci zdejšího majetku nacistickými orgány rodina odešla do Moravské Ostravy. Syn původního majitele JUDr. Siegfried (česky Vítězslav) Grünbaum se však s nastalou situací nechtěl smířit a po útěku z protektorátu se přidal k budoucímu Legionu na území Polska. Zde ovšem dlouho nevydržel, jelikož se stal 15. září 1939 vůbec první obětí z řad zahraničního odboje. (ČÁPKO, J.: *Lázně Jeseník a léčba vojáků v proměnách staletí*. Volareza news 2/2018. Praha 2018, s. 13.; GROWKA, K.: *JUDr. Vítězslav Grünbaum (1913–1939)*. [online]. jesenik.org. [cit. 19. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.jesenik.org/cz/volny-cas-v-jeseniku/299-judr-vitezslav-grunbaum-1913-1939.html>). Po letech na JUDr. Grünbauma vzpomínal i samotný generál Svoboda ve svých pamětech. (SVOBODA,

L.: *Cestami života*. Praha 1971, s. 416.; jako zmínka o prvním padlém také viz SVOBODA, L.: *Z Buzuluku do Prahy*. Praha 1981, s. 28.). Jistou formou pocty zůstává fakt, že po válce, v dobách dalších konfiskací a snah vymazat z povědomí mnohé vazby na dřívější německou historii Jesenícka, nedošlo – na rozdíl od mnohých lázeňských objektů – k jeho přejmenování.

32. SAAČR Olomouc, f. Vojenská zotavovna Lázně Jeseník, inv. č. 755, karton 4.

33. Tamtéž.

34. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 1173, 1329, kartony 435, 384.

35. VÚA Praha, f. Ministerstvo národní obrany, inv. č. 870, karton 245.

36. *Kronika Vojenské ozdravovny 1948–1990*. Nstr.

Železniční květena na Jesenicku: překvapivé nálezy a nepozorované expanze

Vojtěch Taraška

Úvod

V posledních desetiletích se náš pohled na přírodu značně proměnil. Biologické vědy postupně překonaly dichotomické dělení světa na nedotčenou divočinu a umělé, člověkem vytvořené prostředí. Ve střední Evropě již prakticky nenajdeme místo, které by nebylo alespoň nepřímo ovlivněno lidskou činností. Stejně tak si nelze nevsimnout, že příroda si nachází cestu i do těch nejvíce pozměněných částí krajiny, ať už se jedná o vyasfaltované parkoviště, nebo třeba vytěženou uhelnou pánev. Některé přírodovědně hodnotné biotopy se naopak historicky formovaly v důsledku působení člověka v krajině a jsou také na lidské péči závislé.¹ V našem regionu se to týká především pastvin a luk, které se po staletí utvářely pod vlivem zemědělské činnosti a pro jejichž zachování je nezbytné pravidelné obhospodařování.^{2,3} Mnohé antropogenní (člověkem utvářené či pozměněné) biotopy se také stávají náhradou za mizející přirozená stanoviště a mohou v nich nalézt útočiště některé vzácné druhy.^{4,5}

Různá antropogenní stanoviště se samozřejmě dostávají též do hledáčku botaniků. Oblíbeným předmětem studia bývá např. květena a vegetace intravilánů měst^{6,7} nebo těžbou narušených území.^{8,9,10} Zvláštní pozornost si pak vydobyla stanoviště spojená se železnicí a jejím provozem. Podrobně byla studována flóra železničních uzlů v Pardubicích,¹¹ Brně,¹² Olomouci¹³ a Ostravě.¹⁴ Rozsáhlý floristický výzkum železniční sítě na území celého Moravskoslezského kraje pak v nedávné době realizoval frýdeckomístecký botanik David Hlisnikovský.¹⁵

Železniční biotopy jsou pro botaniky atraktivní z mnoha důvodů. Provoz na železnici může výrazně přispívat k šíření druhů i na velké vzdálenosti. Přenos semen či jiných rozmnožovacích částí (diaspor) rostlin pomocí dopravních prostředků se nazývá agestochorie.¹⁶ Šíří-li se druhy do nového území pomocí železniční přepravy, hovoříme o tzv. ferroviatické migraci.¹⁷ Není proto náhodou, že mnohé druhy byly na našem území zaznamenány vůbec poprvé právě na železnici – jako příklad z posledních let lze uvést třeba vrbovku krátkoplodou (*Epilobium brachycarpum* C. Presl¹⁸).¹⁹ Železniční doprava však pochopitelně nepomáhá i šíření domácích druhů.

Štěrkové pokryvy drážních těles si dále vysloužily pozornost botaniků také tím, že představují specifický biotop, který překvapivě vyhovuje některým vzácným a ohroženým druhům naší květeny. Z kolejišť jsou známy třeba výskyty zákonem chráněných druhů přesličky větevnaté (*Equisetum ramosissimum*)²⁰ nebo lomikamene trojprstého (*Saxifraga tridactylites*),²¹ o němž bude ještě pojednáno níže. Třetím, byť určitě ne posledním důvodem, proč se botanické výzkumy s oblibou stácejí k železniční květeně, je značná rozmanitost stanovišť, jež vznikají v souvislosti s provozem na dráze a v blízkosti železničních staveb.²² Extrémně suché a výhřevné štěrkové násypy se mohou nacházet hned vedle trvale podmáčeného příkopu podél železničního tělesa, intenzivně sešlapávané plochy nástupiště nebo rumišť za nádražní budovou.

Tento příspěvek představuje výsledky floristického průzkumu železniční květeny v okrese Jeseník, který probíhal na jaře a v létě roku 2020. Během tohoto průzkumu byly sbírány údaje o výskytech cévnatých rostlin na železničních biotopech, tj. v kolejišti, na železničních náspech, nákladových rampách, nástupišťích atd. Zkoumána byla především vlaková nádraží a zastávky, ale příležitostně také další úseky na širé trati. Cílem bylo získat ucelený obrázek o druhovém složení železniční květeny na Jesenicku. Zvláštní pozornost pak byla věnována dvěma druhům – lomikameni trojprstému a máku polnímu (*Papaver argemone*). Nálezové údaje byly zadány do databáze PLADIAS,²³ která slouží k integraci floristických dat z různých zdrojů.²⁴ Vybrané nálezy byly dokladovány formou herbářových položek a uloženy v herbářové sbírce Vlastivědného muzea Jesenicka (JESM²⁵).

Rozmanitost železniční květeny na Jesenicku

Železniční květena na Jesenicku se ukázala být poměrně pestrá. Její druhové složení se často výrazně lišilo i mezi sousedními stanicemi a zastávkami, což byl zjevně důsledek komplexního spolupůsobení mnoha faktorů, a nezanedbatelnou roli v tom zřejmě hrála také náhoda. Některé druhy byly zaznamenány na většině, ne-li na všech zkoumaných lokalitách, jiné byly nalezeny jen ojediněle. Většina druhů se v regionu vyskytuje také na jiných, „neželezničních“ stanovištích. A právě to, z jakých stanovišť jednotlivé druhy na železnici pronikají, nám umožňuje rozlišit v rámci železniční květeny několik ekologických skupin s podobnými vlastnostmi a nároky (jakkoliv mezi těmito skupinami existuje určitý překryv).

K typickým železničním druhům patří tzv. jarní terofyty, mezi něž se řadí třeba osívka jarní (*Erophila verna*), huseníček rolní (*Arabidopsis thaliana*), písečnice douškolistá (*Arenaria serpyllifolia*), rožec lepkavý (*Cerastium glutinosum*) nebo na Jesenicku poměrně vzácný plevel okoličnatý (*Holosteum umbellatum*). Jedná se o rostliny s velmi krátkým životním cyklem, pročež bývají též jarní efeméry.²⁶ Na jaře rozkvétají mezi prvními, v krátkém čase vytvoří velké množství semen a hynou ještě před příchodem spalujících letních měsíců. Tato strategie jim umožňuje unikat nejen před nepříznivými podmínkami vrcholného léta

a konkurencí jiných druhů, ale též před herbicidovým ošetřením kolejišť. Musí se však vypořádat s jiným problémem, který přináší chladné jarní měsíce, a tím je nedostatek opylovačů. Na to se jarní efeméry často adaptovaly schopností autogamie (samoopylení). Dnes můžeme tyto druhy najít na celé škále antropogenních stanovišť. Pokud bychom hledali jejich přirozené biotopy, patrně by jimi byly písčiny, stepi, skály, sutě či různé sesuvy – tedy stanoviště s vysychavým substrátem a sníženou konkurencí v důsledku narušení. Podmínky na takových biotopech se ostatně příliš neliší od šterkem vysypaných kolejišť či (dosud nevydlážděných) nástupišť. Na železnici můžeme najít také další druhy těchto přirozených biotopů, které však již nelze řadit mezi efeméry. Jmenujme třeba řeřišničník písečný (*Arabidopsis arenosa*), rozšířený ponejvíce na trati Mikulovice – Zlaté Hory, nebo hlediček nejmenší (*Microrrhinum minus*) nalezený na nádraží ve Vápenné.

Pozoruhodnou skupinou železniční květeny jsou polní plevely, tedy druhy adaptované na život v polních kulturách. Často se jedná o tzv. archeofyty, tj. nepůvodní druhy, které se na naše území dostaly již v dávné minulosti (za horní hranici se považuje rok 1500),²⁷ zpravidla jsou v naší přírodě dobře etablovány a nepředstavují velké riziko pro zdejší biodiverzitu.²⁸ V důsledku intenzifikace zemědělství jsou naopak mnohé z těchto druhů v posledních desetiletích na ústupu, a právě na železnici mohou nacházet nový domov.²⁹ K nejnápadnějším polním plevelům patří jistě mák vlčí (*Papaver rhoeas*), jehož porosty jsou snadno pozorovatelné i z okénka projíždějícího vlaku podél tratí takřka na celém Jesenicku. Na některých nádražích a zastávkách v teplejších oblastech Jesenicka (zejména na Javornicku a Žulovsku) je zajímavostí masový výskyt kozlíčku polníčku (*Valerianella locusta*), jenž je oblíbenou salátovou rostlinou³⁰ a v poslední době patří k populárním zeleninovým přílohám. Na zdejší železnici se však často uplatňují i další druhy plevelů, např. rozrazil perský (*Veronica persica*), hluchavka objímavá (*Lamium amplexicaule*) nebo violka rolní (*Viola arvensis*), kterou místy (zejména na Ramzovském sedle) doprovází violka trojbarevná (*Viola tricolor*; obr. 1).

Do určité míry podobnou ekologickou skupinu představují druhy ruderálních stanovišť. Takto označujeme místa, která jsou narušována lidskou činností, avšak nikoliv v souvislosti se zemědělským obhospodařováním.³¹ Toto narušování, ať už se děje z různých příčin, přináší občasné poničení či odstranění vegetace (někdy i se substrátem), na což bývají právě ruderální druhy dobře adaptovány. Typicky se jedná o různá stavenišť, skládky,³² navážky, komposty, okraje komunikací a samozřejmě též místa spjatá s železniční dopravou. Kromě vlastní železniční trati se však může jednat také o neutržované plochy v okolí výpravních budov, skládky pražců či stavebního materiálu atd. Asi nejběžnějšími zástupci této ekologické skupiny jsou hluchavka nachová (*Lamium purpureum*), ptačinec prostřední (*Stellaria media*) a přeslička rolní (*Equisetum arvense*). Pro Jesenicko je však charakteristické, že ruderální stanoviště nezřídka osídlují druhy, jejichž přirozenými biotopy jsou lesy. Vedle vcelku typického kakostu smrdutého

Obr. 1 *Violka trojbarevná (Viola tricolor)* na svahu nad železniční tratí v České Vsi (foto V. Taraška, 10. 4. 2020)

(*Geranium robertianum*) tak lze na zdejší železnici poměrně často pozorovat též rozrazil laločnatý (*Veronica sublobata*) či řeřišnici srstnatou (*Cardamine hirsuta*), typický druh lesních pasek, vytvářející místy (např. v okolí Mikulovic) rozsáhlé porosty na železničních náspech.

Dopravní koridory (nejen železniční) jsou často také cestou šíření invazních druhů.^{33,34} Ty jsou zpravidla schopné rychle kolonizovat různá antropogenní stanoviště³⁵ a dopravní prostředky umožňují jejich šíření i na velké vzdálenosti.³⁶ V porovnání s jinými regiony jsou však plochy v okolí železničních tratí na Jesenicku invadovány relativně málo. Na základě map rozšíření nejběžnějších invazních druhů v Nálezové databázi ochrany přírody (NDOP)³⁷ se zdá, že daleko významněji než dopravní koridory přispívají k šíření invazních rostlin v regionu vodní toky. V některých případech, prochází-li trať v blízkosti řeky, je však obtížné stanovit, jakým způsobem se invazní druh na místo dostal. Stejně tak nelze vyloučit jeho následné ferroviatické šíření. To se týká třeba výskytu netýkavky žláznaté (*Impatiens glandulifera*) u železničního mostku přes potok Lubina v České Vsi nebo křídlatky sachalinské (*Reynoutria sachalinensis*) v údolí Vidnavky u trati mezi Velkou Kraší a Kobylou nad Vidnavkou. Na Jesenicku se přitom jedná o nejvzácnější z našich tří druhů křídlatek, po roce 2010 byla zjištěna pouze na třech lokalitách.³⁸

Nepozorované expanze na jesenické železnici

Oblíbeným objektem botanického výzkumu jsou druhy expandující, tedy takové, které se nápadně rychle šíří na nová místa. Expandovat mohou jak cizokrajné druhy (z takových se mohou rekrutovat druhy invazní), tak také původní druhy naší květeny (ty potom označujeme jako expanzivní).³⁹ Opakovaně bylo zaznamenáno, že některé druhy, které byly v Evropě přítomny již přinejmenším desítky let, nebo dokonce původní druhy evropské květeny, začaly znenadání a bez zjevných příčin expandovat právě po železnici a s ní spojených biotopech. Na našem území je v současné době pozorována třeba postupující expanze kakostu nachového (*Geranium purpureum*)⁴⁰ nebo starčku úzkolistého (*Senecio inaequidens*).⁴¹ Zejména starček úzkolistý má přitom velký potenciál stát se invazním druhem,⁴² a jeho výskyt je proto žádoucí bedlivě monitorovat. Na Jesenicku však prozatím ani jeden z obou jmenovaných druhů zaznamenán nebyl.

Pozoruhodným a mezi botaniky oblíbeným zástupcem železniční květeny je lomikámen trojprstý (obr. 2). Jedná se o původní druh naší květeny, který přirozeně osídluje stanoviště na mělkých, skeletovitých, vysýchavých půdách, zejména v teplejších oblastech.⁴³ Svou životní strategií se řadí mezi jarní efeméry. Na konci 20. století byl v České republice poměrně vzácný, pročež byl zařazen na tehdejší červený seznam ohrožených druhů⁴⁴ i na seznam druhů zvláště chráněných podle zákona.⁴⁵ Po roce 2000 však začal rychle expandovat po železničních tratích a dnes již patří ke zcela běžným druhům železniční flóry.⁴⁶ V aktuálním červeném seznamu flóry České republiky⁴⁷ i mezi zákonem chráněnými druhy však paradoxně stále zůstává. Vyhodnocení ochrannářského významu lomikamene trojprstého komplikuje také skutečnost, že rostliny osídlující železniční biotopy mohou být geneticky odlišné od těch, jež rostou na přirozených stanovištích.⁴⁸ V takovém případě by však vyvstala otázka, zda populace lomikamene na železnici vůbec zasluhují zákonnou ochranu, a jestli se naopak nemožno stát rizikem pro původní, přírodní populace.⁴⁹

Expanzi lomikamene trojprstého v České republice dobře zachycují dvě mapy rozšíření tohoto druhu, které byly publikovány v krátkém sledu po sobě, a to v letech 2009⁵⁰ a 2017.⁵¹ Pozoruhodné je, že tyto mapy, z nichž druhá zachycuje stav poznání do roku 2016, uvádějí lomikámen trojprstý na Jesenicku pouze ze dvou lokalit: ze Žulové (údaj bez přesnější lokalizace, převzatý z Nové květeny ČSSR)⁵² a z Ondřejovic, kde lomikámen roste ve vápencovém lomu i na okolních skalních výchozech.⁵³ Již v roce 2016 byl však tento druh v okrese Jeseník nalezen na sedmi vlakových stanicích a zastávkách.⁵⁴ Během zde prezentovaného průzkumu v roce 2020 byl pak lomikámen ověřen již na 14 nádražích a zastávkách, přičemž prozkoumáno bylo všech 25 stanic a zastávek v okrese Jeseník (včetně dvou na zrušené trati Velká Kraš – Vidnava).

Za pozornost stojí skutečnost, že lomikámen nebyl nalezen na trati č. 296 z Velké Kraše do Vidnavy, kde byl v roce 2010 ukončen veškerý provoz.⁵⁵ Přitom se zde nacházejí vhodná stanoviště. Kromě toho na nádraží ve Velké Kraši byla

Obr. 2 Lomikámen trojprstý (*Saxifraga tridactylites*) v kolejšti na železniční zastávce Česká Ves (foto V. Taraška, 10. 4. 2020)

pozorována jedna z nejpočetnějších populací lomikamene na Jesenicku, která by bezesporu mohla sloužit jako zdrojová populace pro další šíření. Z toho lze usuzovat, že k expanzi lomikamene na Jesenicku došlo až po roce 2010, tedy po ukončení pravidelného provozu na této trati, a lomikámen, který se šíří ferroviatickou cestou, se na tuto trať jednoduše nedostal.

Dalším druhem, který v poslední době expanduje po železničních tratích, je mák polní (obr. 3). Tento červenokvětý druh máku může být snadno zaměněn s běžným mákem vlčím, od něž se však liší tobolekami („makovicemi“) kyjovitého tvaru, jež navíc obvykle nesou štětinovité výrůstky.⁵⁶ Jedná se o archeofyt,⁵⁷ který byl dříve hojným plevem obilných polí.⁵⁸ Vzhledem k tomu, že poslední dobou ustupuje, je zařazen na červeném seznamu v kategorii druhů vyžadujících další pozornost.⁵⁹ Stejně jako mnohé další polní plevele nalézá také mák polní vhodné podmínky na železnici, a to nejčastěji ve šterkové výplni kolejště nebo na erodovaných, výslunných svazích podél drážního tělesa. Rozšíření tohoto druhu na území České republiky bylo zmapováno v rámci fytokartografických syntéz v roce 1986,⁶⁰ novějšího zpracování se na rozdíl od lomikamene prozatím nedočkal, a neznáme tedy ani přesný počátek, rychlost a rozsah jeho expanze. Leccos lze odhadnout alespoň pomocí vyhledávání ve floristické databázi PLADIAS⁶¹ s filtrováním údajů obsahujících výraz „železn“, tedy různá slova

odvozená od slova „železnice“. Z období do roku 1999 obsahuje databáze pouze 25 takových údajů, zatímco za rozmezí let 2000–2020 jich vyhledá 183. Tento nepoměr může být samozřejmě částečně způsoben přednostní excerpcí novějších zdrojů do databáze, ale pokud by byl mák polní na železničních biotopech již před rokem 2000 tak hojný jako dnes, sotva by databáze obsahovala jen 25 údajů.

Mák polní byl na Jesenicku znám i v minulosti. Na čtyřech lokalitách jej zachytil František Kühn ve svém článku o společenstvech polních plevelů z roku 1959.⁶² Další výčet nalezišť obsahují regionální přehledy květeny,^{63,64} přičemž v jednom z nich je rozšíření tohoto druhu shrnuto komentářem: „*Na polích, úhorech a u cest, roztroušeně až dosti hojně.*“⁶⁵ I z těchto nečetných literárních pramenů je zřejmé, že mák polní byl v minulosti na Jesenicku běžnou součástí plevelných společenstev, avšak nikdy nebyl zaznamenán na biotopech spojených se železnicí. Po roce 2000 již scházejí o tomto druhu v regionu jakékoliv údaje. Zůstává otázkou, zda je příčinou výrazný ústup máku polního ve druhé polovině 20. století, nebo jen nedostatečná pozornost věnovaná floristickému výzkumu Jesenicka. O to překvapivější pak bylo zjištění, že v roce 2020 se mák polní vyskytoval hojně na železničních biotopech, nejčastěji na traťových náspech a svazích nad železnicí, ale též ve šterkových kolejových ložích, na nástupištích či ruderalizovaných místech v přednádražních prostorách. Takřka souvisle lemovaly porosty máku polního například trať mezi Jeseníkem a Horní Lipovou, hojně se vyskytoval též v okolí Vápenné a Žulové, nalezen však byl také na Javornicku nebo v České Vsi.

Je evidentní, že mák polní na Jesenicku expandoval podél železničních tratí přibližně ve stejném období jako více sledovaný lomikámen trojprstý. Příčinou jejich náhlé expanze mohly být teplotní a srážkové extrémy předchozích let, vyznačující se nadprůměrnými teplotami a dlouhými obdobími sucha. Na druhou stranu šíření těchto druhů na Jesenicku navazuje na jejich dřívější expanzi v mnoha jiných částech České republiky. Relativně pozdnější počátek expanze pak může být zapříčiněn omezeným propojením tohoto regionu se zbytkem železniční sítě a pomyslnou bariérou horských oblastí, jimiž prochází jediná relativně frekventovaná trať v okolí Ramzovského sedla a kde nepanují podmínky vhodné pro uchycení těchto spíše teplomilných druhů.⁶⁶

Oba druhy se také poněkud liší svými vlastnostmi, což se projevuje na charakteru jejich výskytu. Lomikámen trojprstý je typickou jarní efemérou, celý jeho životní cyklus proběhne během dvou až tří časně jarních měsíců. Tím se vyhýbá konkurenci statnějších, zato v růstu pomalejších druhů, ale také herbicidování kolejišť,⁶⁷ které zpravidla probíhá nejdříve v květnu. Kupříkladu na nádraží v Písečné nebo ve Zlatých Horách byly v roce 2020 pozorovány početné populace lomikamene trojprstého (obr. 4), avšak koncem léta zde byla vegetace zcela spálená herbicidy (obr. 5). Nejen že herbicidy lomikámen nijak neohrožují, ale lze dokonce předpokládat, že mu nepřímou pomáhají, neboť potlačují konkurenci jiných druhů rostlin. Zato mák polní vykvétá teprve v květnu a plodí na přelomu jara a léta. Jsou-li v kolejišti aplikovány herbicidy, mák je zpravidla spolu s dalšími

Obr. 3 Mák polní (*Papaver argemone*) na svahu nad železniční tratí poblíž zastávky Horní Heřmanice u Javorníka (foto V. Taraška, 21. 4. 2020)

druhy eliminován. Naproti tomu mák polní není na Jesenicku v porovnání s lomikamenem trojprstým tak silně vázán na železniční biotopy a je podstatně hojnější i ve volné krajině. Mimo železnice se lomikámen v současnosti vyskytuje pravděpodobně jen na dvou místech – v blízkosti lomu v Ondřejovicích⁶⁸ a na Jánském vrchu v Javorníku.⁶⁹ Mák polní byl naopak během letošního průzkumu zaznamenán na řadě míst v lemech obilných polí, zejména v okolí Supíkovice a Velkých Kunětic. Širší škála stanovišť, která je mák polní schopen osídlit, se projevuje také tím, že jej lze nalézt nejen na vlakových nádražích, ale místy téměř souvisle podél traťové koleje. Naopak lomikámen trojprstý se na širé trati vyskytuje jen velmi vzácně, zpravidla bývá nalézán pouze ve více kolejných dopravnách.

V souvislosti s expandujícími druhy je potřeba zmínit také starček jarní (*Senecio vernalis*). Jedná se o neofyt, tedy nepůvodní druh naší květeny, který byl na naše území zavlečen až po roce 1500;⁷⁰ v tomto případě je první výskyt od nás doložen z roku 1822, přičemž původní areál druhu leží ve východní Evropě a západní Asii.⁷¹ V teplejších územích České republiky starček jarní zdomácněl a stal se součástí ruderální vegetace. Zvláště v poslední době je pak často nalézán též podél železničních tratí.⁷² Během výzkumu železniční květeny v roce 2020 byl starček jarní ojedinele zaznamenán i na Jesenicku, konkrétně na nádražích

Obr. 4 Vegetace jarních efemér s lomikamenem trojprstým (*Saxifraga tridactylites*) na nádraží ve Zlatých Horách (foto V. Taraška, 23. 4. 2020)

v Jeseníku a Mikulovicích. Historické zmínky o výskytu tohoto druhu v regionu se omezují na jediný, již velmi dávný a blíže nelokalizovaný údaj od Zlatých Hor.⁷³ Nové nálezy jsou tedy zřejmě výsledkem nedávného šíření, a to zjevně feroviatickou cestou, neboť v obou případech byly rostliny nalezeny přímo v kolejišti. Nejpravděpodobnější směr šíření je ze severu, tedy přes polské město Głuchołazy, z teplejších oblastí Slezské nížiny. Bude zajímavé sledovat, jestli se bude starček jarní na Jesenícku dále šířit a zda se v horizontu několika let nestane stejně hojným druhem železniční květeny, jako mák polní a lomikámen trojprstý.

Překvapivé nálezy „neželezničních“ druhů

Až doposud byla řeč o druzích, jejichž výskyt na železnici nebyl nikterak netypický, byť v některých případech mohl být neočekávaný. Během průzkumu však byly zaznamenány také některé druhy, mezi jejichž obvyklá stanoviště se rozhodně železnice neřadí. Příkladem může být orsej jarní (*Ficaria verna*), jehož početná populace byla nalezena na železničním náspu v České Vsi. Tento druh je velmi hojný na vlhkých loukách, v listnatých lesích, ale také v městských parcích či na ruderalizovaných místech s dostatečným zásobením vodou a živinami. Výskyt na extrémně vysychavém a na živiny chudém šterkovém substrátu je spíše výjimkou. Například během průzkumu železničních tratí

Obr. 5 Herbicidy spálená vegetace na nádraží ve Zlatých Horách koncem jara (foto V. Taraška, 4. 6. 2020)

v celém Moravskoslezském kraji byl orsej jarní zaznamenán pouze na dvou lokalitách.⁷⁴ Zcela netypickým druhem železničních biotopů a ruderálních stanovišť obecně je pak ostřice řídkoklasá (*Carex remota*), která byla nalezena na nádraží v Mikulovicích. Jedná se o druh lesních prameništ' a patrně sem byla náhodně zavlečena s přepravovaným dřevem vytěženým v důsledku kůrovcové kalamity.⁷⁵

V jiných případech lze zdánlivě překvapivé nálezy některých druhů vysvětlit specifickými stanovištními podmínkami na daném úseku trati. To je zřejmě případ lnu počistivého (*Linum catharticum*), který byl během průzkumu pozorován ve stanici Vápenná. Do souvislosti s tímto nálezem je možné uvést také starší údaj o výskytu tolíje bahenní (*Parnassia palustris*) na sousední zastávce Lipová Lázně Jeskyně.⁷⁶ Len počistivý se přirozeně vyskytuje v široké škále nelesních biotopů,⁷⁷ zatímco tolíje bahenní je vázána na prameniště a rašelinné louky,⁷⁸ kde mohou oba tyto druhy růst pospolu. Jejich společnou vlastností je preference stanovišť s nízkým obsahem živin a vyšším obsahem vápníku v půdě. Oba druhy jsou na Jesenicku poměrně vzácné, v minulosti však byly zaznamenány v Národní přírodní památce Jeskyně Na Pomezí.⁷⁹ Jistě pak nepřekvapí, že alespoň dočasně nalezly útočiště také na nedaleké železnici. Vždyť kolejové lože obecně představuje typický příklad sekundárního stanoviště s omezenou zásobou živin a činnost četných vápenek – současných i zaniklých – velmi pravděpodobně vedla k obohacení substrátu o vápník.

Poněkud odlišná druhová garnitura v porovnání s ostatními úseky železniční sítě na Jesenicku byla pozorována na nádraží ve Vidnavě. Od zrušení provozu na této trati uplynulo deset let, a na vegetaci se proto podepsala dlouhodobá absence pojezdu vlakových souprav a dalších disturbancí (mechanického narušování biotopu) spojených s běžným nádražním provozem. Daleko více se zde proto uplatňují vytrvalé druhy ruderálních společenstev, např. čekanka obecná (*Cichorium intybus*), čičorka pestrá (*Securigera varia*), mrkev obecná (*Daucus carota*) a také dva druhy červeného seznamu – sporýš lékařský (*Verbena officinalis*) a vrbovka Lamyova (*Epilobium lamyi*). Nechyběly zde však ani jednoleté druhy běžné v kolejištitých provozovaných železničních zastávkách a stanic, třeba písečnice douškolistá (*Arenaria serpyllifolia*) nebo pomněnka chlumní (*Myosotis ramosissima*). Přítomny byly též některé pro železnice typické polní plevele, včetně máku polního a máku vlčího. Zajímavý byl výskyt několika teplomilných druhů suchých trávníků, které sice občas na železnici též pronikají, ale na Jesenicku se tak děje pouze vzácně. Patří k nim krvavec menší (*Sanguisorba minor*), jetel rolní (*Trifolium arvense*), hadinec obecný (*Echium vulgare*) a mochna stříbrná (*Potentilla argentea*). Jejich přítomnost pravděpodobně souvisí s geografickou polohou Vidnavy, která leží v nejnižším (asi 230 m n. m.) a zároveň nejteplejším⁸⁰ místě okresu Jeseník. Bude proto zajímavé sledovat případné šíření těchto teplomilných druhů v souvislosti s klimatickou změnou.

Závěr

Železniční květena na Jesenicku je překvapivě pestrá. Uplatňuje se v ní řada ekologických skupin, zejména jarní efeméry a ruderální druhy, v menší míře též polní plevele nebo druhy suchých trávníků. Hlavní příčiny této rozmanitosti budou zřejmě dvě. Za prvé je to velké rozpětí nadmořských výšek a s tím související diverzita krajinných typů, jimiž železnice na Jesenicku prochází. Nejniže položená trať prochází klimaticky příznivou zemědělskou oblastí Javornicka ve výšce okolo 250 m n. m., naopak v Ramzovském sedle dosahuje železnice nadmořské výšky 760 m a dotýká se již oblasti chladnomilné květeny v pásmu horských bučin. Druhou příčinou je periferní poloha Jesenicka a s tím související stav zdejších vlakových stanic a zastávek, z nichž mnohé dosud neprošly rekonstrukcí. Díky tomu jsou zde ve větší míře zachovány biotopy vhodné pro výskyt charakteristické železniční květeny. Určitou roli hraje též rozdílná frekvence dopravy, přičemž pomyslné protipóly představují nádraží ve Vidnavě se zcela zrušeným provozem a nádraží v Lipové-lázních s relativně frekventovaným provozem osobních i nákladních vlaků.

Podobně jako mnohé jiné oblasti České republiky zaznamenalo také Jesenicko po roce 2000 expanzi dvou druhů červeného seznamu, lomikamene trojprstého a máku polního, podél železničních tratí. Na Jesenicku však byly tyto druhy na železničních biotopech zaznamenávány teprve v posledních pěti letech, což zřejmě svědčí o jejich velmi rychlé expanzi. Otázkou je, nakolik je absence starších údajů způsobena nízkou intenzitou floristického výzkumu na Jesenicku. Ani

atraktivita tohoto regionu zkrátka nedokáže kompenzovat jeho obtížnou dostupnost z tradičních center botanického výzkumu. S nadcházející klimatickou změnou se přitom dá očekávat šíření dalších, v regionu dosud neznámých druhů podél dopravních koridorů. Pokračování výzkumu železniční květeny je tedy nadmíru žádoucí. Snad i tento skromný příspěvek napomůže k probuzení většího zájmu botanické obce o krásné a poněkud opomíjené Jesenícko.

Poděkování

Rád bych poděkoval Radimu Hédlovi za pečlivé pročtení textu a připomínky k první verzi rukopisu. Za cenné konzultace k problematice železniční květeny a terminologie vděčím Davidu Hlisnikovskému. Děkuji rovněž Katce Vojtěchové za výpomoc a doprovod v terénu.

POZNÁMKY

1. CHYTRÝ, M. – KUČERA, T. – KOČÍ, M. – GRULICH, V. – LUSTYK, P. (eds.): *Katalog biotopů České republiky*. Praha 2010.
2. HÉDL, R.: *Louky na Chebzi*. Jeseníky Rychlebské hory 4/2019, s. 20–21.
3. TARAŠKA, V.: *Květena přírodní rezervace Vidnavské mokřiny*. XX. Svatováclavské setkání v Jeseníku. Voda v Jeseníkách a na Jesenícku. Sborník referátů. Jeseník 2020, s. 145–151.
4. POPELKA, O. – HYKEL, M. – RŮŽIČKOVÁ, J. – TARAŠKA, V. – TRÁVNÍČEK, B.: *Mohou být aktivní těžební prostory hodnotné z hlediska ochrany přírody? Příklad Štěrkopískovny Hulín*. Ochrana přírody 3/2017, s. 40–43.
5. ŘEHOUNKOVÁ, K. – VÍTOVCOVÁ, K. – PRACH, K.: *Threatened vascular plant species in spontaneously revegetated post-mining sites*. Restoration Ecology 28, 2020, s. 679–686.
6. LOSOSOVÁ, Z.: *Diverzita rostlinných společenstev evropských měst*. Zprávy České botanické společnosti 53, 2018, s. 207–216.
7. ŠUMBEROVÁ, K.: *Mokřady našich měst a vesnic: stanoviště, rostlinné druhy a společenstva*. Zprávy České botanické společnosti 53, 2018, s. 289–319.
8. TRÁVNÍČEK, B.: *Květena cévnatých rostlin v těžebním prostoru štěrkopískovny u Tovačova: bagry kontra rostliny? Přírodovědné studie Muzea Prostějovskax17*, 2015, s. 63–95.
9. HROUDOVÁ, Z. – RYDLO, J.: *Vodní a mokřadní rostliny v prostoru ovlivněném povrchovým hnědouhelným dolem*. Zprávy České botanické společnosti 53, 2018, s. 345–366.
10. TARAŠKA, V. – POPELKA, O.: *Květena dvou kamenolomů v Moravské bráně na úpatí Nížkého Jeseníku*. Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 319, 2020, s. 30–45.
11. HADAČ, J.: *Květena překladiště na nádraží v Pardubicích*. Preslia 37, 1965, s. 331–333.
12. GRÜLL, F.: *Rostlinná společenstva železničního uzlu Brno v oblasti seřaďovacího nádraží v letech 1970–1986*. Preslia 62, 1990, s. 73–90.
13. HOMOLA, T.: *Flóra železničního uzlu Olomouc*. Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 269, 1992, s. 11–23.
14. HLISNIKOVSKÝ, D.: *Ferroviatická flóra okresu Ostrava-město*. Ostrava 2015, [diplomová práce], Ostravská univerzita v Ostravě, Přírodovědecká fakulta, katedra biologie a ekologie.
15. HLISNIKOVSKÝ, D.: *Ferroviatická flóra Moravskoslezského kraje*. Praha 2018, [diplomová práce], Česká zemědělská univerzita v Praze, Fakulta životního prostředí, katedra ekologie.
16. HOLUB, J. – JIRÁSEK, V.: *Slovníček fyto geografických terminů*. Preslia 43, 1971, s. 69–87.
17. KOVÁŘ, P.: *K čemu jsou rostlinám dobré koleje a nádraží*. Živa 1/2005, s. 13–15.
18. Vědecké názvy rostlin jsou uváděny pouze při první zmínce v textu. Nomenklatura se dále řídí aktuálním checklistem: DANIHELKA, J. – CHRTEK, J. jun. – KAPLAN, Z.: *Checklist of vascular plants of the Czech Republic*. Preslia 84, 2012, s. 647–811.
19. SALÁK, P. – HADINEC, J.: *Epilobium brachycarpum* C. Presl. In: HADINEC, J. – LUSTYK, P.: *Additamenta ad floram Reipublicae Bohemicae*. XV. Zprávy České botanické společnosti 52, 2017, s. 42–44.

20. KAPLAN, Z. – DANIHELKA, J. – EKRT, L. – ŠTECH, M. – ŘEPKA, R. – CHRTEK, J. jun. – GRULICH, V. – ROTREKLOVÁ, O. – DŘEVOJAN, P. – ŠUMBEROVÁ, K. – WILD, J.: *Distributions of vascular plants in the Czech Republic. Part 9*. Preslia 92, 2020, s. 255–340.
21. DUCHÁČEK, M.: *Lomikámen trojprstý (Saxifraga tridactylites) – ohrožený druh expandující na železničních nádražích*. Muzeum a současnost 24, 2009, s. 3–26.
22. KOVÁŘ, P.: *K čemu jsou...*, 2015.
23. PLADIAS: *Pladias – databáze české flóry a vegetace* [online]. 2014–2021. [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.pladias.cz>.
24. WILD, J. – KAPLAN, Z. – DANIHELKA, J. – PETŘÍK, P. – CHYTRÝ, M. – NOVOTNÝ, P. – ROHN, M. – ŠULC, V. – BRŮNA, J. – CHOBOŤ, K. – EKRT, L. – HOLUBOVÁ, D. – KNOLLOVÁ, I. – KOČIÁN, P. – ŠTECH, M. – ŠTĚPÁNEK J. – ZOUHAR, V.: *Plant distribution data for the Czech Republic integrated in the Pladias database*. Preslia 91, 2019, s. 1–24.
25. Mezinárodní akronym „JESM“ byl herbářové sbírce Vlastivědného muzea Jesenicka přidělen v únoru 2020 a pod touto zkratkou byla sbírka zapsána do databáze Index Herbariorum, viz THIERS, B.: *Index herbariorum. A Global Directory of Public Herbaria and Associated Staff* [online]. The New York Botanical Garden 2016–2021. [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <http://sweetgum.nybg.org/science/ih>.
26. SÁDLO, J.: *Efeméry – život na Záhořově loži. Huseníček rolní v přírodě*. Vesmír 78, 1999, s. 254–256.
27. PYŠEK, P. – CHYTRÝ, M. – MORAVCOVÁ, L. – PERGL, J. – PERGLOVÁ, I. – PRACH, K. – SKÁLOVÁ H.: *Návrh české terminologie vztahující se k rostlinným invazím*. Zprávy České botanické společnosti 43, Materiály 23, 2008, s. 219–222.
28. SKÁLOVÁ, H. – ŠTAJEROVÁ K. – HEJDA M. – PERGL J. – MORAVCOVÁ L. – PERGLOVÁ I. – ČUDA J. – JAHODOVÁ, Š. – MARKOVÁ, Z. – SÁDLO, J. – PYŠEK, P.: *Invaze ve faktech a termínech*. Veronica 2/2014, s. 2–5.
29. HOMOLA, T.: *Flóra železničního...*, 1992.
30. KIRSCHNER, J.: *Valerianella Mill. – kozlíček*. In: SLAVÍK, B. – CHRTEK, J. jun. – TOMŠOVIČ, P. (eds.): *Květena České republiky 5*. Praha 1997, s. 510–516.
31. HOLUB, J. – JIRÁSEK, V.: *Slovníček...*, 1971.
32. Vegetaci skládky v Supkovicích se věnovala CIMALOVÁ, Š.: *Vegetation of the landfill Supkovice (Olomouc Region, Czech Republic)*. Acta Musei Silesiae, Scientiae Naturales 65, 2016, s. 75–81.
33. PYŠEK, P. – CHYTRÝ, M. – PERGL, J.: *Invazní rostliny v České republice a jejich vliv na biodiverzitu*. In: MACHAR, I. – DROBILOVÁ, L. (eds.): *Ochrana přírody a krajiny v České republice. Vybrané aktuální problémy a možnosti jejich řešení*. II. díl. Olomouc 2012, s. 692–705.
34. WRZESIEŃ, M. – DENISOW, B.: *Factors responsible for the distribution of invasive plant species in the surroundings of railway areas. A case study from SE Poland*. Biologia 72, 2017, s. 1275–1284.
35. PERGL, J. – LOSOSOVÁ, Z. – SÁDLO, J. – ŠTAJEROVÁ, K.: *Rostlinné invaze na antropogenních stanovištích*. Živa 5/2018, s. 233–235.
36. ASCENSO, F. – CAPINHA, C.: *Aliens on the Move: Transportation Networks and Non-native Species*. In: BORDA-DE-ÁGUA, L. – BARRIENTOS, R. – BEJA, P. – PEREIRA, H. M. (eds.): *Railway ecology*. Cham 2017, s. 65–80.
37. AOPK ČR: *Nálezová databáze ochrany přírody* [online]. 2006–2021. [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <https://portal.nature.cz>.
38. Tamtéž.
39. SÁDLO, J.: *Podle skutků poznáte je*. Veronica 2/2014, s. 2–4.
40. KOČIÁN, P. – HLISNIKOVSÝ, D.: *Poznámky k adventivní flóře severní Moravy a Slezska. 2. Geranium purpureum*. Acta Musei Beskidensis 6, 2014, s. 61–68.
41. JEHLÍK, V. – DUCHÁČEK, M.: *Šíření jihoafrického starčku Senecio inaequidens v České republice pokračuje*. Zprávy České botanické společnosti 38, 2003, s. 79–83.
42. Rozsáhlé a souvislé porosty starčku úzkolostitého pozoroval autor tohoto článku v roce 2020 v Rakousku na mnoha úsecích trati mezi Vídní a Innsbruckem. Zřejmě je jenom otázka času, kdy se podobného obrázku dočkáme i v teplejších územích našeho státu.
43. HROUDA, L. – ŠOURKOVÁ, M.: *Saxifraga L. – lomikámen*. In: HEJNÝ, S. – SLAVÍK, B. – KIRSCHNER, J. – KŘÍSA, B. (eds.): *Květena České republiky 3*, Praha 1992, s. 402–417.
44. PROCHÁZKA, F. (ed.): *Černý a červený seznam cévnatých rostlin České republiky (stav v roce 2000)*. Příroda 18, 2001, s. 1–166.
45. Vyhláška Ministerstva životního prostředí č. 395/1992 Sb.
46. DUCHÁČEK, M.: *Lomikámen trojprstý...*, 2009.
47. GRULICH, V.: *Červený seznam cévnatých rostlin ČR*. Příroda 35, 2017, s. 75–132.
48. REISCH, C.: *Genetic structure of Saxifraga tridactylites (Saxifragaceae) from natural and man-made habitats*. Conservation Genetics 8, 2007, s. 893–902.
49. Taková situace byla nedávno dokumentována u rákosu obecného (*Phragmites australis*) v Severní Americe, kam byly bezděčně zavlečeny rostliny z Evropy. Ty se od „domorodých“ populací částečně liší svou genetickou výbavou, která jim umožňuje rychleji kolonizovat nové prostředí a vytlačovat tak původní populace. V některých oblastech na východním pobřeží již

- geneticky původní rákos zcela nahrazen rostlinami geneticky odpovídajícími těm evropským; viz ČUDA, J. – PYŠEK, P.: *Rákos obecný – příklad invaze na vnitrodruhové úrovni*. Živa 5/2018, s. 225–226.
50. DUCHÁČEK, M.: *Lomikámen trojprstý...*, 2009.
51. KAPLAN, Z. – DANIHELKA, J. – ŠUMBEROVÁ, K. – CHRTEK, J. jun. – ROTREKLOVÁ, O. – EKRT, L. – ŠTĚPÁNKOVÁ, J. – TARAŠKA, V. – TRÁVNÍČEK, B. – PRANČL, J. – DUCHÁČEK, M. – HRONEŠ, M. – KOBŘLOVÁ L. – HORÁK, D. – WILD J.: *Distributions of vascular plants in Czech Republic. Part 5*. Preslia 89, 2017, s. 333–439.
52. DOSTÁL, J.: *Nová květena ČSSR 1, 2*. Praha 1989.
53. BUREŠ, L.: *Chráněné a ohrožené rostliny Chráněné krajinné oblasti Jeseníky*. Olomouc 2013, s. 240.
54. FALTYSOVÁ, H. – FALTYS V.: *Rozšíření lomikamene trojprstého (Saxifraga L.) na železnicích východních Čech*. Východočeský sborník přírodovědný – Práce a studie 24, 2017, s. 105–111.
55. SEKERKA, P.: *Historie železničních tratí ČR 2011*. Ver. 2011_1 [Databáze MS Access]. P. Sekerka 2011. Dostupné z: <http://www.historie-trati.wz.cz>.
56. KUBÁT, K.: *Papaver L. – mák*. In: KAPLAN, Z. – DANIHELKA J. – CHRTEK, J. jun. – KIRSCHNER, J. – KUBÁT, K. – ŠTECH M. – ŠTĚPÁNEK, J. (eds): *Klíč ke květeně České republiky*. Praha 2019, s. 381–383.
57. PYŠEK, P. – DANIHELKA J. – SÁDLO J. – CHRTEK, J. jun. – CHYTRÝ, M. – JAROŠÍK, V. – KAPLAN Z. – KRAHULEC F. – MORAVCOVÁ, L. – PERGL J. – ŠTAJEROVÁ, K. – TICHÝ L.: *Catalogue of alien plants of the Czech Republic (2nd edition): checklist update, taxonomic diversity and invasion patterns*. Preslia 84, 2012, s. 155–255.
58. KUBÁT, K.: *Papaver L. – mák*. In: HEJNÝ, S. – SLAVÍK, B. – CHRTEK, J. – TOMŠOVIC, P. – KOVANDA M. (eds): *Květena České socialistické republiky 1*. Praha 1988, s. 482–492.
59. GRULICH, V.: *Červený seznam...*, 2017.
60. SLAVÍK, B.: *Fytotkartografické syntézy ČSR 1*. Praha 1986, s. 95.
61. PLADIAS: *Pladias...*, 2014–2021.
62. KÜHN, F.: *Příspěvek k ekologii plevelů v oblasti Rychlebských hor*. In: Rychlebské hory: sborník prací o přírodních poměrech. Opava 1959, s. 114–128.
63. CHRTEK J. – ŽERTOVÁ, A. – SPUDILOVÁ, V.: *Příspěvek ke květeně Rychlebských hor*. In: Rychlebské hory: sborník prací o přírodních poměrech. Opava 1959, s. 129–207.
64. SEDLÁČKOVÁ, M. – LUSTYK, P.: *Příspěvek ke květeně Vidnavského výběžku (SZ Slezsko)*. Časopis Slezského zemského muzea, série A, vědy přírodní 48, 1999, s. 209–222.
65. CHRTEK, J. a kol.: *Příspěvek ke květeně...*, 1959, s. 138.
66. Zdá se, že mák polní v posledních letech proniká i do oblastí chladnomilné horské květeny, odkud nebyl dříve uváděn, viz TARAŠKA, V.: *Papaver argemone L.*: KUČERA, J. – DOLEŽAL, J.: Příspěvky ke květeně východních Čech. 11. Východočeský botanický zpravodaj 22, 2020, s. 12.
67. DUCHÁČEK, M.: *Lomikámen trojprstý...*, 2009.
68. BUREŠ, L.: *Chráněné a ohrožené...*, 2013, s. 240.
69. FALTYSOVÁ, H.: *Botanický průzkum okresu Jeseník*. In: AOPK ČR: Nálezová databáze..., 2006–2021.
70. PYŠEK, P. a kol.: *Návrh české terminologie...*, 2008.
71. GRULICH, V.: *Senecio L. – starček*. In: SLAVÍK, B. – ŠTĚPÁNKOVÁ, J. – ŠTĚPÁNEK J. (eds): *Květena České republiky 7*. Praha 2004, s. 250–280.
72. Bohatě porosty starčků jarního zaznamenal autor článku například na nádraží v Břeclavi, Pardubicích a Valašském Meziříčí; vše dokládáno v herbáři Vlastivědného muzea v Olomouci (OLM).
73. PODPĚRA, J.: *Jak proniká teplobytná květena do údolí jesenických a beskydských*. Přírodovědecký sborník Ostravského kraje, 1959, s. 81–95.
74. HLISNIKOVSÝ, D.: *Ferroviatická flóra...*, 2018.
75. Sporadické zavlékání lesních druhů spolu s transportovaným dřevem do odlesněných nížinných oblastí dokumentuje třeba také nález protěže lesní (*Gnaphalium sylvaticum*) a železniční vlečce v intravilánu Olomouce; viz herbář Vlastivědného muzea v Olomouci (OLM), 20. 6. 2019 leg. V. Taraška, položka VT19181.
76. HÉDL, R.: *Vybrané vzácné a ohrožené rostliny Rychlebských hor a jejich severního podhůří*. Časopis Slezského zemského muzea, série A, vědy přírodní 50, 2001, s. 271–283.
77. HROUDA, L.: *Linum L. – len*. In: SLAVÍK B. – CHRTEK, J. jun. – TOMŠOVIC, P. (eds): *Květena České republiky 5*. Praha 1997, s. 168–178.
78. DVOŘÁKOVÁ M.: *Parnassia L. – tolije*. In: HEJNÝ S. – SLAVÍK, B. – KIRSCHNER, J. – KRÍSA, B. (eds): *Květena České 3*. Praha 1992, s. 422–424.
79. DANČÁK, M.: *Inventarizační průzkum NPP Jeskyň Na Pomezí z oboru botanika (cévnaté rostliny)*. Olomouc 2004, [závěrečná zpráva], AOPK ČR, středisko Olomouc.
80. QUITT, E.: *Klimatické oblasti Československa*. Brno 1971.

Stručná historie výzkumu bahnomilkovitých na Jesenicku

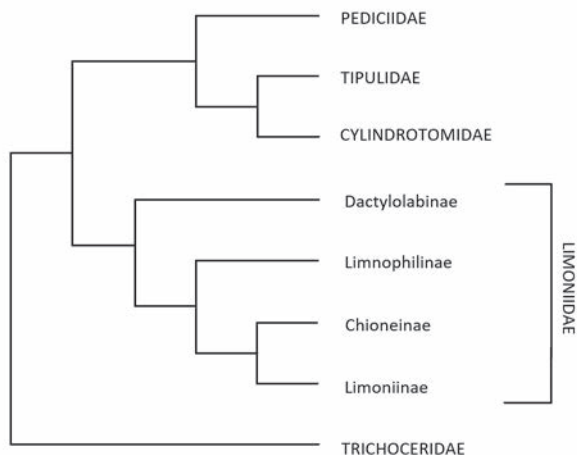
Martin Starý

Dvoukřídlí (Diptera), neboli mouchy, jsou druhově bohatým hmyzím řádem s proměnou dokonalou. Popsáno bylo zhruba 150 000 druhů, z toho asi 8 000 bylo zachyceno na našem území. Z ekologického a antropocentrického hlediska se jedná o velmi zajímavý řád. Diptery jsou opylovači zásadního významu, zároveň ale i škůdci, slouží jako potrava jiných živočichů a jsou také přenašeči celé řady lidských nemocí, neboť mezi Diptery patří i komáři.

Jak název napovídá, Diptery jsou dvoukřídlý hmyz. První pár křídel slouží k letu, druhý se přeměnil v kyvadélka (haltery), které mouchám v letu slouží jako senzory rotace těla a zlepšují manévrovatelnost. Celkově je morfologie dvoukřídlých poměrně rozmanitá. Tradičně se rozdělovaly na dva podřády, dlouhorozí (Nematocera) a krátkorozí (Brachycera). Mezi dlouhorohé se řadili komáři a další jim podobní, krátkorohé si pak můžeme představit jako klasické mouchy.

Obr. 1 Bahnomilka *Epiphragma ocellare* (foto J. Starý)

Obr. 2 Fylogenetický strom infrařádu Tipulomorpha

Toto dělení je již zastaralé a neodpovídá zcela novým poznatkům, ale skvěle se hodí pro navození určité představy o tomto řádu.

Infrařád Tipulomorpha „tiplicotvaré“, jehož součástí je i čeleď bahnomilkovití (Limoniidae), je na počet druhů jednou z největších skupin dvoukřídlých, celosvětově se do ní řadí cca 15 000 druhů. Jde o štíhlé mouchy „komářího“ vzhledu, s protáhlým tělem, dlouhými úzkými křídly a dlouhýma nohama. Vyskytují se ve vlhkém prostředí, jako jsou břehy řek, vlhká půda, vlhké skály apod., kde můžeme pozorovat i hejna, která dospělci některých druhů tvoří. Velikost těla se může pohybovat od 2 do cca 40 mm. Nohy mají relativně „křehké“, snadno se odlamují. Jedná se o obranný mechanismus – v případě, že je moucha uchopena predátorem, noha se odlomí, aniž by jí to způsobilo vážnější zranění, a moucha může uprchnout. Jejich larvy jsou beznohé a s hlavovou kapsulí, stejně jako larvy většiny zástupců tohoto řádu. Tato skupina patří v rámci dvoukřídlých k fylogeneticky nejstarším. Původně byla celá skupina označována pouze jako čeleď tiplivcovití (Tipulidae) a postupně byly jednotlivé podčeledi „povýšeny“ na úroveň samostatných čeledí. Evropští dipterologové v současnosti používají rozdělení skupiny na pět čeledí dle fylogenetické teorie Starého, 1992.

Z čeledi tipličkovití (Trichoceridae) je u nás známo cca 30 druhů. Jedná se většinou o drobné mouchy do 10 mm. Dospělci se vyskytují při teplejším počasí i v zimních měsících, což není pro většinu hmyzu typické. Larvy žijí v opadance, dřevě, zvířecím trusu, houbách atd.

Čeleď bahnomilkovití (Limoniidae) je z těchto čeledí druhově nejpočetnější, v ČR je zjištěno téměř 300 druhů, velikostně mezi 2–30 mm. Dospělci se nejčastěji vyskytují na vlhkých místech, jako jsou břehy řek, lužní lesy apod. Larvy žijí v nejrůznějších typech vlhkého prostředí, některé z nich se živí dravě.

Obr. 3 Panožnatka *Pedicia occulta* (foto J. Starý)

Čeď panožnatkovití (Pediidae) byla oddělena od bahnomilek Starým (1992) a její název je odvozen od panožek jejich larev. Ty se živí dravě. V ČR jich bylo zjištěno cca 40 druhů.

Válečkovití (Cylindrotomidae) je velmi malá čeď zahrnující u nás pouze 4 druhy. Jejich larvy mají na těle nápadné výrůstky a živí se rostlinami.

Z čeledi Tiplicovití (Tipulidae) je u nás známo cca 130 druhů. Velikostně jde spíše o střední až velké druhy (7–40 mm). Larvy žijí nejen v humusu, v tlejícím dřevě, v mechových porostech atd., ale i v sušší půdě.

Počátky průzkumu Dipter v Jeseníkách sahají až do poloviny 19. století. Mezi prvními byl profesor Friedrich Anton Kolenati (1812–1864), široce zaměřený přírodovědec původem z Prahy. Vystudoval medicínu, entomologii se věnoval soukromě. V roce 1842 se stal asistentem zoologie na Akademii věd v Petrohradě, v Rusku zůstal až do roku 1846. V této době podnikal výzkumné cesty na Kavkaz, během kterých sbíral vzorky botanické, zoologické (z toho 1 425 druhů hmyzu) i geologické. Po svém pobytu v Rusku se vrátil zpět do Prahy, kde se věnoval lékařské praxi a zpracovávání vzorků z Kavkazu, stal se docentem a založil přírodovědecký spolek Lotos. Roku 1849 se stal profesorem na technice v Brně a svou pozornost přesunul na netopýry a jejich parazity a také na minerály a geologii. Podílel se na průzkumech Moravského krasu. Výzkumu Pradědu a jeho okolí se začal věnovat v roce 1852 a výsledkem byly práce *Naturhistorische Durchforschung des Altwatergebirges* [podtitul *Fauna des Altwaters (hohen Gesenkes der Sudeten)*] z roku 1859 a *Höhenflora des Altwaters* (1860) a celá řada

článků. V Jeseníkách zachytil 10 druhů dvoukřídlých, z toho tři nové: *Amalopsis schineri* = později *Pedicia (Crunobia) straminea*, *Erioptera sudetica* – nedosta- tečně popsána a *Rhypholophus phryganopterus* (viz obrázek 5). Zemřel roku 1864 na Ovčárně pod Pradědem.

Dalším autorem bádajícím v Jeseníkách byl meteorolog, biolog a entomol- og Carl (nebo také Karl) Fritsch (1812–1879). Narodil se v Praze, kde studoval práva a působil jako praktikant. Zájem o meteorologii ho zavedl nejprve na hvěz- dárnu v Klementinu a později do Vídně, významně přispěl k budování meteo- rologické pozorovací sítě. Zabýval se především fenologií, tedy vlivem sezón- ních změn klimatu na živou přírodu. Roku 1875 publikoval *Jährliche Periode der Insectenfauna von Österreich-Ungarn. I. - Die Fliegen (Diptera)*.

Rakouský dipterolog Ignaz Rudolf Schiner (1813–1873) je známý pro své dílo *Fauna Austriaca. Die Fliegen (Diptera). Nach der analytischen Methode bearbei- tet 1862-1864*. Roku 1864 byl editorem práce *Catalogus systematicus dipteriorum Europae*.

Paul Lackschewitz (1865–1936) byl litevský lékař, entomolog a botanik. Popsal přes 60 nových druhů řádu Diptera, mimo to se v entomologii zabíral i řádem chrostíci (Trichoptera). Z Pradědu popsal roku 1935 nový druh bahnomilky pro vědu *Rhypholophus lichtwardti*.

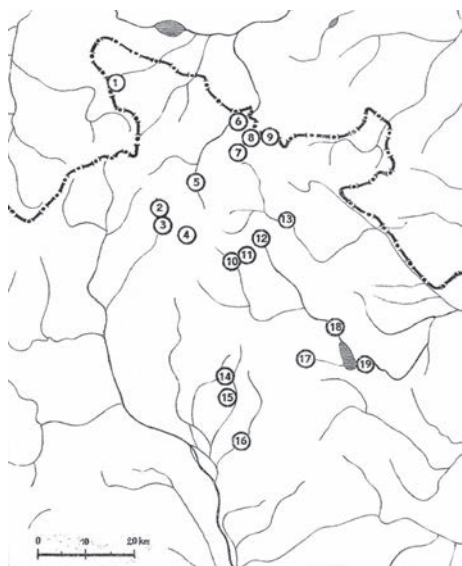
Německý entomolog Max Paul Riedel (1870–1941) se specializoval na řád Diptera, zajímaly ho především tiplicovití a kuklicovití (Tachinidae). Roku 1913 publikoval *Die paläarktischen Arten der Dipteren-Gattung Tipula L.* 1914 v Karlově Studánce zaznamenal druh *Dicranota brevitarsis*. Jeho entomologická sbírka se nyní nalézá v Přírodovědném muzeu v Berlíně.

Karl Czižek (1871–1925) byl pedagogem a entomologem z Brna. Jeho zná- mější bratr Rudolf, amatérský archeolog, se podílel na průzkumu Moravského krasu. Karl se zabýval řádem Diptera na Moravě. V letech 1906 a 1910 vydal díla *Beiträge zu einer Dipterenfauna Mährens* a *Beiträge zur Dipterenfauna Mährens*. Roku 1909 Czižek uvádí 13 druhů pro Jeseníky. Jeho monografie *Die mähri- schen Arten der Dipterenfamilien Limoniidae und Cylindrotomidae* se 46 druhy pro Jeseníky, převážně z lokalit Velké Losiny a Praděd, byla vydána roku 1931.

Roku 1873 J. P. E. F. Stein napsal ze svého výzkumu v Jeseníkách práci *Ein Aus- flug nach dem Altvater-Gebirge*, ve které se mimo jiné zabýval právě i tiplicovi- tými.

Od druhé poloviny šedesátých let 20. století se výzkumem skupiny Tipulomorpha na Jesenicku zabývali dipterologové Jaroslav Martinovský a Jaroslav Starý, kteří měli zásadní zásluhu na důkladném zmapování výskytu této skupiny na území ČR i SR.

Z čeledi tipličkovitých můžeme pro zajímavost zmínit např. druh *Trichocera altipons*, jenž je endemitem (druhem, který se nevyskytuje nikde jinde) Hrubého Jeseníku (Karlova Studánka, údolí Bílé Opavy), nebo *Trichocera sibirica*, nale- zený na Rejvízu a jinak známý jen z Dálného východu. Oba tyto druhy se vysky- tují v podzimním období v okolí horských potoků.

Obr. 4 Mapa lokalit, na kterých byl prováděn průzkum v 60. letech 20. stol. 1. Travná, 2. Hučivá Desná, 3. Kouty n. Desnou, 4. Divoká Desná, 5. Adolfovice, 6. Mikulovice, 7. Rejvíz, 8. Ondřejovice, 9. Zlaté Hory, 10. Karlov, 11. Podlesí, 12. Suchá Rudná, 13. Karlovice, 14. Dalov, 15. Těšíkov, 16. Hrubá Voda, 17. Dvorce, 18. Slezská Harta, 19. Kružberk.

Z čeledi panožnatkovití můžeme zmínit např. již Riedlem uváděný druh *Dicranota (Paradicranota) brevitarsis*, vyskytující se v červnu v okolí potoků, nebo *Dicranota (Paradicranota) minuta*, typický vysokohorský druh, nacházející se na vlhkých skalách nad 1 000 m n. m., který byl v Jeseníkách zjištěn v údolí Bílé Opavy nebo ve Velkém kotli, vyskytující se od června do října. Zajímavostí je drobná redukce křídel u obou pohlaví, která sice přímo nebrání letu, ale jedinci tohoto druhu spíše pouze lezou a skrývají se ve šterbinách. Jelikož je tento druh vázaný na vlhké skály, na rašeliništích se nevyskytuje.

Z čeledi bahnomilkovití je z Jesenícka známo přes 100 druhů, včetně celé řady, které z tohoto území popsal J. Starý. Jedná se např. o druh *Molophilus priapoides* Starý, 1971, zaznamenaný poprvé na Rejvízu, *Rhabdomastix (Lurdia) robusta* Starý, 2003, popsáný z lokality Branná, *Dicranomyia (Dicranomyia) fuscinota* Starý, 2009, popsáný z lokality údolí Bílé Opavy nebo *Limonia aquilina* Starý, 1984, druh popsáný z několika lokalit na Jesenícku a mimo nich známý pouze ze Slovenska. Jedná se o druh, jehož larvy žijí v trouchnivějícím dřevě.

Horské druhy bahnomilek (a nejen jich) lze rozdělit na dva typy podle areálu jejich rozšíření v Evropě. Borealpinní druhy jsou rozšířeny souvisle v severní Evropě a ve střední a jižní Evropě se vyskytují pouze ostrůvkovitě v horských oblastech a rašeliništích v nižších polohách. Oproti tomu druhy alpinní se vyskytují pouze v horských biotopech střední a jižní Evropy a v severní Evropě se nevyskytují. Jako příklady borealpinních druhů můžeme uvést *Erioptera (Erioptera) pederi*, známý z České republiky pouze z Rejvízu, a běžnější druhy jako *Euphyllidorea meigenii* a *E. phaeostigma*, známé ze severní Evropy, Islandu a Britských ostrovů, které se v ČR vyskytují převážně na rašeliništích,

Obr. 5 Bahnomilka *Rhypholophus phryganopterus* (foto J. Starý)

v Jeseníkách se hojně vyskytují např. na Pradědu nebo Rejvízu. Jako alpinní druh můžeme zmínit např. vzácnou bahnomilku *Cheilotrichia (Empeda) alpina*, popsanou jako *Ch. caerulea* Starý, 1987 z Rejvízu, jež byla později zaznamenána na několika dalších lokalitách v Hrubém Jeseníku a v Krkonoších, z běžnějších potom např. *Limonia taurica*, druh rozšířený po řadě pohoří střední a jižní Evropy, v Jeseníkách zjištěný na řadě lokalit, jako např. údolí Bílé Opavy, Praděd či Velký kotel, a vyskytujících se ve výškách nad 1 000 m n. m od poloviny června do konce července. Jako alpinní můžeme označit i dříve zmíněné druhy *Rhypholophus phryganopterus* a *Rhypholophus lichtwardti*, jež se svým výskytem od konce května do konce června patří mezi první jarní druhy.

Bahnomilka *Elephantomyia krivosheinae*, původně známá z Dálného východu, je specifická svou prodlouženou rostrální částí hlavy („nosec“ dosahuje délky celého těla). Jedná se o saproxylický druh (vyvíjející se v odumírajícím dřevě), který se vyskytuje v pralesních porostech. Zaznamenán byl v Jelení bučině u osady Vidly (místní část Vrbna pod Pradědem).

Z čeledi tiplicovití můžeme zmínit *Prionocera chosenicola (=tjederi)*, druh vázaný na rašeliniště, který byl ČR zjištěn pouze na Rejvízu, což je lokalita nacházející se na jižní hranici rozšíření tohoto borealpinního druhu.

Tímto stručným výčtem jsme se pokusili poukázat na to, že i takto pro laickou veřejnost málo známé skupiny jsou na území Jesenicka velice dobře prozkoumané

a tento výzkum má dlouholetou tradici. Je ovšem také dobré zmínit, že bahnomilkovití nejsou v tomto ohledu žádnou výjimkou a dvoukřídlí jako takoví patří v České a Slovenské republice mezi dobře prozkoumané skupiny. Jako příklady dalších zajímavých skupin dvoukřídlých můžeme zmínit bedlobytkovité (Mycetophilidae), kterými se zabývá J. Ševčík z Ostravské univerzity, nebo mrvnatkovití (Sphaeroceridae) a hloubilkovití (Anthomyzidae), které zkoumá J. Roháček ze Slezského zemského muzea v Opavě. „Československá dipterologická škola“ má skutečně silnou tradici a své jméno ve světové vědě.

LITERATURA

- CRANSTON, Peter S. – GULLAN, Penny J.: *Encyclopedia of Insects* (Second Edition). 2009, s. 780–793.
- DOSKOČIL, J. (ed): *Klíč zvířeny ČSSR. Díl V.* Československá akademie věd, Praha 1977, 376 s.
- FLASAR, I.: *Prof. Dr. Friedrich Anton Kolenati.* Vespertilio 1997, č. 2, s. 149–171.
- MARTINOVSKÝ, J. – STARÝ, J.: *Faunistic records from the Czech and Slovak Republics: Diptera. Tipulidae.* Dipterologica Bohemoslovaca 11. Folia Facultatis Scientiarum Naturalium Universitatis Masarykianae Brunensis, Biologia 2004, č. 109, s. 322.
- ROHÁČEK, J. – ŠEVČÍK, J. – VLK, P. (eds): *Příroda Slezska.* Slezské zemské muzeum, Opava 2013, 480 s.
- ROZKOŠNÝ, R. *Czech and Slovak Dipterological Literature.* <https://www.sci.muni.cz/zoolecol/in-verteb/diplit/1/index.htm>.
- STARÝ, J.: *Beitrag zur Kenntnis der Unterfamilie Limoniinae des Jeseniky-Gebirges (Tipulidae, Diptera).* Časopis Slezského Muzea v Opavě 1968b, č. 17, s. 129–141.
- STARÝ, J.: *Zwei neue Limoniinen aus der Tschechoslowakei (Diptera, Tipulidae).* Časopis Moravského Muzea v Brně 1969, č. 54, s. 123–130.
- STARÝ, J.: *Revision der Arten der Unterfamilie Limoniinae (Tipulidae, Diptera) aus den Sammlungen des Mährischen Museums in Brno mit besonderer Berücksichtigung der Fauna Mahrens. Teil 2: Tribus Hexatomini und Eriopterini.* Časopis Moravského Muzea v Brně 1971d, č. 55, s. 133–194.
- STARÝ, J.: *Boreoalpinní a alpínský prvek ve fauně podčeledi Limoniinae (Tipulidae, Diptera)* *Jeseníků.* Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci 1973, č. 163, s. 21–32.
- STARÝ, J.: *Faunistic notes on Limoniidae (Diptera) from Czechoslovakia.* Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci 1979b, č. 199, s. 1–16.
- STARÝ, J.: *A remarkable new Limonia from Central Europe (Diptera, Limoniidae).* Acta Entomologica Bohemoslovaca 1984a, č. 81, s. 236–239.
- STARÝ, J.: *Revision of European species of the genus Cheilotrichia, subgenus Empeda (Diptera, Limoniidae).* Acta Entomologica Musei Nationalis Pragae 1987a, č. 42, s. 249–276.
- STARÝ, J.: *Phylogeny and classification of Tipulomorpha, with special emphasis on the family Limoniidae.* Acta Zoologica Cracoviensia 1992a, č. 35, s. 11–36.
- STARÝ, J.: *Faunistic Records: Trichoceridae, Limoniidae, Pediciidae.* Dipterologica Bohemoslovaca 1999, č. 9, s. 187–188.
- STARÝ, J.: *Revision of European species of the genus Rhabdomastix (Diptera: Limoniidae). Part 1: Introduction and subgenus Lurdia subgen. n.* European Journal of Entomology 2003b, č. 100, s. 587–608.
- STARÝ, J.: *The identity of Dicranomyia (Dicranomyia) luteipennis Goetghebuer (Diptera, Limoniidae).* Zootaxa 2009a, č. 2155, s. 55–68.
- STEIN, J. P. E. F.: 1873. *Ein Ausflug nach dem Altvater-Gebirge.* Stett. Zeitg. Ent., č. 34, s. 233–243.
Biografický slovník. <http://biography.hiu.cas.cz/>
Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/>

Rapakivi – shnilý, přesto krásný kámen

Martin Hanáček

Rapakivi v české geologii a původ slova

V rozličné literatuře o uloženinách pevninského ledovce na území České republiky se pravidelně vyskytuje termín rapakivi nebo žula rapakivi. Objevuje se v popisech valounů a balvanů severoevropského původu, které k nám přivlekl pevninský ledovec. Rapakivi v našich ledovcových uloženinách pochází z jihozápadního Finska, ostrovů v Botnickém zálivu a středního Švédska.¹ Podle literatury byly valouny a balvany horniny typu rapakivi zmapovány na mnoha místech severočeských výběžků^{2,3} na Opavsku a Jesenicku,^{4,5,6} Osoblažsku,⁷ v Hlučínské pahorkatině,^{8,9} Ostravské pánvi,^{10,11} v porubské části Moravské brány¹² a na Frýdecko-Místecku.¹³ V areálu Střední odborné školy zemědělské a Vyšší odborné školy v Opavě je k vidění bludný balvan rapakivi o velikosti 100 x 75 x 45 cm s krásně naleštěnou plochou, nesoucí nápis „Bludné balvany ledovcové z okolí Opavy“. Tento balvan spolu s dalšími v době první republiky objevil, do areálu školního parku nechal instalovat a nábrus i nápis zhotovit tehdejší ředitel školy geolog František Drahný (1879–1964).¹⁴

Rapakivi je složené slovo finského původu, jímž obyvatelé této jezernaté chladné roviny označovali zvětralé výchozy určitých typů žul,¹⁵ kterým je věnován tento příspěvek. Finsko, přesněji řečeno jižní část Finska podél Finského a Botnického zálivu, je světově klasickou oblastí výskytu rapakivi. Lidový výraz vyhovoval i rodící se vědě o Zemi, geologii, a tak slovo rapakivi coby odborný termín roku 1694 poprvé zmínil švédský přírodovědec Urban Hjärne (1641–1724).¹⁶ Se vstupem do odborné terminologie nastaly jistě, byť ne nepřekonatelné potíže při převodu do jiných jazyků. Překlad výrazu kivi byl jednoznačný – kivi znamená kámen. Překlad výrazu rapa ovšem doznal během historie určitého vývoje. Do němčiny se původně překládal jako faul (fauler Stein – shnilý kámen),¹⁷ a to kvůli nápadně ztrouchnivělé vizáži zvětralých povrchů této horniny. Pozdější německá literatura začala upřednostňovat překlad krümelig, tj. drobný, protože tento význam má i původní finské slovo rapautua.¹⁸ Mladší překlad je patrně bližší původní skutečnosti, jelikož žula rapakivi se důsledkem zvětřávání rozpadá na ostrohrannou, sypkou sut'.^{19,20}

Rapakivi jako specifická vyvřelina zemské kůry kontinentů

Žulám rapakivi se po roce 1694 věnovalo více autorů, ovšem průlomovými se staly až výzkumy z konce 19. století. Realizoval je velikán finské geologie, zvláště

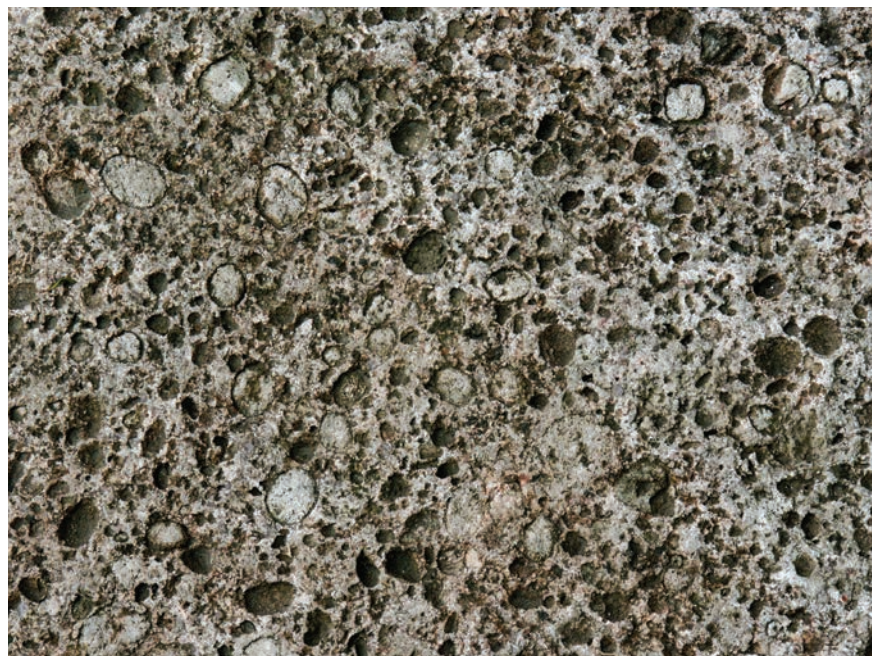
nauky o horninách, petrografie, prof. Jakob Johannes Sederholm (1863–1934). Tento odchovanec univerzit v Helsinkách, Stockholmu, a zvláště pak klasické německé geologické školy byl od roku 1893 dalších čtyřicet let ředitelem Geologian tutkimuskeskus čili Finské geologické služby.²¹ Jednou z jeho hlavních specializací se staly horniny prahor a starohor, jimiž je budováno celé Finsko. Pozornosti prof. Sederholma nemohly žuly rapakivi uniknout, a tak byla právě jeho zásluhou tato bizarně pojmenovaná hornina poprvé zevrubně geologicky zdokumentována.

Jak již bylo uvedeno, rapakivi je žula, odborně řečeno granit. Tato hornina patří do velké rodiny tzv. granitoidů, hlubinných vyvřelin složených především z draselného živce, sodnovápenatého živce, křemene a tmavé slídy (biotitu). Další důležité minerály – světlá slída (muskovit), amfibol či turmalín – jsou méně četné. Podle zastoupení vyjmenovaných nerostů se ve skupině granitoidů vymezuje několik typů hornin, mezi nimi granit. Křemen je přítomen ve všech typech, protože granitoidy vznikly z magmatu bohatého na oxid křemičitý. Granitoidy jsou typickými horninami zemské kůry kontinentů. V kůře formují různé objemná tělesa, nazývaná obecně masivy a z hlediska velikosti a vzniku plutony a batolity. Pluton má rozlohu v desítkách kilometrů čtverečních. Batolit se skládá z více plutonů, zrodil se z několika navazujících fází magmatismu, a tudíž má logicky větší rozměry. Vyjádřeno rozlohou, batolity mívají stovky až tisíce kilometrů čtverečních a i samotné batolity mohou tvořit ještě komplexnější soustavy.

Na chvíli trochu odbočme a připomeňme spor, jenž dobré jedno a půl století rozdělával geology zabývající se granitoidy. Dnes skoro nikdo nepochybuje, že granitoidy vznikly pomalým chladnutím a krystalizací horninové taveniny (magmatu) uvnitř zemské kůry kontinentů, v hloubkách počítaných přinejmenším v prvních kilometrech. Po většinu dějin geologie coby vědního oboru to ale nebylo žádné dogma. Hlubinný vyvřelý původ granitoidům připisoval již jeden z otců moderní geologie, James Hutton (1726–1797). Ovšem jeho neméně proslulý následovník Charles Lyell (1797–1875) vyslovil teorii, že žuly vznikly přeměnou jiných hornin hluboko pod zemským povrchem.²² Postupně bylo zformulováno několik názorů, které se snažily vznik granitoidů vysvětlit jinak než magmaticky. Asi nejnámější se stala teorie granitizace (zžulovatění), podle které původně jiné horniny, například sedimenty, změnily své minerální složení a stavbu do podoby granitu. Zastánci granitizační teorie, tzv. transformisté, si totiž nedovedli představit, že by v zemské kůře kontinentů mohlo utuhnout tak ohromné množství magmatu, aby dalo vzniknout všem granitoidním horninám na Zemi. Připomeňme, že granitoidy jsou nejpodstatnější složkou kontinentální kůry. Teorií granitizace byl vysvětlován i vznik některých rapakivi.²³ Daná teorie byla akceptována jako alternativa k magmatické teorii ještě v polovině 20. století.²⁴ Geologické důkazy, zdokumentované v terénech celého světa, však transformistický výklad vzniku granitoidů postupně vyvrátily. Podél okrajů plutonů a batolitů bývá běžně vyvinuta tenká zóna se specifickými minerály, jejichž vznik byl iniciován tepelným působením magmatu. Granitoidy rovněž obsahují kusy hornin z přímého sousedství granitoidních těles. Tyto kusy zaklesly do

Obr. 1

Obr. 2

Obr. 3

Obr. 1

Rapakivi z Ålandského souostroví s oválnými až obdélníkovitými červenými vyrostlicemi draselného živce. Vyrostlice obklopují bílé lemy sodnovápenatého živce. Příklad typické stavby žul rapakivi (typ wiborgit). Největší oválná vyrostlice má průměr 23 mm. Detail valounu nalezeného v pískovně u Bohušova na Osoblažsku. (Geologická podsbírka VMJ)

Obr. 2

Zvětralý („shnilý“) povrch ålandské rapakivi v expozici bludných balvanů ve Velké Kraši. Lemy méně odolného sodnovápenatého živce kolem vyrostlic draselného živce vyvětraly. Některé vyrostlice se úplně vydrolily. Zůstaly po nich pouze jamky. Tento stav zapříčinil vznik původního finského názvu rapakivi (shnilý, drobný kámen). Největší vyrostlice mají průměr 20 mm.

Obr. 3

Křemenný porfyr z masivu budujícího ostrov Rödön a přilehlé dno Botnického zálivu blízko švédského pobřeží. V hornině jsou zřetelné čtvercovité, obdélníkovité i oválné červené vyrostlice draselného živce s barevně kontrastními, bílými lemy sodnovápenatého živce. Dále jsou vidět okrouhlé, šedé až namodralé šedé vyrostlice křemene. V červené základní hmotě nelze pouhým okem rozeznat minerální zrna. Porfyr obsahuje nápadnou uzavřeninu zelené horniny – původní taveninu chudou na oxid křemičitý, pocházející ze zemského pláště. Velikost uzavřeniny 130 x 85 mm. Detail bludného balvanu nalezeného u Staré Červené Vody. (Geologická podsbírka VMJ)

původní taveniny z pevných horninových komplexů, do nichž magma pronikalo, a „utonuly v tavenině“, aniž by došlo k jejich úplnému roztavení. Z plutonů a batolitů vybíhají do okolních hornin různé výběžky a žíly, dokládající, že granitoidní magma se protavovalo všemi možnými puklinami, které kontinentální kůra v jeho okolí nabízela. Důkazů magmatického původu granitoidů je více, pro shrnutí argumentů při řešení tzv. „granitového problému“ lze doporučit některé novější učebnice.²⁵ Tolik k jednomu ze zásadních diskurzů v dějinách geologických věd.

Rapakivi je žula velmi nezaměnitelného vzhledu. Obsahuje dvě velikostní skupiny zrn (obr. 1). První skupinu představují tzv. vyrostlice. Jedná se o velké krystaly draselného živce i křemene, v hornině jednotlivě rozmístěné. Vyrostlice jsou obklopeny směsí mnohem drobnějších zrn draselného živce, sodnovápenatého živce, křemene, tmavé slídy a často i amfibolu. Tato směs představuje druhou velikostní skupinu a nazývá se základní hmota. Správné rapakivi má tedy draselné živce i křemen jak v podobě nápadně velkých krystalů, tak ve formě drobných zrn ve zbytku horniny. Rapakivi nejlépe charakterizují vlastnosti vyrostlic draselného živce. Jejich velikost běžně překračuje 1 cm, velmi často dosahuje několika centimetrů a výjimečně přesahuje 10 cm. Kromě velikosti poukávají zrak pozorovatele i svým tvarem. Jsou nápadně oválné, mnohdy připomínají podélný průřez slepičím vejcem (odtud odborné označení ovoidy). Bývají rovněž kulaté, obdélníkovité i čtvercové nebo přechodné mezi pravidelnými tvary. A do třetice, k velikosti a tvaru, vyrostlice draselného živce jsou obklopeny tenkým lemem živce sodnovápenatého (obr. 1). Tyto znaky představují typickou stavbu žul rapakivi, tzv. rapakivickou strukturu.²⁶ Při zvětrávání povrchů skal i valounů či balvanů rapakivi vyvětrávají lemy okolo vyrostlic a vypadávají i živcové vyrostlice samotné. Hornina tím získává typický ztrouchnivělý vzhled, díky němuž získala svůj název (obr. 2). Aby však horninu nešlo pokaždé snadno poznat (to nám zlomyslná příroda nedopřeje), nejsou v některých varietách rapakivi přítomny lemy sodnovápenatých živců kolem vyrostlic draselných živců nebo, pro změnu, vyrostlice tvoří i sodnovápenatý živec. V jiných varietách není velikostní rozdíl mezi vyrostlicemi a základní hmotou příliš markantní. Rapakivi mají převážně sytě červenou nebo světle červenou, vzácně bělošedou i nahnědlou barvu.

Většina granitoidů se vyskytuje v oblastech někdejších pásemných pohoří. Pásemným pohořím myslíme dlouhý řetězec hor, který vznikl důsledkem deformací zemské kůry při srážkách tektonických desek. Kontinenty tvoří průměrně 35 km mocné, ale relativně nepřilíživě rozlehlé bloky zemské kůry, složené z velmi rozmanitých hornin, bohatých na oxid křemičitý – granitoidů, přeměněných hornin a různých sedimentů. Hustota kontinentální zemské kůry se pohybuje mezi 2,3–2,7 g/cm³. Každý kontinent je spojen se sousední oceánskou kůrou, která je mnohem tenčí (max 12 km), ovšem velmi rozlehlá, a hlavně hustější a těžší (hustota běžně činí 2,9 g/cm³).²⁷ Důvodem je odlišné látkové složení hornin kůry oceánů. Těžká deska oceánské kůry při hranici s kontinentem často praskne a začne se zasunovat pod přilehlý kontinent, hluboko do zemského pláště. Oceánské dno je tak zatahováno do nitra planety. Druhý kontinent, připojený k oceánské desce

z opačné strany, je tažen za zasouvanou oceánskou deskou. Jakmile je dno celého oceánu pohlceno do zemského pláště, přiblíží se vlečený kontinent k prvnímu kontinentu, pod který se oceánská deska zasouvala. Jelikož kontinentální kůra je velmi mocná a zároveň lehká, připomíná tak v nastalé situaci spíše kostku polystyrenu. Nezmezí v zemské prasklině, jako tenká a těžká oceánská deska, ale svým okrajem se jen mírně podsune pod první kontinent a začne do něj tlačit. Podél okrajů obou kontinentů nastává vrásnění hornin, celé ohromné bloky se odlamují od svého podkladu a přesouvají se jeden přes druhý. Mocnost kůry podél linie srážky obou kontinentů roste až na 90 km a kůra se zvedá do výše. Vzniká pásemné pohoří. Učebnicovým příkladem je Himálaj, vzešlý z nárazu Indie do Asie během třetihor. Ne vždy se musejí srážet dva velké kontinenty. Stačí i situace, kdy zasunující se oceánská deska přitáhne ke kontinentu řetězce menších sopečných i jiných ostrovů. Jeden za druhým se ostrovy připojují ke kontinentu a zvětšují objem jeho kůry. Do pláště zatažená oceánská deska se mezitím roztavuje, přičemž se uvolňuje teplo, které zespondu zahřívá a rozpaluje kůru ostrovů i kontinentu.

Spodní část kůry podél linie srážky se stlačováním a „štosováním“ hornin dostává do větší hloubky, kde se růstem tlaku a teploty roztavuje. Vzniká granitoidní magma, které poté stoupá do vyšších pater kůry, do srdce pásemného pohoří. K výstupu využívá poruchové zóny v horninových komplexech a samozřejmě přitom okolní horniny roztavuje nebo alespoň tepelně přeměňuje. Tektonický nápor na kůru průběžně pokračuje, a proto je i stavba těchto čerstvě ztuhlých granitoidů různě stlačována a minerální zrna drcena. Růst pohoří netrvá věčně. Stlačování kontinentů postupně slábne. Zklidnělá, ovšem naduřelá kůra se stává gravitačně labilní, praská podél svislých zlomů, čímž se vnitřní struktura pohoří rozpadá. Kolaps pásemného pohoří umožňuje, aby ze spodních do svrchních partií kůry pod pohořím vystoupila další porce magmatu. Z něj krystalizují deformacemi už nepostížené granitoidy. Takto zjednodušeně popsaným procesem vznikla většina granitoidů na Zemi. Výstup magmatu a krystalizace granitoidů probíhá současně s horotvornými procesy nebo bezprostředně po jejich vyznění.²⁸

Pro rapakivi to ale neplatí. Rapakivi jižního Finska utuhly před 1,67–1,62 miliardy let, středošvédská rapakivi a rapakivi v Botnickém zálivu o něco později, před 1,59–1,47 miliardy let.²⁹ Všechny rapakivické plutony a batolity se přitom nacházejí uvnitř hornin starých přibližně 1,9 miliardy let.³⁰ Rapakivické magma je tudíž o 230–430 milionů let mladší než horniny, do kterých proniklo. Tak dlouhý časový odstup je i v geologickém čase příliš dlouhý na to, aby mezi procesy vzniku okolních hornin a rapakivickým magmatismem existovala přímá souvislost. Pro ilustraci, srovnatelně dlouhá doba dělí naši současnost od triasu až siluru a během těchto uplynulých věků stihly proběhnout kaledonský, variský i alpínský horotvorný proces. Rapakivické magma se protavovalo do kontinentální kůry mimo zóny srážek kontinentů a vrásnění pásemných horstev, zdálo by se bez příčiny. Žula rapakivi není proto nijak deformovaná a vyniká krásnou, kameníky vyhledávanou stavbou.

K vysvětlení neobvyklého způsobu vzniku rapakivi nám poskytují klíčovou výpověď další vyvěřelé horniny, se kterými žula rapakivi sdílí stejné masivy a s nimiž se zrodila. Těmito horninami jsou grabroidy (gabro a anortozit) a čedič.^{31,32,33} Gabro je hlubinná vyvěřelina složená hlavně z vápenatého živce a pyroxenu. Vykrytalizovalo ve značné hloubce z velké spousty magmatu do podoby mohutných těles. Anortozit vznikl za podobných podmínek jako gabro, ovšem v tavenině se vytvářel hlavně vápenatý živec. Čedič vzešel ze stejného magmatu jako gabro, avšak v podobě žil ztuhlých z taveniny, která pronikla do poruchových zón v jiných horninách. Gabroidy i čedič vykrytalizovaly z magmatu chudého na oxid křemičitý, a chemicky se tak podobají zemskému pláští. Žula rapakivi je produktem magmatu bohatého na oxid křemičitý a chemicky se shoduje se zemskou kůrou kontinentů. Gabroidy a čedič na straně jedné, rapakivi na straně druhé a přirozeně jejich mateřská magmata tudíž představují geochemické protipóly. Společnou existenci a mísení obou typů tavenin dokazují tmavé uzavřeniny na oxid křemičitý chudých vyvěřelin uvnitř žul rapakivi,³⁴ viz obr. 3. Gabro a anortozit tvoří samostatná tělesa podél obvodu nebo uvnitř rapakivických masivů.^{35,36} Čediče tvoří série žil, prorážejících horninami, které bezprostředně obklopují rapakivické masivy. Tyto žily vyplňují příkře orientované pukliny pronikající skrze kontinentální kůru.³⁷

Zajímavé jsou rovněž výsledky geofyzikálních výzkumů, které umožnily poznat hlubokou stavbu kontinentální kůry i průběh její hranice se zemským pláštěm v jižním Finsku. V oblasti rapakivických batolitů a plutonů je kontinentální kůra mocná jen 41–46 km, zatímco v širším okolí dosahuje tloušťky 56–65 km.³⁸ Pod rapakivickým batolitem na finsko-ruském pomezí (vyborgským batolitem) tyto výzkumy rovněž odhalily přítomnost 6 km mocného tělesa gabra a anortozitu, tj. hornin ztuhlých z magmatu chemicky blízkému zemskému pláští.³⁹ Ještě hlouběji pod vyborgským batolitem je zemská kůra ztenčena, a naopak zemský plášť je vypouklý nahoru, právě na úkor kůry. Tato zduřelá část pláště je podle geofyzikálních výzkumů tvořena pláštovou vyvěřelinou nazývanou peridotit a vyvěřelinami ztuhlými jak z roztaveného pláště, tak z roztavených spodní částí kůry.⁴⁰

Vznik rapakivického magmatu

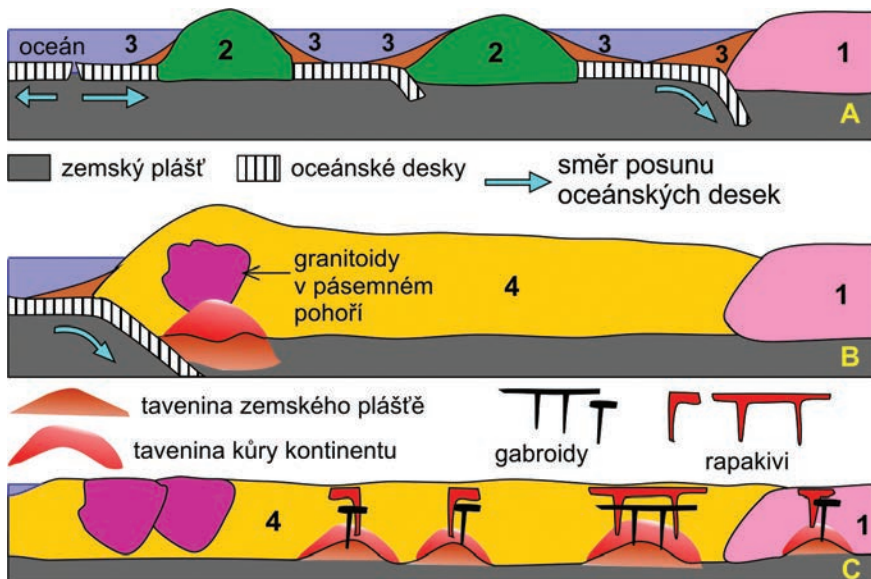
Detailní prozkoumání hornin rapakivických masivů geologickým mapováním, petrografickými, geochemickými i geofyzikálními metodami umožnilo magmatickým specialistům od dob profesora Sederholma vysvětlit vznik těchto unikátních žul následovně,^{41,42,43} viz obr. 4.

Začít musíme ještě hlouběji v minulosti. Nejstarší evropské horniny tvoří severní Švédsko, severní Finsko, poloostrov Kolu a Karélii. Vznikly v prahorách a ty nejletitější z nich dosahují věku 3,5 miliardy let.⁴⁴ Tento geohistoricky první blok evropské kůry můžeme považovat za zárodek našeho kontinentu. Mimořádně velký přírůstek kontinentální kůry následoval ve starohorách, před necelými 2 miliardami lety, kdy se k původní Praevropě postupně připojily série

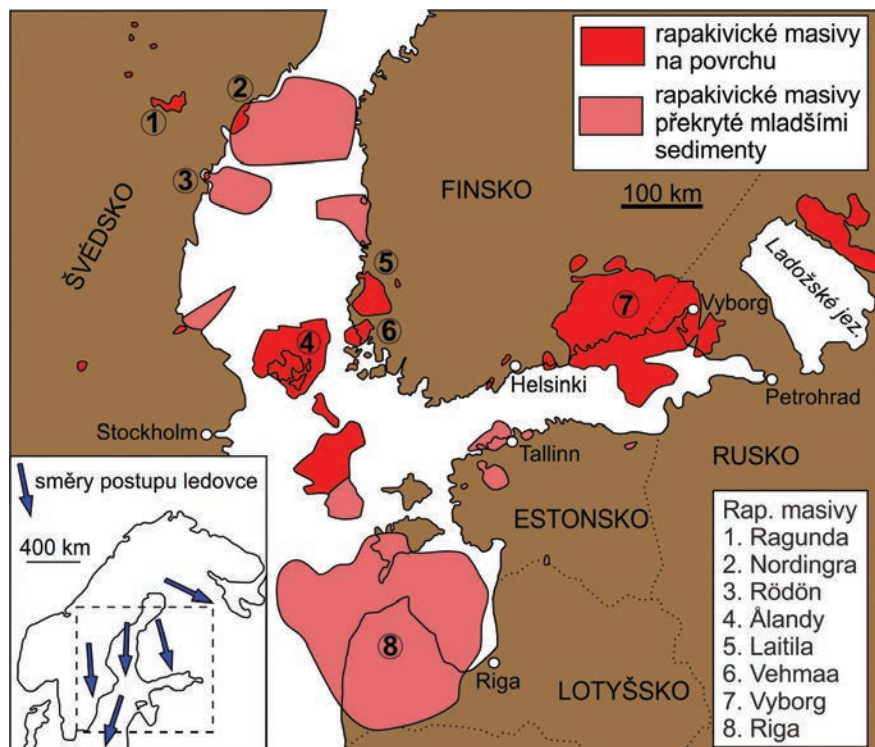
sopečných ostrovů. Probíhal intenzivní horotvorný proces. Sedimenty ze zaniklého mořského dna mezi ostrovy i vyvělé horniny ostrovů samotných se během spojování změnily na rozmanité přeměněné horniny. Kůra Praevropy se plošně zvětšovala a tloustla. Výsledkem byl kontinent, který nyní vedle původního jádra zahrnoval i naprostou většinu dnešního Švédska, jižní a střední Finsko a samozřejmě podklad Baltského moře mezi oběma zeměmi. Jedná se o komplexy rul, přeměněných drob, svorů, kvarcitů, ohromné batolity granitoidů, vzniklých během horotvorného procesu, a další horniny. V geologické literatuře je tento komplex označován jako svekofenská provincie.⁴⁵ Scéna pro vznik rapakivických žul byla připravena.

Kontinenty nikdy nenajdou geologický klid. Sotva se na jednom konci rozrostou, začínou se na jiném konci rozpadat. Vidíme to i dnes: Afrika se stále přibližuje k Evropě, vytlačuje Alpy a Karpaty, aby se v budoucnu možná s Evropou zcela spojila. Jenže podél linie Východoafrické příkopové propadliny se Afrika současně rozpadá, již dříve Afriku téměř opustil Arabský poloostrov. Podobným zkouškám čelila i Praevropa, a to již „krátce“ po ukončení rozsáhlého zvětšování o svekofenskou provincii. V oblasti jižního Finska byl kontinent roztahován do stran, jako by se měl rozdělit. Dokazují to ztenčená kontinentální kůra, dále naopak do kůry vypouklý zemský plášť a rovněž přítomnost hlubinných vyvělin, ztuhlých z roztaveného zemského pláště (zmíněno výše). Rztahování kontinentu uvolnilo tlak kůry na plášť, a velmi horké plášťové magma tak mohlo vystupovat nahoru. Teplu plášťové taveniny roztavovalo spodní část kontinentální kůry. Najednou ve stejném prostoru, na rozhraní pláště a kůry, existovala dvě magmata – první, na oxid křemičitý chudé magma z roztaveného zemského pláště a druhé, na oxid křemičitý bohaté magma z roztavené kontinentální zemské kůry. Část plášťového magmatu pronikla skrze celý profil kontinentální kůrou po zlomových puklinách, které magma využilo jako dráhy k výstupu. Tak vznikly čedičové žíly. Ostatní magmata se protavila vysoko do kůry, ale i poté zůstala v ohromných rezervoárech několik kilometrů pod povrchem. Magma vytavené ze spodní části kůry vykrytalizovalo ve svrchní kůře do podoby žul rapakivi. Plášťové magma utuhlo do gaber a anortozitů.

Unikátní rapakivická stavba s velkými oválnými vyrostlicemi draselných živců obalených lemy sodnovápenatého živce se zrodila během výstupu magmatu. Vyrostlice draselného živce vykrytalizovaly v tavenině ještě hluboko v kůře. Jak se rapakivické magma o vysoké teplotě 760–780 °C⁴⁶ protavovalo kůrou výše, klesal okolní tlak. Dříve vykrytalizované vyrostlice přestaly být s poklesem tlaku stabilní a začaly se opět tavit. Rozpouštěním okrajových partií vyrostlic se tvar krystalů změnil z hranatého na vejčitý. Fyzikálně-chemické podmínky naopak umožňovaly vznik sodnovápenatého živce, který vykrytalizoval z taveniny a olemoval zbylé části vyrostlic draselného živce.^{47,48} Nakonec, ve finální fázi chladnutí, vykrytalizovala veškerá tavenina za vzniku drobnozrné základní hmoty okolo vyrostlic. Žula rapakivi byla hotova.

Obr. 4

Obr. 5

Obr. 4

Vývoj zemské kůry Praevropy před a v době vzniku masivů rapakivi. Schématický řez je veden z Karélie (pravý okraj obrázku) přes Finsko, Baltské moře do Švédska (levý okraj obrázku). Upraveno podle autorů: Ahl a kol. (1999), s použitím dalších prací: Elo, Korja (1993), Fredén (1994), Rämö, Haapala (2005), viz Poznámky.

A. Období před cca 2–1,85 miliardy let. K nejstarší, prahorní části Praevropy (1) se připojovaly ostrovy (2). Oceánské desky se zanořovaly do zemského pláště a mořský prostor mezi ostrovy a pevninou zanikal. Tak se ostrovy mohly spojit s pevninou i mezi sebou. Sedimenty podél ostrovů a pevniny (3) se přitom stlačovaly.

B. Období před cca 1,85–1,7 miliardy let. Horniny budující původní ostrovy a sedimenty ze zaniklých moří mezi nimi byly deformovány a přeměny. Vznikla nová zemská kůra Praevropy, tzv. svekofenská provincie (4). Buduje základ Finska, Baltského moře a Švédska. Podél linie podsouvání oceánské desky pod kontinent vyrostlo pásemné pohoří. Tavením spodních částí kontinentu vzniklo granitoidní magma, které pod pásemným pohořím utuhlo. Jedná se o pruh granitoidních batolitů a plutonů, který se táhne Skandinávským poloostrovem od severu na jih, na vzdálenost cca 1 200 km. Praevropa se horotvorným procesem značně zvětšila.

C. Období před cca 1,67–1,47 miliardami lety. Pásemné pohoří podléhalo erozi a Praevropu již neovlivňovaly horotvorné procesy. Naopak, její kůra se začala roztahovat. Důsledkem tahových sil pronikla do kontinentu tavenina z podložního zemského pláště. Horké plášťové magma roztavovalo i spodní části kontinentální kůry. Obě magmata se pak protavovala kontinentem vzhůru. Z plášťové taveniny utuhly gabroidy a čedič, z roztavené kůry kontinentu masivy žul rapakivi a doprovodných porfyrů i aplitů. Rapakivické masivy mají ve vsvislém průřezu tvar vodorovných desků o tloušťce kolem 10 km. Pod nimi pak leží gabroidní tělesa.

Obr. 5

Rapakivické masivy severní Evropy. Ve výřezu směry postupu pevninského ledovce. Podhůří Jeseníků a Rychlebských hor zasáhl ledovcový proud postupující přednostně Botnickým zálivem a Baltským mořem. Proto v našich ledovcových nánosích nacházíme valouny a balvany rapakivi z masivů Ålandského souostroví a ostrova Rödön, méně z masivů Laitila a Vehmaa v jz. Finsku. Pozoruhodná je vzácnost hornin z masivů Nordingra a Ragunda, ačkoliv je někdy nelze od hornin z výše uvedených masivů odlišit. Upraveno podle publikací: Rämö, Haapala (2005) a Boulton a kol. (2001), viz Poznámky.

Obr. 6

Rapakivi typu pyterlit. Světle červené vyrostlice draselného živce bez lemů sodnovápenatého živce jsou nápadně obklopeny hnědočernými krystaly křemene. Největší živcová vyrostlice vlevo nahoře má velikost 18 x 10 mm. Nábrus valounu z pískovny u Kolnovic. (Geologická podsběrka VMJ)

Obr. 6

Výskyt a variety rapakivi

V polovině starohorního období, před 1,67–1,47 miliardy lety,⁴⁹ utuhla v kontinentální kůře celá série rapakivických žulových masivů a jejich doprovodných hornin. Masivy jsou soustředěny v oblasti Finského a Botnického zálivu, jižního Finska (až po Ladožské jezero v Rusku) a v Pobaltí.^{50,51} Nejmenší z těchto těles zaujmají plochu pouhých několika desítek čtverečních kilometrů.⁵²

Naopak největším rapakivickým masivem severní Evropy i celého světa je řížský batolit v hlubokém podloží západního Lotyšska, přilehlé části Baltského moře a jihozápadní poloviny ostrova Saaremaa. Má rozlohu 40 000 km².⁵³ Je znám pouze z vrtů a geofyzikálních průzkumů. V terénu bychom řížské rapakivi hledali marně, protože celý batolit překrývají mladší, silurské a devonské sedimentární horniny.⁵⁴ Odkrytá i příkrytá tělesa rapakivi ukazuje obr. 5.

Proč vlastně vystupují žuly rapakivi až na denní světlo, když utuhly v nitru zemské kůry? A z jakého důvodu nedosahují zemského povrchu všechny masivy?

Odpovědí na první otázku je tzv. jotnický pískovec, složený převážně z křemene, živců, slíd a úlomků hornin. V jihozápadním Finsku tvoří minimálně 600 m mocné souvrství.⁵⁵ Stejný pískovec buduje dno Botnického zálivu⁵⁶ a další velké souvrství je ve středním Švédsku.⁵⁷ Jotnický pískovec se uložil nedlouho po výstupu nejmladšího rapakivického magmatu kúrou, před 1,4–1,3 miliardy let.⁵⁸ Vznikl splavováním zvětralin kontinentální kůry řekami do hlubokých údolí (příkopových propadlin). Tato údolí se na povrchu starohorního kontinentu otevřela, zjednodušeně řečeno, jako praskliny důsledkem roztahování kůry.⁵⁹ Stejněho rozpínání, které o něco dříve umožnilo i vznik a výstup rapakivického magmatu. Eroze tehdy odnesla velký objem hornin a spolu se zlomovou tektonikou, vyzdvihující jedny a zaklesávající jiné horninové bloky, obnažila i rapakivické plutony a batolity.

Odpovědí na druhou otázku je celková geologická stavba severní Evropy. Oblast Švédska, Finska, Karélie a poloostrova Koly představuje komplex prahorních a starohorních hornin, dómovitě vyklenutý jako štít. Proto se tento komplex také nazývá baltský štít. Horniny staré Praevropy zde vystupují na denní světlo. Směrem na jihovýchod od Švédska a Finska a rovněž v zakleslé pánvi Botnického zálivu nejsou už tyto horniny vyklenuty, a proto byly od prvohor postupně překryty dalšími, převážně mořskými usazeninami.⁶⁰

Kombinace obou jevů způsobila, že rapakivické masivy vystupují na povrch v jižním Finsku a Rusku, na Ålandském souostroví v jižní části Botnického zálivu (souostroví představuje erozí vypreparovaný rapakivický batolit) a dále ve středním Švédsku. Na druhou stranu jsou mnohá rapakivická tělesa v hlubších částech Botnického zálivu a v Pobaltí překryta mořskými uloženinami prvohorního stáří. Proto na povrch nevystupuje ani největší rapakivický masiv, zmíněný řížský batolit. Z povrchově odkrytých masivů je největší vyborgský batolit, pojmenovaný podle ruského města Vyborgu, jehož podloží batolit buduje. Rozkládá se na finsko-ruském pomezí, na ploše 18 000 km².⁶¹

Rapakivi zahrnuje dvě základní variety: wiborgit (pravopis s w a měkkým i převažuje v odborné literatuře) a pyterlit. Wiborgit obsahuje velké množství

oválných až vejčitých vyrostlic draselných živců s lemy živce spodnovápenatého, a má tedy typickou rapakivickou strukturu (viz text výše a obr. 1, 2). Pyterlit obsahuje oválné až obdélníkovité vyrostlice draselného živce, ovšem bez lemů spodnovápenatého živce. Vyrostlice v pyterlitu jsou mnohdy zřetelně ověňčeny zrny křemene (obr. 6). Mezi oběma varietami ovšem existuje spousta přechodných forem. Rapakivické masivy obsahují i jiné typy žul, jež svou stavbou vůbec neupomínají na souvislost s rapakivickým magmatismem. Velmi typické jsou i variety se značně výrazným kontrastem mezi velikostí vyrostlic (až kolem 10 cm) a velikostí krystalků v základní hmotě, kdy zrnka v základní hmotě jsou mnohdy natolik drobná, že je pouhým okem sotva rozlišíme a často si musíme pomoci lupou. U některých variet nám struktura základní hmoty odhalí dokonce až mikroskop. Tyto horniny označujeme názvy křemenný porfyr (obr. 3) a žulový porfyr (obr. 7). Porfýry vznikly průnikem rapakivického magmatu po puklinách formou žil. Tavenina obsahovala už předtím vyvinuté jednotlivé velké krystaly živce a křemene (vyrostlice). Relativně úzké magmatické výplně puklin záhy předaly své teplo okolním horninám, a proto i rychle vykrytalizovaly. Minerály neměly dost času k růstu, a tudíž vytvořily pouze drobnou krystalky. Samotná žula rapakivi má hrubozrnnější základní hmotu, protože utuhla nikoliv z úzkých výplní puklin, nýbrž z ohromných spoust taveniny, která chladla pomalu a při tom pozvolna krystalizovala. Jinou horninovou varietou rapakivických masivů je aplit, který je vzhledovým opakem porfyrů i vlastní rapakivi – je to na pohled fádňí hornina, složená z drobných a podobně velkých zrněk. Horninová variabilita rapakivických těles obecně vznikla jako důsledek místy i v čase se měnících fyzikálně-chemických podmínek v plutonech i batolitech. Uvědomme si, že průnik magmatických spoust a jejich chladnutí trvaly miliony let.

Stavba a vývoj některých rapakivických plutonů a batolitů byly detailně popsány kupř. na finských masivech Laitila,⁶² Ahvenisto⁶³ či Suomenniemi.⁶⁴ Velmi kvalitně zpracovaný přehled variet rapakivických hornin je k dispozici na specializovaných webových stránkách.⁶⁵

Za Mekku výzkumu žul rapakivi je oprávněně považováno Finsko. Už kvůli původu názvu této specifické vyvěřeliny a rovněž kontinuitě bádání. Rapakivi se ovšem vyskytuje na celém světě – v Evropě ještě na Ukrajině, jinde pak hlavně v Severní a Jižní Americe, ojediněle v Grónsku, Austrálii, Asii a Africe.⁶⁶ Většina rapakivických plutonů a batolitů vznikla během starohor, zhruba před 1,8–1 miliardou let, ovšem existují i podstatně mladší rapakivi prvohorního stáří. Zatím geologicky nejmladší pluton žuly rapakivi byl objeven v Údolí smrti v Kalifornii. Tento pluton je starý pouhých 9,8 milionu let.⁶⁷

Rapakivi pod Jeseníky a Rychlebskými horami

Na geologické stavbě skalních masivů Jeseníků ani Rychlebských hor se žuly rapakivi nepodílejí. Přesto se zde s valouny a balvany této horniny setkáváme téměř na každém kroku. Ale pouze na severním podhůří a jen do nadmořské výšky 540 m.

Do takto vymezené oblasti totiž ve starších čtvrtohorách (pleistocénu) dosáhl skandinávský pevninský ledovec, který k nám valouny a balvany žul rapakivi přivlekl.⁶⁸

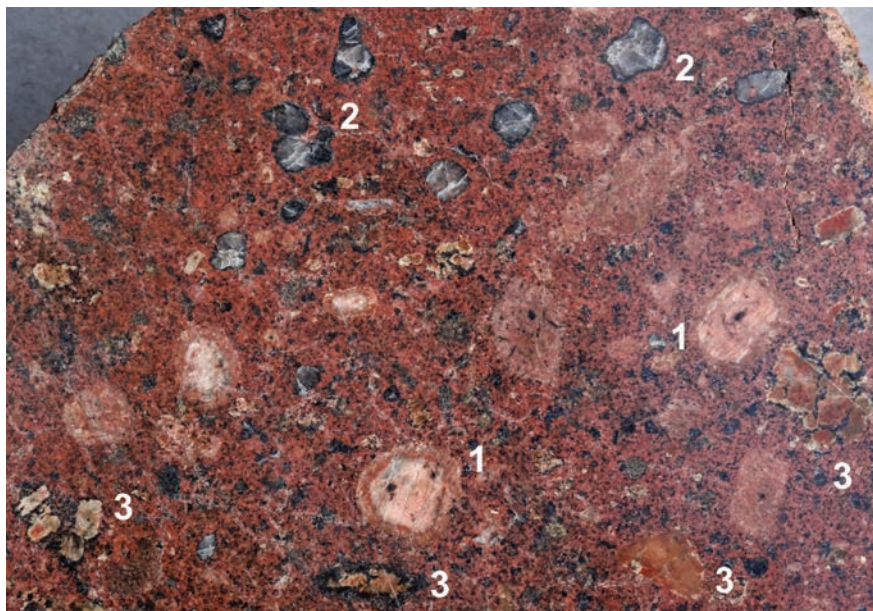
Pevninský ledovec se nezvěšoval rovnoměrně jako jeden celek, ale postupoval formou splazů (ledovcových proudů). Náš region byl zasažen splazem, který ze Skandinávského pohoří postupoval nejdříve středním Švédskem na jihovýchod, do Botnického zálivu. Jakmile dosáhl botnického pobřeží, přizpůsobil se pánevní morfologii zálivu, stočil se k jihu a začal záliv vyplňovat (obr. 5). Postupoval dále na jih celou pánví Baltského moře jako baltský ledovcový proud.⁶⁹ Pohyboval se po obnaženém mořském dně, jelikož kvůli zadržování srážek ve sněhu a ledovcích byl přerušen hydrologický cyklus. Voda se z pevnin do moří nevracela a hladina světového oceánu klesla. V jižním Pobaltí se baltský ledovcový proud spojil s paralelním proudem z jižního Švédska a společně pokračovaly dále na jih, přes Středoevropskou nížinu, až na úpatí a svahy Sudetského pohoří.

Baltský ledovcový proud erodoval ty rapakivické masivy, které mu „stály v cestě“. Byl to především batolit Ålandského souostroví, který na jižním konci Botnického zálivu doslova příčně přehrazoval ledovci dráhu (obr. 5). Proto jsou mezi rapakivickými horninami v našich ledovcových nánosech zdaleka nejhojnější právě rapakivi z Ålandského souostroví. Tento zdroj je od našeho regionu vzdušnou čarou vzdálen asi 1 100 km. Ålanské rapakivi má typickou rapakivickou stavbu s oválnými vyrostlicemi draselného živce, které lemují sodnovápenatý živec (obr. 1). V navětralém stavu ilustruje rozpadavý, ztrouchnivělý vzhled, který dal celé skupině těchto žul jméno (obr. 2). Typově je to sice wiborgit, ale v literatuře je označována i jako Åland rapakivi, a to jak ve studiích o geologické stavbě baltského štítu,⁷⁰ tak hlavně v pracích o horninovém složení ledovcem transportovaných úlomků v Nizozemsku,⁷¹ Německu,⁷² Polsku,⁷³ a Česku.⁷⁴ V citované literatuře je vždy popisována spolu s porfyry a aplity. Ålanské rapakivi je v ledovcových uloženinách na úpatí Jeseníků a Rychlebských hor všudypřítomná. Krásné, pěkně zachovalé valouny a balvany rapakivi z Ålandů byly odkrývány těžbou ledovcových uloženin v pískovně jižně od Bohušova na Osoblažsku (obr. 1). Åland rapakivi velmi často tvoří i bludné balvany, ačkoliv nikdy ne obřích rozměrů. Jejich velikost se běžně pohybuje kolem 1 m a nepřekračuje 1,7 m. Veřejně instalované je můžeme spatřit v expozici bludných balvanů ve Velké Kraši nebo před Městským kulturním střediskem v Javorníku. Nové jsou nalézány při těžbě v pískovně u Kolnovic. Vůbec největší český bludný balvan severské rapakivi, bez podrobnějších informací o typu, z literatury známý autoru tohoto článku, měl délku 2,3 m a byl objeven ve Václavovicích u Havířova.⁷⁵ Kromě samotné rapakivi se v našich ledovcových uloženinách velmi často objevují i valouny a balvany žulového porfyru (obr. 7), křemenného porfyru i aplitu z Ålandského souostroví.

Dalším velkým zdrojem rapakivi v našem regionu byl drobný, jen 2 km dlouhý ostrůvek Rödön a k němu přilehlé mořské dno na švédském pobřeží Botnického zálivu, něco přes 1 300 km od Jesenicka (obr. 5). Rapakivi a její doprovodné porfyry z ostrova Rödön se vyznačují šedě modrým odstínem křemenných vyrostlic, ačkoliv to není výlučně jejich znak.⁷⁶ Navzdory své malé rozloze se masiv

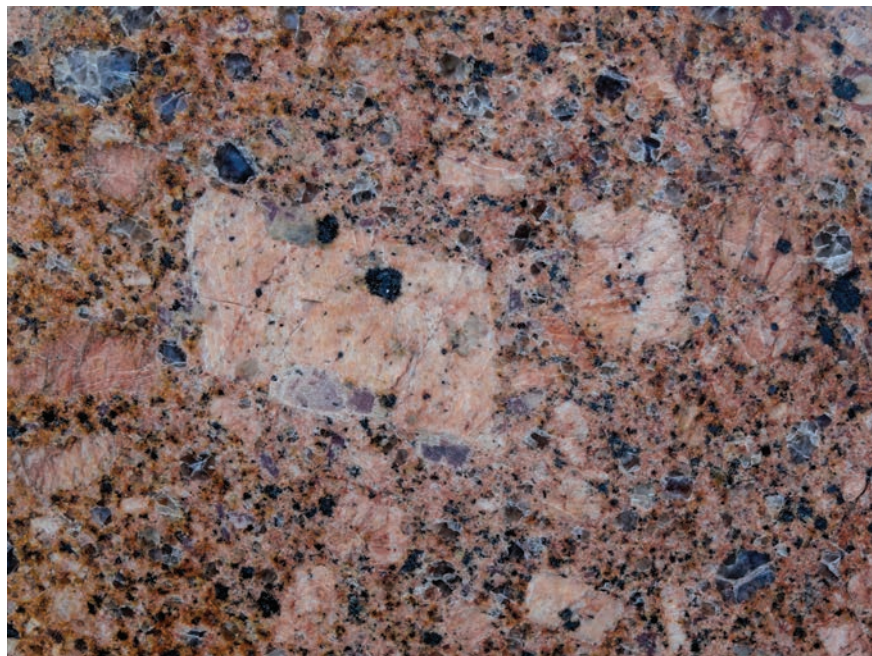
Rödön stal významným zdrojem rapakivických valounů a balvanů, protože byl rovněž situován v ose dráhy baltského ledovcového proudu. Kriticky však nutno poznamenat, že řada horninových variet z tohoto masivu se podobá ålandským horninám, pročež existuje možnost jejich záměny.⁷⁷ Naopak, rapakivi z mnohem větších masivů Laitila a Vehmaa v jihozápadním Finsku jsou podstatně vzácnější (obr. 5, 8). Výjimečně ale tvoří i bludné balvany. Několik exponátů z Vidnavska ukazuje expozice bludných balvanů ve Velké Kraši. Ještě ojedinělejší jsou u nás rapakivi z centra švédské pevniny, zejména z nevelkého masivu Ragunda (obr. 5). Jeden nález byl však detailně popsán ze severních Čech⁷⁸

Rapakivi je pravou ikonou nejen Finska, ale i středoevropských ledovcových sedimentů. Ať již na severním úpatí Jeseníků, či Rychlebských hor navštívíme nějaký odkryv čtvrtohorních usazenin, potkáme bludné balvany, kocháme se „kresbou“ na valounech v podhorských říkách, nebo se touláme mezi poli a remízky, na mnoha místech spatříme valouny a balvany žul rapakivi. Na čerstvém lomu či uměle naleštěných plochách se můžeme přesvědčit, že rapakivi je shnilá či drobná jen na silně zvětralém povrchu. V nitru (nebo pokud je navětralá jen slabě, tak i na povrchu) se jedná o krásný kámen. A neméně zajímavý.

Obr. 7

Žulový porfyr z Ålandského souostroví. V jemnozrnné základní hmotě vidíme oválné i obdélníkovité vyrostlice draselného živce s lemy sodnovápenatého živce (1), šedé vyrostlice křemene (2) i vyrostlice sodnovápenatého živce (3). Kolem křemenných vyrostlic a kolem vyrostlic sodnovápenatého živce i podél puklin v těchto vyrostlicích jsou zjevné černé lemy a „povlaky“ amfibolu. Tato stavba vznikla, když vykrystalizované minerály reagovaly na chemicko-fyzikální změny ve zbylé, ještě neutuhlé tavenině. Nábrus valounu z pískovny u Supíkovic. Velikost zobrazeného výřezu: 105 x 70 mm. (Geologická podsírka VMJ)

Obr. 8

Rapakivi z masivů Vehmaa nebo Laitila v jihozápadním Finsku. Vyrosltice draselného živce nejsou olemovány. Největší tabulkovitá vyrosltice uprostřed obrázku má velikost 50 x 30 mm. Nábrus balvanu nalezeného u Staré Červené Vody. (Geologická podsbírka VMJ)

POZNÁMKY

1. GÁBA, Z.–PEK, I.: *Ledovcové souvky moravskoslezské oblasti*. Okresní vlastivědné muzeum v Šumperku, Šumperk 1999, s. 33–34.
2. NÝVLT, D.–OPLETAL, M.: *Nové nálezy nordických hornin ve Šluknovském výběžku*. Zprávy o geologických výzkumech v roce 2001, roč. 35, 2002, s. 139–142.
3. NÝVLT, D.: *Statistika vŕdčích nordických souvků z mnišeckých glacifluviálních písků a štěrků*. Zprávy o geologických výzkumech v roce 2002, roč. 36, 2003, s. 93–96.
4. URBAN, K.: *O bludných balvanech v Opavském Slezsku a na Hlučínsku*. Časopis vlasteneckého spolku musejního v Olomouci 185–186, 1937, s. 40–45.
5. KIEGLER, F.: *Erdgeschichte des Weidenauer Ländchens*. Weidenau 1938, s. 56, tab. XXV, obr. 2.
6. CHÁB, J.–ČURDA, J.–KOČANDRLE, J.–MANOVÁ, M.–NÝVLT, D.–PECINA, V.–SKÁCELOVÁ, D.–VEČEŘA, J.–ŽÁČEK, V.:

- Základní geologická mapa České republiky 1 : 25 000 list 14-224 Jeseník s Vysvětlivkami*. Česká geologická služba, Praha 2004, příloha 4, obr. 4.
7. ZAPLETAL, L.: *Geomorfologie Osoblažské pahorkatiny*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Rerum Naturalium. Geographica – Geologica VII, 1966, s. 149, 153.
8. VITÁSEK, F.: *Morfologický vývoj Hlučína*. Spisy vydávané Přírodovědeckou fakultou Masarykovy university 66, 1926, s. 9.
9. KROUTILÍK, V.: *Po stopách severského ledovce*. In: FICEK, V.–KRKAVEC, F.–MAZUR, A.–PODEŠVOVÁ, H.–SOBOTÍK, B. (eds.): *Hlučínsko. Příroda, lid, kultura*, Publikace Slezského studijního ústavu v Opavě 27, 1958, s. 43.
10. HANÁČEK, M.–KLEGA, L.: *Severoevropské horniny a zkameněliny v okolí Staré Bělé*. Poodří 4, 2012, s. 17–18 + příloha I.

11. HANÁČEK, M.: *Bludné balvany v oblasti CHKO Poodří*. Poodří 4, 2007, s. 17–18 + barevná příloha.
12. HANÁČEK, M.: *Bludné balvany...*, s. 18.
13. VITÁSEK, F.: *Morfologický vývoj Těšínské Podbeskydí*. In: Spisy vydávané Přírodovědeckou fakultou Masarykovy univerzity 250, 1938, s. 4.
14. HANÁČEK, M.: *Geologická expozice na Masarykově střední škole zemědělské a Vyšší odborné škole v Opavě*. Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy. Opava 2009, roč. 35, č. 2, s. 35–37.
15. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites*. In: LEHTINEN, M.–NURMI, P. A.–RÄMÖ, O. T. (eds.): *Precambrian Geology of Finland - Key to the evolution of the Fennoscandian Shield*, Elsevier, Amsterdam 2005, s. 536.
16. Tamtéž.
17. HESEMANN, J.: *Kristalline Geschiebe der nordischen Vereisungen*. Geologisches Landesamt Nordrhein-Westfalen, Krefeld 1975, s. 67.
18. SCHULZ, W.: *Geologischer Führer für den norddeutschen Geschiebesammler*. cw Verlagsgesellschaft, Schwerin 2003, s. 113.
19. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, obr. 12.1.
20. Kristallin.de - hier geht es um Gesteine. [online]. Cit. 15. 2. 2021. Dostupné z: <https://www.kristallin.de>.
21. SVOBODA, J. a kol.: *Naučný geologický slovník. II. díl. N–Ž*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1961, s. 771–772.
22. KETTNER, R.: *Všeobecná geologie II. Složení zemské kůry, vznik hornin a ložisek*. Přírodovědecké nakladatelství, Praha 1953, s. 66–68.
23. SVOBODA, J. a kol.: *Naučný geologický slovník...*, s. 272–273.
24. KETTNER, R.: *Všeobecná geologie...*, s. 66–68.
25. Např. HOLUB, F. V.: *Obecná a magmatická petrologie*. Karolinum, Praha 2002, s. 175–178.
26. VORMA, A.: *On the petrochemistry of rapakivi granites with special reference to the Laitila massif, southwestern Finland*. Geological Survey of Finland, Bulletin 285, 1976, s. 5.
27. Např. KACHLÍK, V.–CHLUPÁČ, I.: *Základy geologie. Historická geologie*. Karolinum, Praha 2005, 342 s.
28. Tamtéž, s. 114–115.
29. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 556, obr. 12.14.
30. HAAPALA, I.–RÄMÖ, O. T.: *Tectonic setting and origin of the Proterozoic rapakivi granites of southeastern Fennoscandia*. Transactions of the Royal Society of Edinburgh: Earth Sciences 83, 1992, s. 165, 170.
31. EKLUND, O.–FRÖJDÖ, S.–LINDBERG, B.: *Magma mixing, the petrogenetic link between anorthositic suites and rapakivi granites, Åland, SW Finland*. Mineralogy and Petrology 50, 1994, s. 8–9.
32. ALVIOLA, R.–JOHANSON, B. S.–RÄMÖ, O. T.–VAASJOKI, M.: *The Proterozoic Ahvenisto rapakivi granite–massif-type anorthosite complex, southeastern Finland; petrography and U–Pb chronology*. Precambrian Research 95, 1999, s. 89–107.
33. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 545–549.
34. EKLUND, O.–FRÖJDÖ, S.–LINDBERG, B.: *Magma mixing...*, s. 9.
35. VORMA, A.: *On the petrochemistry of rapakivi granites...*, Plate 1.
36. ALVIOLA, R.–JOHANSON, B. S.–RÄMÖ, O. T.–VAASJOKI, M.: *The Proterozoic Ahvenisto rapakivi granite–massif-type anorthosite complex...*, s. 93–95, obr. 2.
37. SIMONEN, A.: *The Precambrian in Finland*. Geological Survey of Finland, Bulletin 304, 1980, s. 45–47.
38. ELO, S.–KORJA, A.: *Geophysical interpretation of the crustal and upper mantle structure in the Wiborg rapakivi granite area, southeastern Finland*. Precambrian Research 64, 1993, s. 285.
39. Tamtéž, s. 273.
40. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 553.
41. HAAPALA, I.–RÄMÖ, O. T.: *Tectonic setting and origin...*, s. 170.
42. AHL, M.–SUNDBLAD, K.–SCHÖBERG, H.: *Geology, geochemistry, age and geotectonic evolution of the Dala granitoids, central Sweden*. Precambrian Research 95, 1999, obr. 9.
43. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 552–557.
44. NIRONEN, M.: *Guide to the Geological Map of Finland – Bedrock 1:1 000 000*. Geological Survey of Finland, Special Paper 60, 2017, s. 46, obr. 3.
45. Tamtéž, s. 43, 46.
46. EKLUND, O.–SHEBANOV, A. D.: *The origin of rapakivi texture by sub-isothermal decompression*. Precambrian Research 95, 1999, s. 129, 143.
47. NEKVASIL, H.: *Ascent of felsic magmas and formation of rapakivi*. American Mineralogist 76, 1991, s. 1279–1290.
48. EKLUND, O.–SHEBANOV, A. D.: *The origin of rapakivi texture...*, s. 129–146.
49. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 556, obr. 12.14.
50. LAITAKARI, I.–RAMO, T.–SUOMINEN, V.–NIINI, M.–STEPANOV, K.–AMANTOV, A.: *Subjotnian: Rapakivi granites and related rocks in the surroundings of the Gulf of Finland*. Geological Survey of Finland, Special Paper 21, 1996, s. 59–97.
51. RÄMÖ, O. T.–HAAPALA, I.: *Rapakivi granites...*, s. 553–562.

52. VORMA, A.: *On the petrochemistry of rapakivi granites...*, s. 15.
53. LAITAKARI, I.–RAMO, T.–SUOMINEN, V.–NIIN, M.–STEPANOV, K.–AMANTOV, A.: *Subjotnian...*, s. 88.
54. NORLING, E.: *Bedrock of the Swedish continental shelf*. In: FREDÉN, C. (ed.): *Geology. National Atlas of Sweden*. SNA Publishing, Stockholm 1994, s. 42–43.
55. KOHONEN, J.–PIHLAJA, P.–KUJALA, H.–MARMO, J.: *Sedimentation of the Jotnian Satakunta sandstone, western Finland*. Geological Survey of Finland, Bulletin 369, 1993, s. 8–10, obr. 2.
56. NORLING, E.: *Bedrock of the Swedish continental shelf*, s. 41.
57. FREDÉN, C. (ed.): *Geology. National Atlas of Sweden*. SNA Publishing, Stockholm 1994, s. 32–33.
58. SIMONEN, A.: *The Precambrian in Finland*. Geological Survey of Finland, Bulletin 304, 1980, s. 47.
59. KOHONEN, J.–PIHLAJA, P.–KUJALA, H.–MARMO, J.: *Sedimentation of the Jotnian Satakunta sandstone...*, s. 27–31.
60. NORLING, E.: *Bedrock of the Swedish continental shelf*, s. 42–43.
61. LAITAKARI, I.–RAMO, T.–SUOMINEN, V.–NIIN, M.–STEPANOV, K.–AMANTOV, A.: *Subjotnian...*, s. 67, obr. 1.
62. VORMA, A.: *On the petrochemistry of rapakivi granites...*, 98 s.
63. ALVIOLA, R.–JOHANSON, B. S.–RÄMÖ, O. T.–VAASJOKI, M.: *The Proterozoic Ahvenisto rapakivi granite–massif-type anorthosite complex...*, s. 98–107.
64. RÄMÖ, O. T.: *Petrogenesis of the Proterozoic rapakivi granites and related basic rocks of southeastern Fennoscandia: Nb and Pb isotopic and general geochemical constrains*. Geological Survey of Finland, Bulletin 355, 1991, s. 13–31, Appendix 4.
65. Skan-kristallin. [online]. Cit. 10. 2. 2021. Dostupné z: <https://skan-kristallin.de>.
66. HAAPALA, I.–RÄMÖ, O. T.: *Rapakivi granites and related rocks: an introduction*. Precambrian Research 95, 1999, s. 1–7.
67. CALZIA, J. P.–RÄMÖ, O. T.: *Miocene rapakivi granites in the southern Death Valley region, California, USA*. Earth-Science Reviews 73, 2005, s. 221–243.
68. NÝVL, D.–ENGEL, Z.–TYRÁČEK, J.: *Pleistocene Glaciations of Czechia*. In: EHLERS, J.–GIBBARD, P. L.–HUGHES, P. D. (eds.): *Quaternary Glaciations – Extent and Chronology, a closer look*. Developments in Quaternary Science 15, Elsevier, mapová příloha dostupná z: https://www.researchgate.net/publication/288000323_Nyvtl_et_al_2011_QuatGlc_limits.
69. BOULTON, G. S.–DONGELMANS, P.–PUNKARI, M.–BROADGATE, M.: *Palaeoglaciology of an ice sheet through a glacial cycle: the European ice sheet through the Weichselian*. Quaternary Science Reviews 20, 2001, s. 610, obr. 15.
70. LAITAKARI, I.–RAMO, T.–SUOMINEN, V.–NIIN, M.–STEPANOV, K.–AMANTOV, A.: *Subjotnian...*, s. 83–85.
71. ZANDSTRA, J. G.: *Platenatlas van noordelijke kristallijne gidsgesteenten*. Backhuys Publishers, Leiden 1999, s. 56–59.
72. HESEMANN, J.: *Kristalline Geschiebe der nordischen Vereisungen*. Geologisches Landesamt Nordrhein-Westfalen, Krefeld 1975, s. 76–78., tab. 4, obr. 7, 8, tab. 7, obr. 8, tab. 8, obr. 1.
73. CZUBLA, P.: *Eratyki fennoskandzkie w osadach glacialnych Polski i ich znaczenie badawcze*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2015, s. 139–147.
74. GÁBA, Z. PEK, I.: *Ledovcové souvky...*, s. 33, tab. 1, obr. 1.
75. VITÁSEK, F.: *Morfologický vývoj Těšínského Podbeskydí*, s. 4.
76. BRÄUNLICH, M.: *Gesteine von Rödö als Leitgeschiebe*. Geschiebekunde aktuell, Sonderheft 9, 2011, s. 19–42.
77. GÁBA, Z. – PEK, I.: *Ledovcové souvky...*, s. 33.
78. NÝVL, D. – OPLETAL, M.: *Ragunda granit z mníšeckých glacialfluvialních písků a štěrků*. Zprávy o geologických výzkumech v roce 2002 36, 2003, s. 97–98.

„Nej“ ve vývoji obyvatelstva SO ORP Jeseník mezi lety 1989–2019

Jan Stejskal

Úvod

Jesenicko je bezpochyby jedním z nejkrásnějších míst v České republice, a mohlo by se tak zdát, že bude velmi žádaným místem pro rezidenty. Přírodní krásy však nemohou dost dobře vyvážit nedostatky regionu. Obce správního obvodu obce s rozšířenou působností Jeseník přišly mezi lety 1989 až 2019 o více než 10 % svých obyvatel. Cílem studie je zaměřit se na vybrané struktury obyvatelstva v SO ORP¹ Jeseník a jejich proměnu od roku 1989 až do současnosti, ale i poukázat na obce, které se demografickému trendu na Jesenicku vymykají.

Popis stavu obyvatelstva v rámci SO ORP Jeseník

Základním údajem o obyvatelstvu je počet obyvatel. Vymezené území mělo k 1. lednu 1989 42 779 obyvatel, tento počet se v roce 1990 ještě o několik desítek obyvatel zvýšil, v dalším roce však již došlo k propadu na 42 592 obyvatel. Následoval opětovný růst, kde se počet obyvatel v roce 1994 zastavil na maximu sledovaného období – 42 910. Od tohoto roku však již počet obyvatel neustále klesal. K největšímu propadu došlo mezi lety 2010–2011, kdy počet obyvatel v zájmovém území klesl o téměř 600 obyvatel na číslo 40 589. Pod hranici 40 000 se počet obyvatel dostal v obcích správního obvodu ORP v roce 2014. Na konci sledovaného období 31. prosince 2019 byl tento počet pouze 38 149.

Obr. 1 Počet obyvatel v SO ORP Jeseník mezi lety 1 989 až 2019 (Data báze demografických údajů ČSÚ)

Přirozená měna obyvatelstva

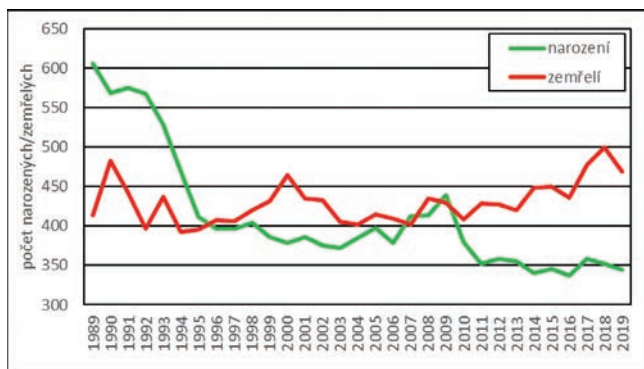
Jednou z příčin úbytku obyvatelstva je negativní hodnota přirozené měny obyvatelstva. Mezi lety 1989 až 2019 se na území bývalého okresu Jeseník narodilo 12 766 dětí. Počet zemřelých byl však ve stejném období 13 315. Přirozenou měnou tak obce správního obvodu obce s rozšířenou působností Jeseník přišly o 549 obyvatel. Podrobný vývoj počtu narozených a zemřelých můžeme sledovat na obrázku 2.

Počet narozených (na obrázku zelenou barvou) činil v roce 1989 celkem 606. Od tohoto roku začal počet narozených až na drobný výkyv v roce 1991 klesat. Roku 1996 již byl počet narozených dětí ve zkoumaném území pouze 397. Tento rok se stal také prvním rokem, kdy bylo zaznamenáno více zemřelých než narozených, a to konkrétně 407. Počet narozených poté stagnoval až do roku 2006, kdy začal opět mírně růst. Maximum v současném tisíciletí bylo v zájmovém území 439 narozených dětí v roce 2009. Poté následoval prudký pokles a také minimum, které bylo v roce 2016 zaznamenáno (337 narozených dětí).

Počet zemřelých (na obrázku červenou barvou) ve sledovaném období kolísá mezi 390 až 500. Nejvíce zemřelých bylo na Jesenicku během sledovaného období v roce 2018 (499), nejméně pak v roce 1994 (392). Od roku 1996, kdy počet zemřelých ve zkoumaném území překonal počet narozených, již bylo na Jesenicku (až na roky 2007 a 2009) zemřelých v jednotlivých letech více než narozených.

Nejvíce dětí se po roce 1989 narodilo v bývalém okresu Jeseník právě v roce 1989, a to 606 dětí. Při přepočtu na 1 000 obyvatel středního stavu² je pak rok 1989 i rokem s nejvyšší hrubou mírou porodnosti³ – 14,15 ‰. V přepočtu na 1 000 obyvatel středního stavu se pak rekordmanem stala obec Bílá Voda s 32 dětmi narozenými v roce 2010 (pozn.: vysoká hodnota hrubé míry porodnosti je však způsobená počtem obyvatel v Bílé Vodě, v roce 2010 se zde narodilo 10 dětí).

Nejvíce lidí na Jesenicku zemřelo v roce 2018 (499). V přepočtu na střední stav obyvatelstva to pak znamená 12,96 zemřelých na 1 000 obyvatel. Nejvyšší hrubá míra úmrtnosti⁴ byla zaznamenána v roce 2001 v Kobylé nad Vidnavkou,

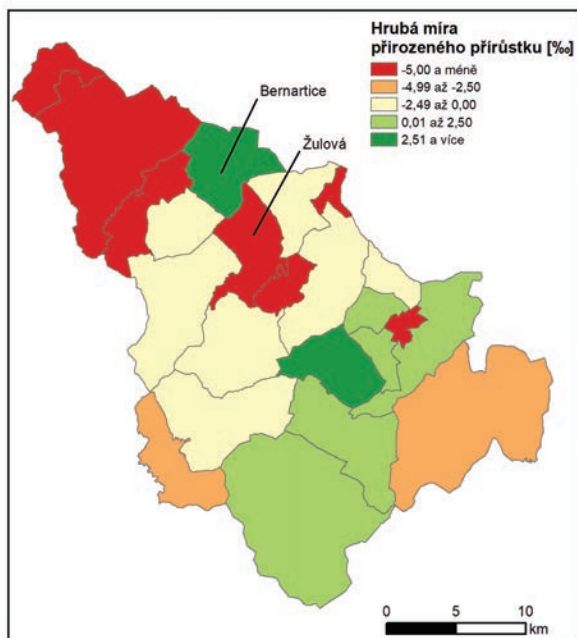

Obr. 2 Počet narozených a zemřelých v SO ORP Jeseník mezi lety 1989 až 2019 (Dataze demografických údajů ČSÚ)

kde dosahovala hodnoty 71,78 ‰ (pozn.: opět je pak potřeba brát v potaz, že tato míra je přepočítána na 1 000 obyvatel středního stavu, v uvedeném roce zemřelo v Kobylé nad Vidnavkou 36 obyvatel).

Ne všechny obce však kopírovaly úbytkový trend Jesenicka. Hned 7 obcí mělo mezi lety 1991⁵ až 2019 kladnou průměrnou hodnotu hrubé míry přirozeného přírůstu⁶ za jednotlivé roky. Obce s kladnou hodnotou hrubé míry přirozeného přírůstu jsou na obrázku 3 zobrazeny odstíny zelené barvy. Nejvyšší hodnota hrubé míry přirozeného přírůstu pak byla ve sledovaném období zaznamenána v Bernarticích. V této obci se tak od roku 1991 narodilo v průměru 2,76 více dětí na 1 000 obyvatel středního stavu, než kolik ve stejném období zemřelo obyvatel Bernartic. Bernartice jsou také obcí, která má třetí nejmladší obyvatelstvo v regionu. Průměrný věk v Bernarticích byl k 31. 12. 2019 39,9 let.

Nejnižší hodnoty pak vykazovala Žulová, ve které během sledovaného období v průměru za rok zemřelo o 6,51 obyvatel na 1 000 obyvatel středního stavu více, než se jich narodilo. V tomto údaji je však nutné uvažovat přiřazení Kobylé nad Vidnavkou pod Žulovou pro zachování porovnatelnosti území v čase. Příčinou značného úbytku populace přirozenou měnou v této obci je mimo jiné i domov seniorů, který se nachází v Kobylé nad Vidnavkou. Při poměrně vysokém počtu lůžek v domově seniorů v této obci tak může umístění tohoto zařízení negativně ovlivnit přirozený přírůstek (úbytek)⁷ v obci. Kobylá nad Vidnavkou je také obcí s nejstarším obyvatelstvem ve správním obvodu obce s rozšířenou působností Jeseník. Průměrný věk obyvatel obce byl k 31. 12. 2019 48,5 let.

Obr. 3 Průměrná hrubá míra přirozeného přírůstu (úbytku) v obcích SO ORP Jeseník mezi lety 1991 až 2019 (©ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016, databáze demografických údajů ČSÚ)

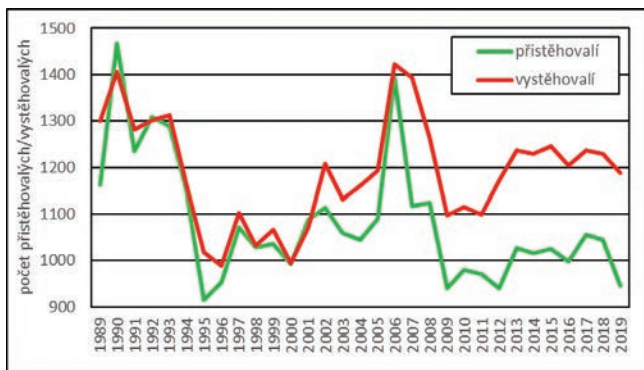
Migrační měna obyvatelstva

Další příčinou úbytku počtu obyvatel na Jesenicku bylo ve sledovaném období záporné migrační saldo.⁸ V období 1989–2019 se z obcí zkoumaného území vystěhovalo celkem 36 857 obyvatel, do těchto obcí se však přistěhovalo pouze 33 577 obyvatel. Velká část této migrace je uvnitř regionu, migrační proudy probíhají mezi obcemi zájmového území, část migrace však míří i mimo region. Migrace je tedy hlavním důvodem snižování počtu obyvatel v regionu. Za celé sledování je bilance migračního salda záporná s hodnotou 3280.

Z počátku sledovaného období jsou křivky počtu přistěhovalých a vystěhovalých velmi podobné. Do roku 2000 je bilance migračního salda sice záporná, avšak její hodnota je pouze -358. Migrační saldo mezi lety 1989 a 2000 tak odpovídá pouze za necelých 11 % hodnoty migračního salda na konci sledovaného období. Po roce 2000 už jsou pak rozdíly mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých výraznější. V posledních deseti letech jsou každoroční rozdíly mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých podobné. Rozdíly mezi těmito počty činí 2 110 obyvatel ve prospěch vystěhovalých. Tato poslední dekáda tak odpovídá za 64 % celého sledovaného období.

Nejvyšší počet přistěhovalých byl zaznamenán v roce 1990, a to celkově 1 467 osob, nejvyšší počet vystěhovalých pak v roce 2019 a činil 915 osob. Nejvyšší počet vystěhovalých nastal v roce 2006, a to 1 422 osob, nejnižší v roce 1996, kdy Jesenicko stěhováním opustilo 989 osob. Podrobný vývoj složek migračního salda je možné si prohlédnout na obrázku 4.

Jak již bylo uvedeno výše, nejvíce přistěhovalých bylo zaznamenáno v roce 1990, a to 1 467. Tento údaj vyjádřený hrubou mírou imigrace pak znamená 34,21 přistěhovalých na 1 000 osob středního stavu. Nejvyšší hodnota hrubé míry imigrace⁹ byla zaznamenána v Bílé Vodě v roce 1998, a to 134,06 %. Takto vysoké číslo je způsobeno snahou obce o vybudování nájemního bydlení s regulovaným nájmem v prostoru, který se uvolnil po odchodu řadových sester. Většina z přistěhovalých v tomto čase byli rumunští imigranti převážně ve věku 30–45 let a jejich děti. I to

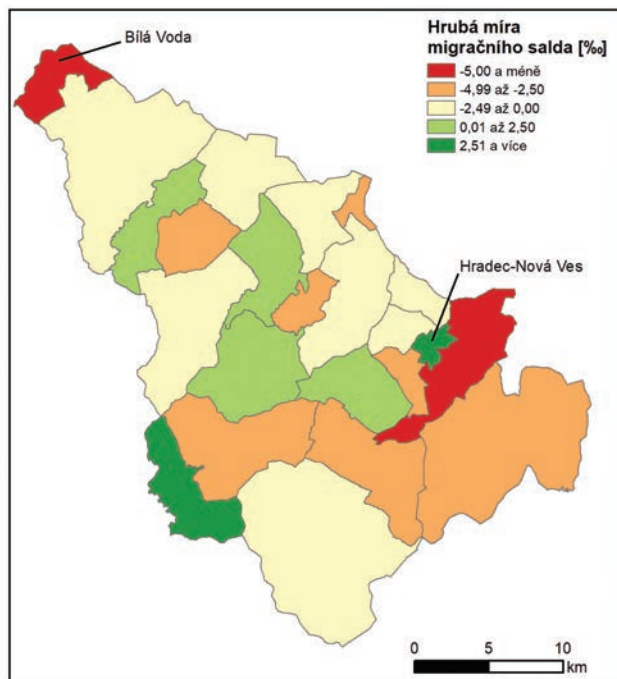
Obr. 4
Počet přistěhovalých
a vystěhovalých v SO ORP
Jeseník mezi lety 1989
až 2019
(Databáze demografických
údajů ČSÚ)

je důvodem, že je Bílá Voda obcí s nejnižším průměrným věkem na Jesenicku. Průměrný věk je v obci k 31. 12. 2019 35,3 let.

Nejvíce emigrantů pak opustilo Jesenicko v roce 2006 (1 422). Vyjádřením hrubé míry emigrace to pak znamená 33,97 vystěhovalých na 1 000 obyvatel středního stavu. Nejvyšší hodnota byla zaznamenána v roce 1993 v Bílé Vodě. Z této obce se v tomto roce odstěhovalo 109 obyvatel (z původních 481!). Přepočtem na hrubou míru emigrace¹⁰ pak tento počet vystěhovalých znamenal 311,16 vystěhovalých na 1 000 obyvatel středního stavu. Tato hodnota je extrémně vysoká. V obci velikosti Bílé Vody ale událost, kterou je přesun řádových sester na jiná působiště, může tyto extrémní hodnoty způsobit. V celém sledovaném období se pak nejmenší emigrace udála v roce 1991 v Hradci-Nové Vsi, kdy se z obce vystěhoval pouze 1 obyvatel.

Podobně jako u měny přirozené bylo i u migrační měny několik obcí, které se odlišovaly od celkového trendu. V zájmovém území se nachází pouze 6 obcí, které v průměru od roku 1991 do roku 2019 zaznamenávaly kladné hodnoty migračního přírůstku. Dvě z nich však zaznamenávaly přírůstky značné. Průměrná hodnota hrubé míry migračního přírůstku v Ostružné byla ve sledovaném období 12,38 % ročně. Ještě zajímavější na tomto přírůstku je však to, že k němu ve velké míře přispívají roky, které jsou buď jeden rok před komunálními volbami, nebo roky, v jakých se komunální volby konají. V těchto letech je pak ve směru do Ostružné nejvíce imigrantů. Nejvyšší hrubá míra migračního přírůstku byla pak ve sledovaném období v obci Hradec-Nová Ves. Na 1 000 obyvatel středního stavu se do této obce v průměru každým rokem přistěhovalo 16,54 obyvatel. Toto na Jesenicko nezvykle vysoké číslo je způsobeno přípravou rezidenčních ploch pro nové obyvatelstvo, které jsou obcí kontinuálně budovány, ale také stavbou dvou bytových domů v centru obce, které při nízkém počtu obyvatel Hradce-Nové Vsi (401 obyvatel ke 31. 12. 2019) mohou výrazně ovlivnit hrubou míru migračního přírůstku. Hradec-Nová Ves má také díky druhému nejmladšímu obyvatelstvu v SO ORP Jeseník (39,7 let) šanci v příštích letech „napravit“ trend přirozeného úbytku, a stát se tak jedinou obcí, která by zaznamenávala jak přírůstek migrační, tak i přirozený.

Na druhé straně této statistiky pak stojí Bílá Voda. Průměrná hodnota hrubé míry migračního úbytku byla po roce 1990 v případě této obce ovlivněna návratem piaristických sester na působiště svých dřívějších kongregací. Při sčítání lidu domů a bytů v roce 1991 byl podíl žen v této obci 78 %. Na jednoho muže tak v Bílé Vodě připadalo 3,55 žen. To byl při tomto sčítání druhý nejvyšší podíl žen na složení obyvatelstva ze všech 6 252 obcí v České republice (6 252 obcí v době SLDB¹¹ 1991). Po odchodu sester již migrační situace nebyla tak dramatická, i přesto je průměrná hrubá míra migračního úbytku mezi lety 1991 až 2019 v obci -8,66 %. O největší objem obyvatel pak přišlo město Jeseník. Ve sledovaném období přišel Jeseník migrační měnou o celkem 1 751 svých obyvatel. Hrubou míru migračního přírůstku v obcích zkoumaného území je možné si prohlédnout na obrázku 5.

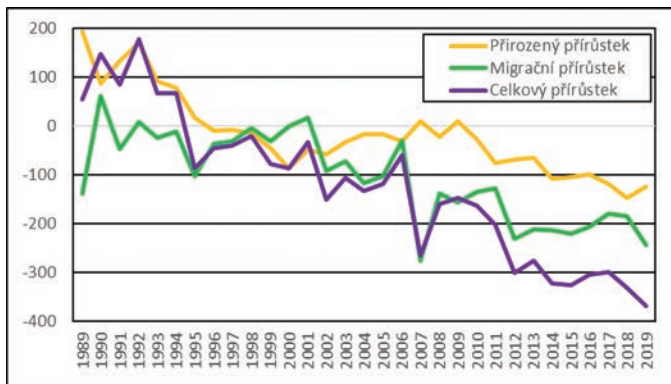

Obr. 5 Průměrná hrubá míra migračního přírůstku (úbytku) v obcích SO ORP Jeseník mezi lety 1991 až 2019 (©ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016, databáze demografických údajů ČSÚ)

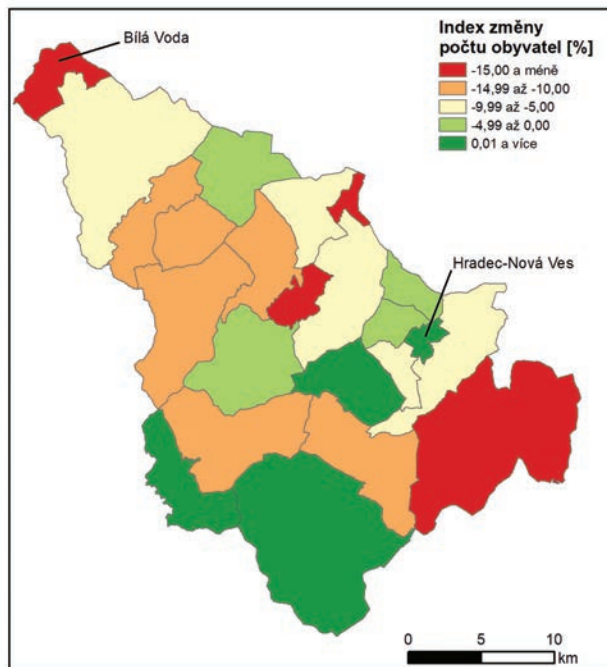
Jak je patrné z předcházejících odstavců, hlavní příčinou snižování počtu obyvatel ve správním obvodu obce s rozšířenou působností Jeseník je migrační úbytek, další příčinou pak přirozený úbytek. Na šestém obrázku můžeme vidět celkový přírůstek¹² (ale i úbytek) počtu obyvatel v SO ORP Jeseník od roku 1989 až do roku 2019. Celkový přírůstek nabyl poprvé záporných hodnot v roce 1995. Od tohoto roku až do finálního roku pozorovaného období byla hodnota celkového přírůstku vždy záporná. Nejvyšší hodnoty nabyl přirozený úbytek v posledním sledovaném roce 2019, a to 368.

Závěr

V devíti obcích Jesenicka klesl počet obyvatel mezi lety 1991 až 2019 o více než 10 %. Mezi tyto obce patří i největší z místních obcí, jako jsou Jeseník, Zlaté Hory, Mikulovice a Lipová-lázně. Pouze v šesti obcích pak počet obyvatel ve sledovaném období vzrostl. O více než 10 % vzrostl v obcích Hradec-Nová Ves a Ostružná. V obou z těchto obcí je hlavní částí celkového přírůstku migrační přírůstek. Oproti tomu největší pokles zaznamenala Bílá Voda, a to opět z větší části kvůli migrační změně. Rozdělení obcí podle změny počtu obyvatel mezi lety 1991 až 2019 je možné pozorovat na obrázku 7. Nezbývá než doufat, že se situace v příštích letech bude zlepšovat. Pokud by totiž pokračoval v regionu nastolený trend úbytku obyvatelstva, mohlo by se stát, že v tomto regionu již za desítky let nezůstane téměř nikdo.

Obr. 6 Přirozený, migrační a celkový přírůstek (úbytek) v SO ORP Jeseník mezi lety 1989 až 2019 (Databáze demografických údajů ČSÚ)

Obr. 7 Index změny počtu obyvatel v SO ORP Jeseník mezi lety 1991–2019¹³ (©ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016, databáze demografických údajů ČSÚ)

POZNÁMKY

1. SO ORP – správní obvody obcí s rozšířenou působností jsou základními jednotkami územně správního členění (zdroj: zákon č. 51/2020 Sb.)
2. Pro účely článku je střední stav obyvatelstva počítán jako součet stavu obyvatel k 1. 1. a 31. 12. daného roku vydělený dvěma.
3. Hrubá míra porodnosti je podíl živě narozených na 1 000 obyvatel středního stavu.
4. Hrubá míra úmrtnosti je podíl zemřelých na 1 000 obyvatel středního stavu.
5. Počáteční rok sledovaného období byl zvolen z důvodu znovuoživení samostatnosti osmi obcí 23. 11. 1990, devátá obec, Kobylá nad Vidnavkou, která vznikla k 1. 1. 2001, je pro potřeby tvorby map v tomto článku včleněna pod obec Žulovou, od níž se oddělila. Pro zachování čitelnosti mapy byly také popsány pouze obce nad 2 000 obyvatel a obce, které v jednotlivých případech vykazovaly maximální a minimální hodnotu zkoumaného ukazatele.
6. Hrubá míra přirozeného přírůstku je podíl hodnoty přirozeného přírůstku na 1 000 obyvatel středního stavu. Její průměr je pak pro účely článku počítán jako součet hodnot hrubých měř v jednotlivých letech vydělený počtem roků pozorování.

7. Přirozený přírůstek je rozdíl počtu živě narozených a zemřelých, přirozený úbytek je záporná hodnota rozdílu mezi počtem narozených a zemřelých.
8. Mígrační saldo je rozdíl mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých ve zkoumaném územním celku.
9. Hrubá míra imigrace je podíl počtu imigrantů na 1 000 obyvatel středního stavu.
10. Hrubá míra emigrace je podíl počtu emigrantů na 1 000 obyvatel středního stavu.
11. SLDB je sčítání lidu, domů a bytů.
12. Celkový přírůstek je součet přirozeného přírůstku a migračního přírůstku.
13. Index změny počtu obyvatel je v tomto případě podíl počtu obyvatel v roce 2019 a počtu obyvatel v roce 1991 vynásobený 100.

PRAMENY

PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena: *Základy demografie*. Praha 1986

ŠIMON, Martin: Úspěšná integrace rumunské komunity z Bílé Vody. *Český lid*. Praha 2011, roč. 98, č. 2, s. 155–172.

TOUŠEK, Václav – KUNC, Josef – VYSTOUPIL, Jiří: *Ekonomická a sociální geografie*. Píseň 2008.

Databáze demografických údajů [online]. ČSÚ, 2020 [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/sldb/pramenne-dilo-1991>.

[czso.cz/csu/czso/databaze-demografickych-udaju-za-obce-cr](https://www.czso.cz/csu/czso/databaze-demografickych-udaju-za-obce-cr).

Geografická databáze České republiky ArcČR® 500 [online]. ČSÚ, 2020 [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.arcdata.cz/produkty/geograficka-data/arccr-500>.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991 [online]. ČSÚ, 2020 [cit. 28. 1. 2021]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/sldb/pramenne-dilo-1991>.

Privilegia Hynka staršího Bruntálského z Vrbna pro rychtu v Ostružné

Dnešní obec Ostružná (něm. Spornhau) spolu s místní částí Petříkov (něm. Peterswald) svým historickým vývojem oproti ostatním obcím Jesenicka vybočují – nenacházející se totiž ve Slezsku, ale na Moravě. V minulosti byly součástí Kolštejnského panství,¹ po roce 1848 soudního okresu Staré Město pod Sněžníkem a později okresu Šumperk. Situace se však změnila se vznikem okresu Jeseník v roce 1996, do jehož sídelního města je to z Ostružné daleko blíže než do Šumperka.²

Dějiny této podhorské vsi se začaly psát v roce 1561, kdy ji nechal založit tehdejší majitel kolštejnského panství Václav ze Zvole. Za tohoto šlechtice bylo na dominiu založeno nebo obnoveno 11 vesnic.³ Na druhou stranu se Zvolský nešťítíl omezovat práva poddaných či obohacovat se na církevním majetku, za což byl potrestán vězením. Spory s poddanými se mu však staly osudnými, roku 1566 byl totiž v Kunovicích zavražděn.⁴ Přímo z doby založení Ostružné se nám žádná listina práv pro tamní rychtu nedochovala, první dokument pochází až z konce 16. století, kdy privilegia rychty rozšířil jeden z nejvýznamnějších majitelů Kolštejna Hynek starší Bruntálský z Vrbna (kol. 1534–1596). Ten mezi léty 1590–1594 zastával úřad moravského zemského hejtmána, takže byl po panovníkovi druhým nejvýznamnějším mužem Markrabství moravského.⁵

Osoba rychtáře ve vesnici zastupovala zájmy vrchnosti, ale současně byl představeným celého vesnického společenství. Kromě rychtáře reprezentovali zájmy obyvatel vesnice i obecní konšelé, kteří pocházeli z nejvýznamnějších selských rodin. Složení obecní rady s rychtářem stejně jako městských rad v poddanských městech podléhalo vždy souhlasu vrchnosti. Vesnická samospráva působila v obci jako hospodářský, bezpečnostní, mravnostní, majetkoprávní a soudní úřad.⁶ Insignií obce byla její pečeť. V případě Ostružné byly na jejím typáři z roku 1746 zachyceny dva kopáče přeložené křížem, obtočené opisem DIE. GEMEIN. SPORNHAW.⁷

Hynek starší Bruntálský z Vrbna vydal privilegia pro rychtu v Ostružné dne 31. srpna 1589. Tehdejšímu rychtáři Franzi Hufnagelovi udělil dědičné rychtářské právo pro jeho potomky, které se vztahovalo nejen na současné pozemky rychty, ale i na ty, jež si Hufnagel nebo nástupci zakoupí. Dále si mohl zbudovat pilu, u níž měl zaplatit poplatek za všechny pořezané kmeny, a k tomu si mohl zřídit mlýn s náhonem. Za obojí pak měl dohromady zaplatit „*roční poplatek 5 zlatých moravské měny, polovinu na sv. Jiří a polovinu na sv. Michala.*“⁸

Pohlednice Ostružné z 30. let minulého století. Rychta se nachází vpravo od farního kostela Zjevení Páně (JONAS PARK OSTRUŽNÁ)

Rychtář si navíc mohl držet „kováře, ševce, pekaře, krejčího a tkalce, kteříž ale musí být členy cechů ve Starém Městě ve funkci řádného mistra.“⁹ Tito řemeslníci však byli podle nařízení vrchnosti povinni robotovat na panství 6 dnů za rok. Do této pasáže se zdá, že privilegia pro rychtu v Ostružné z roku 1589 citují starší nedochovanou listinu. Toto tvrzení můžeme podložit formulací poslední výsady v privilegii o dědičnosti rychty pro vzdálenější příbuzné rychtáře: „Na poníženou prosbu bylo zavedeno nové právo, a sice, že pokud rychta nebude předána v manželství řádně zplozenému prvorozenému synovi, může přejít i na vzdálenější příbuzenství a nebude propadat zpět vrchnosti, jako tomu bylo doposud. Zato však je k nájmu rychtář povinen odvádět dále ročně jednu husu a na den sv. Michala dvě slepice. Pokud by pak byla rychta dále prodána, je rychtář povinen ze zisku desetinu složit na hotových své vrchnosti, o čemž pak bude učiněn řádný záznam.“¹⁰

Oproti jiným privilegiím pro rychty kolštejského panství jsou ostruženská specifická právě touto poslední výsadou, s níž se setkáváme pouze v tomto případě. Převážná většina privilegií pro ostatní rychty byla vydána Václavem ze Zvole na přelomu 50. a 60. let 16. století a ty na rychtáře kladou daleko více povinností, které jsou náležitě vyjmenovány i s výšemi poplatků a měnovými převody. Jako příklad můžeme uvést privilegia pro Velkou Moravu (něm. Gross Mohrau) ze 14. června 1564.¹¹ Podle nich rychtář Benesch Dietrich získal do dědičného držení rychtu a k ní 2,5 lánů půdy.¹² Stejně jako v Ostružné mohl zaměstnat ševce, kováře a pekaře, ale místo tkalce má uvedeného řezníka. Dále mohl na Velké Moravě beze cla točit pivo i mimo vrchnostenské zdroje.

Kresba pečeti rychty v Ostružné

Za každý sud musel vrchnosti odevzdat jeden groš. Na Vánoce pak musel dva sudy poskytnout svému pánu, který je od něj zakoupil za cenu o jeden peníz (feník) vyšší, než za jakou je rychtář prodával. V Ostružné se však s výslovně uvedenou výsadou prodeje piva nesetkáme. Navíc velkomoravský rychtář mohl i „sám vařit své bílé pivo a prodávat je podle svého uvážení“.¹³

Oba rychtáři si mohli vybudovat mlýn a pilu, forma uhrazení ročního poplatku vrchnosti je však formulována diametrálně odlišně. Franz Hufnagel z Ostružné musel uhradit ročně 5 zlatých, husu a dvě slepice, kdežto rychtář z Velké Moravy musel platit „roční odvod ve výši 7 zlatých, každý po 30 groších, jeden groš za 7 penízů (feniků). Dále dvě slepice, jednu zabitou a jednu lesní. Na Nový rok pak ještě další dvě slepice.“¹⁴ K poplatkům rychtáře uvedl ještě Václav ze Zvole až sarkastický dodatek: „Pokud bude rychtář platit včas, může nakládat s majetkem, jak uzná za vhodné, ale musí svého pána informovat a všech změnách.“¹⁵

Tato disproporčnost, nejen ve formulaci privilegií, mezi rychtami na kolštejnském dominiu vyvstane hlavně po nahlédnutí do urbáře panství z roku 1614, kdy v Ostružné sídlilo 46 a na Velké Moravě 25 plátců berní vrchnosti (osedlí).¹⁶ Dávky od rychtářů v urbáři uvedeny nejsou, protože ty byly evidovány právě na základě privilegií vydaných majitelem Kolštejna. Z těchto údajů vyplývá, že velkomoravský rychtář měl sice za daleko vyšší poplatek právo vydržovat řezníka, vařit a prodávat pivo, ale jím spravovaná ves byla výrazně menší a chudší než Ostružná. Ostruženský rychtář neměl sice tolik výsad, ale ty, kterými disponoval, mohl nabídnout více osobám, a držba rychty se mu tak mohla více vyplatit než rychtáři na Velké Moravě.

Nyní zbývá zodpovědět na otázku, kde se v Ostružné rychta nacházela. K tomu nám pomohou opět privilegia pro rychtáře Franze Hufnagela. Tomu se dostávalo výsady disponovat mlýnem a pilou, takže se areál rychty musel nacházet v blízkosti vody, a navíc se muselo nutně jednat o reprezentativní stavbu „prvního člověka ve vesnici“. Tím rychtář jako zástupce obce i vrchnosti

bezespou byl a rychta tomu musela odpovídat. Například v gruntovní knize Ostružně z let 1694–1806 je rychta samozřejmě uvedena jako první usedlost obce.¹⁷ Při hledání umístění rychty nám pomůže císařský otisk stabilního katastru z roku 1834, kdy výše uvedená kritéria splňuje pouze dnes nestojící usedlost čp. 95.¹⁸ Ta podtrhuje svůj význam i tím, že se nacházela v centru obce u hlavní silnice. Usedlost v těchto místech byla zachycena ještě na meziválečných fotografiích, takže se osud rychty naplnil až po odsunu původního německy hovořícího obyvatelstva po roce 1945. Dnes na jejím místě stojí novodobé rekreační objekty.

Josef Faltičko

POZNÁMKY

1. Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2021_014), Společnost v historickém vývoji od pravěku po moderní věk VII.; Kolštejn (něm. Goldenstein) – dnes Branná.
2. GÁBA, Zdeněk: *Historie šumperského okresu (1849-2002)*. Severní Morava, sv. 85, Šumperk 2003, s. 28–30; BŘEZINA, Jan: *Vlastivěda Moravská. Šumperský, staroměstský, vízberský okres*. Brno 1932, s. 336–338.
3. Tamtéž, s. 323, 330–333, 335–336, 338, 341, 343.
4. ZEMEK, Petr (ed.): *Bartoškova kronika*. Uherský Brod 2004, s. 69–70.
5. HOSÁK, Ladislav: *Hrad Kolštejn (Branná) a jeho majitelé*. Severní Morava, sv. 16, Šumperk 1968, s. 16.
6. GRULICH, Josef: *Venkovan*. In: BŮŽEK, Václav (ed.): *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 177.
7. BŘEZINA, Jan: *Vlastivěda...*, s. 338; Nová interpretace pečeti, otisku z roku 1749, na ní vidí zkřížené sekery s klínem, protože původní podoba německého názvu obce vyjadřuje místo, kde se tesaly krokve, viz MÜLLER, Karel: *Pečeti a znaky obcí na Jeseníku*. Jeseník 2003, s. 47.
8. Znění privilegií se dochovalo jen v opisích; MZA Brno, fond G2 (Nová sbírka), inv. č. 699/22e, 31 m.
9. Tamtéž.
10. Tamtéž; desetinou myšlen každý desátý zlatý, tj. 10% kupní částky.
11. MZA Brno, fond G2 (Nová sbírka), inv. č. 699/22 b, 699/31 i.
12. 1 lán = 7,659 ha.
13. MZA Brno, fond G2 (Nová sbírka), inv. č. 699/22 b, 699/31 i.
14. Lesní slepicí (Waldhenn) myšlen bažant; Tamtéž.
15. Tamtéž.
16. ZAO-OL, Velkostatek Branná (Kolštejn), inv. č. 3, ff. 318r-328v, 472r-496r.
17. ZAO-OL, Velkostatek Branná (Kolštejn), inv. č. 117.
18. Ostružná, berní okres Staré město, 1834. ČÚZK: Císařský povinný otisk mapy stabilního katastru Moravy a Slezska, Ostružná In: https://archivnimapy.czuk.cz/uazk/com/com_data/2197-1/2197-1-002_index.html (cit. 12. 4. 2020).

Kdo pomohl do hrobu rumunskému důstojníkovi léčícímu se v lázních Gräfenberk?

Když se v minulosti (pravděpodobně po zrušení bývalého jesenického městského hřbitova) dostala do sbírkového fondu Vlastivědného muzea Jesenicka náhrobní deska rumunského (či přesněji řečeno valašského) policejního důstojníka Demetera Mana, zřejmě již v té době byla zničena a rozlomena na tři části. Jako by tím symbolicky odkazovala na příběh, jenž je spojen s událostmi v průběhu Manovy léčby na Gräfenberku a kterému byla věnována zvýšená pozornost zdejší lázeňské policejní inspekce.

Vedle několika spisů dochovaných v Zemském archivu v Opavě ve fondu lázeňské policejní inspekce¹ poskytuje několik málo informací o životě dané osoby právě jeho dochovaný pomník.² Dimitru/Demeter Mihail Mano se narodil 19. dubna roku 1771 v Botești v západní Moldávii do křesťanské rodiny řeckovýchodního vyznání. Dle archivních záznamů pak v dospělosti, nejpozději před svým příchodem do gräfenberských lázní, působil jako policejní důstojník v Bukurešti. V té době se jednalo o území Valašska, které spolu s jeho rodinou Moldávií náleželo Osmanské říši, od roku 1829 však v rámci Vysoké porty disponovalo jistou mírou autonomie. Z policejních spisů rovněž vyplývá, že byl ženatý s jistou Smarandou. Bohužel nejsme v tomto momentě, kdy se nám nedostává možnosti nahlédnout do rumunských archivních fondů, o jeho životě před příchodem na úpatí Studničního vrchu schopni nic bližšího říci.

Důstojníkův příjezd do lázní lze bezpečně z policejních spisů datovat ke 4. srpnu 1841, tento údaj rovněž verifikuje další z pramenů v podobě seznamu lázeňských hostů.³ Jeho společníkem byl valašský koncipient Demeter Maresch a dvojici doplňoval sluha Johann Barbu.⁴ Z Bukurešti vycestovali 2. července, snad se zastávkou ve Vídni, kde jim byly vyhotoveny dokumenty v podobě cestovních pasů (pokud je však neobdrželi již předem), a jejich cesta severovýchodním směrem tak trvala více jak měsíc. V jesenických lázních chtěl Demeter Mano opět najít ztracené zdraví – měl být natolik ochrnutý, že někdy nedokázal ani mluvit. Celá trojice nejprve pobývala v samotném Frývaldově, a to v domě čp. 61, později se přesunula na předměstskou ulici Hintergasse čp. 129, kde je ubytoval místní truhlář Josef Reinold. Policejní protokol vysloveně uvádí, že se koncipient Maresch vydával za přítele nešťastného Mana. Přestože zpočátku hrál roli lázeňského pacienta, nacházel spíše potěšení ve zdejší společnosti, a to i navzdory skutečnosti, že ovládal pouze valašský a řecký jazyk a německy uměl jen několik málo slov. Po několika týdnech

Spodní část náhrobu Demetera Mana s nápisem ve valašském dialektu rumunštiny (VMJ)

se ale seznámil s mužem jménem Demeter Bletzo, který mu ochotně vypomáhal s překládáním a jej a Mana spolu s dalším lázeňským hostem, stavovským úředníkem Moritzem von Bergen, navštěvoval. Koncem ledna roku 1842 podal sluha Barbu stížnost, že s ním Maresch opakovaně bez příčiny hrubě zacházel, Maresch jej naopak obviňoval z nedbalé služby k nadřízenému. Ukázalo se však, že Barbu své povinnosti vykonával poslušně a těšil se přízni svého „pána“, zatímco Maresch skrýval svou osobní nevraživost ke sluhovi.

Vodoléčba však u Demetera Mana, snad pro vážnost jeho stavu, nenašla příznivé výsledky a důstojník po opakovaných mrtvicích zemřel 27. února 1842. Prověřování Barbuova vztahu k nebožtíkovi a Mareschovi postupně roztočilo kolotoč vyšetřování a vyměňování spisů mezi lázeňskou policejní inspekcí (v té době vedenou brněnským podkomisařem Wenzelem Böhmem), frývaldovským magistrátem (v jehož čele stál Josef Raymann), opavským krajským úřadem a policejním prezidentem ve Vídni, hrabětem Josef Sedlnickým. Týden po důstojníkově smrti vyrozuměl Maresch lázeňskou policejní inspekcí, že se ujal sluhy Barbua a má záměr setrvat s ním tak dlouho, dokud se nevydá zpět do Valašska. Maresch se měl domnívat, že Barbu je majetkem nebožtíkovy rodiny, a vzhledem k tomu, že se považoval za rodinného zmocněnce, chtěl se postarat o jeho zasloužené potrestání v domovské zemi, neboť Barbua soustavně obviňoval z porušení věrnosti vůči svému dřívějšímu pánovi. Nebyl ale schopen předložit jakýkoliv důkaz.

Vyšetřovatel, inspektor Böhm, však vzápětí v protokolu dodal, že zlomyslné chování Maresche k Barbuovi nebylo možné přehlédnout, zatímco sluha se jevil jako poslušný a nezbuzující vůbec žádné podezření. Zlé zacházení s mladíkem neušlo pozornosti ani některým lázeňským hostům, jakým byl např.

Prostřední část náhrobku Demetera Mana s reliéfem erbu (VMJ)

hejtman Franz hrabě Polorecki, který se nad Barbuem chtěl slitovat a vzít jej do svých služeb. Spornou otázku však představovaly Barbuovy dokumenty, jelikož dosud disponoval pouze svým zaznamenáním v cestovním pase zesnulého Mana. Nebohý mladík žádal osvědčení k vycestování do vlasti. Vzhledem k tomu, že se v Manových dokumentech nepopisuje „ani jako cikán, ani jako nevolník“, domnívali se vyšetřovatelé, že neexistují žádné oprávněné požadavky koncipy Maresche, aby zde Barbu zůstal a sloužil mu. Jelikož se nejevil nijak podezřele a disponoval jak jistou hotovostí nabytou svou službou, tak příspěvkem již zmíněného hraběte Poloreckého, bylo mu vystaveno osvědčení k odcestování do Bukurešti. Dne 9. března, za tři dny po jeho vyhotovení a když od Maresche opět získal své věci, které mu byly upírány a vráceny až na zákrok lázeňské inspekce, opustil Frývaldov a vydal se na zpáteční cestu. Policejní inspektor Böhm však navrhl další vyšetřování celé záležitosti.

V rámci šetření byli předvoláni svědci z řad místních obyvatel. Dosvědčili, že se Barbu choval ke svému pánovi poslušně, zatímco Maresch svého společníka nechal hladovět, nedodával mu často čisté prádlo a vůbec se k němu choval hrubě. Tyto výpovědi zaslal frývaldovský magistrát okresnímu úřadu v Opavě a lze v nich vyčíst konkrétní podrobnosti pobytu celé valašské trojice. Měšťan Josef Reinhold, u něž tito lázeňští hosté pobývali, pod přísahou uvedl, že Barbu sloužil velice uctivě. Naopak chování Maresche vůči Manovi bylo trestuhodné, když mu nedodával dostatečnou stravu. Reinhold doslova dodává: „mohu s čistým svědomím říci, že jej nechal vyhladovět, a Barbua (...) mlátil, když nemocnému důstojníkovi koupil za vlastní peníze žemli.“ Podobné vyjádření lze číst

rovněž ve výpovědi lázeňského sluhy Josefa Gerstmaiera. Jeho kolega Josef Frieser rovněž vypověděl, že Barbu opatroval nejednou za vlastní finance svému pánovi ovoce a od Maresche, který si chtěl vzít jeho příkrývku, dostat dvakrát surově namláceno. Měšťanovi Johannu Willmanovi měl Barbu s brekem vyprávět, jak dostal od Maresche výprask. Poslední ze svědků, lázeňský sluha Josef Böhm, potvrdil slova o Manově trpění hladem. Böhm měl dokonce až na ulici slyšet, jak se Maresch ke svému společníkovi choval hrubě. Čisté prádlo, které se mělo měnit denně, nechal Maresch za celou dobu vyprat pouze dvakrát. Jako všichni svědci rovněž zdůraznil slušné a řádné chování sluhy Barbua.

Koncipista Maresch opustil Frývaldov 8. června 1842 a vydal se zpět do Bukurešti.⁵ Další vyšetřování bylo patrně svěřeno tamním úřadům. Dokládají to další písemnosti ve fondu, ve kterých se naléhá na zaslání příslušných protokolů z vyšetřování Dvorské a Státní kanceláři v Bukurešti a rovněž zpráv pro Manovu rodinu. Zda se tak skutečně stalo a jaký byl případný průběh dalšího postupu, se však již z fondu nedozvíme, byť by si to touha po spravedlnosti a napravení spáchaných křivd (jak u autora příspěvku, tak snad i čtenáře) jistě přála. Doufejme, že alespoň důstojníková rodina tyto skutečnosti promítla do svého budoucího vztahu k Mareschovi, neboť ten patrně způsobil, že Mano „zanechal smutek své matce a bratřím v zemi rumunské“, jak nás o tom zpravuje nápis ve valašském dialektu na náhrobní desce. Na závěr se zastavme u samotného pomníku. Je vyhotoven ze supíkovického mramoru a kromě zmíněného nápisu ve spodní části pokrývá většinu ústřední části desky znak složený ze středového štítku se třemi pěticípyými hvězdami, pod nimiž se nachází otevřená dlaň s okem prozřetelnosti, která vyrůstá z dvojité muří nohy. Po každé straně štítku jsou umístěni jednorožci a nad ním je vyhotovena dvouhlavá orlice. Příkryvadlo je v horní části svázáno do dvou uzlů a jeho prostředek je ozdoben helmicí s korunou. V horní části desky byl zřejmě původně zasazen dnes již ztracený elipsový medailon zesnulého důstojníka, který hledal zdraví ve zdejším studené vodě a jehož ostatky dlouhá léta spočívaly na místním hřbitově.

Jan Petrásek

POZNÁMKY

1. ZA Opava, f. Policejní inspekce lázní Gräfenberk ve Frývaldově (Jeseníku) 1838–1956, karton 6, inv. č. 56. Cizineckou agendou, vzhledem ke zvyšujícímu se počtům lázeňských hostů z ciziny, byl nejprve pověřen frývaldovský magistrát, v roce 1838 došlo ke zřízení lázeňské policejní inspekce a dva roky později rovněž vojenské lázeňské inspekce. Úřad měl na starost zejména evidenci, kontrolu a případné sledování zahraničních návštěvníků lázní. Blíže k jeho fungování CHVOJKA, Milan: *Habsburský policajný dozor nad Priessnitzovými kúpeľmi v dobe predmarcovej*. Vlastivědný sborník Jesenícko. Jeseník 2018, sv. 17, s. 11–17.

2. Inv. č. HJE 16175, přír. č. 36/11.

3. SOKA Jeseník, f. Rodinný archiv Priessnitz–Ripper, Lázně Jeseník, Curliste pro rok 1841.

4. V rámci vyšetřování byl vyhotoven rovněž osobní spis Johanna Barbua, z něhož se dozvídáme, že se narodil v Bukurešti, v roce 1842 měl 19 let, byl katolického vyznání, malý a podsaditý postavou s kulatým a zcela hnědým obličejem, černými vlasy a hnědými očmi (na několika místech v dokumentech je označen jako „cikan Barbu“).

5. Dokládá rovněž seznam lázeňských hostů, viz SOKA Jeseník, f. Rodinný archiv Priessnitz–Ripper, Lázně Jeseník, Curliste pro rok 1842.

Lázeňský pobyt arcivévody Evžena Habsburského v Jeseníku v červnu roku 1892

Snímek arcivévodovy jesenické družiny. Vlevo v uniformě stojí nadporučík Emil Pohl, vedle něj Moritz Sachs. Evžen sedí vpravo, po jeho boku blíže neurčený člen šlechtického rodu von Gersdorff (VMJ)

Jméno Jeho císařské a královské Výsosti arcivévody Evžena Rakousko-Těšínského (1863–1954) se zlatým písmem vepsalo do novodobých dějin severní Moravy a Slezska, konkrétně pak oblastí Bruntálska, Opavska a Bouzovska, o něž coby velmistr Řádu německých rytířů bezmála tři desítky let náležitě pečoval. Tento vážený a všeobecně oblíbený příslušník vládnoucího rodu proslul kromě jiného i četnými cestami napříč podunajskou monarchií,¹ které začal podnikat již v mládí. Na počátku června roku 1892 poctil návštěvou i Jeseník, aby si odpočinul ve vodoléčebných lázních na Gräfenberku. Devětadvacetiletý arcivévoda, od podstaty zvědavý a činorodý člověk, se však neomezil na pouhé absolvování ozdravných kúr. Jak se dozvídáme z dobových pramenů, jeho měsíční pobyt byl naplněn množstvím zajímavých aktivit, při nichž se důkladně seznámil s kulturním životem města i okolí.

V době, o níž hovoříme, se arcivévoda Evžen navzdory svému mládí již řadu let těšil pozici významné osobnosti rakousko-uherské armády, na vojenskou kariéru byl ostatně připravován již od dětství. Čtvrtý syn arcivévody Karla Ferdinanda Rakousko-Těšínského a arcivévodkyně Alžběty Františky Marie Habsbursko-Lotrinské² se na podzim roku 1877, tedy v pouhých čtrnácti letech, stal poručíkem Tyrolského mysliveckého regimentu císaře Františka Josefa I. Vedle gymnázia absolvoval Tereziánskou vojenskou akademii ve Vídeňském Novém Městě, kde si mimo jiné osvojil i maďarštinu, francouzštinu a češtinu. Následně působil u husarů v Pardubicích, v roce 1888 se stal majorem pěšího pluku č. 100 (nejprve se sídlem v Olomouci, od roku 1890 v Těšíně), kde byl povýšen do hodnosti plukovníka. Do Jeseníku však přijel jako plukovník Jazyžského a kumánského husarského pluku č. 13, toho času sídlícího v Budapešti,³ k němuž byl převelen v říjnu 1891.⁴ Již tehdy byl Evžen nositelem mnoha významných státních vyznamenání – kupř. nedlouho před příjezdem na Gräfenberk mu byl udělen Řád Ludvíkův Hesenského velkovévodství.⁵ Vzestup pak mohl očekávat i jako člen Řádu německých rytířů – pouhé dva dny po slavnostním pasování na rytíře, proběhnuvším 11. ledna 1887 ve vídeňském dvorním kostele sv. Augustina, se stal zástupcem velmistra (svého strýce arcivévody Viléma) s právem nástupnictví.⁶

Arcivévoda míří na sever

Ještě předtím, než arcivévoda Evžen dorazil do lázní pod Studničním vrchem, se na své cestě z uherské části monarchie krátce zastavil ve dvou moravských městech. Jak obsírně informuje *Die neue Zeit*, v úterý 31. května o půl páté večer dorazil arcivévoda do Olomouce, svého někdejšího vojenského působiště. Ubytoval se v rezidenci rytíře Vinzenze von Holle.⁷ V šest hodin se pak v doprovodu svého hostitele odebral do parku vyslechnout si koncert pod širým nebem. Poté se přesunul do restaurační zahrádky goticko-renesančního měšťanského domu „U Města Retzu“,⁸ kde kapela c. k. pěšího pluku č. 93 pod vedením kapelníka Schuberta odehrála po osmé hodině celkem deset skladeb nejrůznějších žánrů. Na počest vzácného hosta jako první kus zazněl *Pochod arcivévody Evžena*, následně si účastníci vyslechli mimo jiné Straussův valčík a čardáš, Millöckerovu *Polku mazur* z jeho nejnovější operety *Das Sonntagskind*, části různých oper apod. Arcivévoda zde v dobrém rozmaru setrval až do desáté hodiny, kdy společnost opustil.

Druhého dne, tj. 1. června, podnikla Jeho Výsost o osmé hodině ranní procházku po tzv. Hradištském výpadu, průchodu v pevnostních hradbách u zadního traktu Špitálských kasáren. Jako horlivý příznivec technického pokroku se pak Evžen ještě před svým odjezdem rozhodl zavítat do firmy Johanna Lefendy, uměleckého kováře, který si roku 1891 otevřel vlastní elektrárnu a jehož firma instalovala městské elektrické osvětlení.⁹ U poctěného a zároveň značně překvapeného Lefendy arcivévoda pobyl necelou hodinu a podrobně se zajímal o jeho práci (shodou okolností byl toho dne zkušebně uveden do provozu

kombinovaný parní stroj určený jako zdroj městského elektrického osvětlení). Následně se již Evžen odebral na nádraží, kam se s ním kromě městské hono- race přišel rozloučit i generál polní maršálek Johann svobodný pán von Samonigg (1839–1915), jenž tehdy působil jako velitel 5. pěší divize. V deset hodin se vlak rozjel směrem na Šternberk.¹⁰ Zde arcivévoda, na vlastní žádost, navští- vil ústav pro choromyslné vedený doktorem Vincencem Návratem, prvním ředi- telem a spoluzakladatelem zařízení, jehož vynikající způsob vedení arcivévoda náležitě ocenil. Ve městě strávil zhruba hodinu, poté již zamířil do Jeseníku.¹¹

Čtyři týdny pod jesenickým nebem

Do jesenických lázní Evžen Habsburský dorazil ještě téhož dne v jednu hodinu odpoledne¹² a ubytoval se v Novém Priessnitzově domě.¹³ Budova (něm. Neue Priessnitz-Haus) se sedmatřiceti pokoji vznikla roku 1878, v roce 1983 byla stržena a dnes se zde nachází rozsáhlé přírodní inhalatorium.¹⁴ Mladý arcivévoda však přirozeně nepřijel sám, ale se společníkem nadporučí- kem Emilem Pohlem, který se s arcivévodou zřejmě znal z Těšína, kde (dle se- znamu lázeňských pacientů, tzv. *Curliste*) tehdy Pohl působil.¹⁵ Dalším členem arcivévodova doprovodu byl sedmačtyřicetiletý kapitán Moritz Sachs,¹⁶ jehož volba coby Evženova průvodce nebyla náhodná – tento někdejší pobočník cí- saře Františka Josefa I. město velice dobře znal, neboť jeho otec Josef zde v le- tech 1849–1867 působil jako okresní hejtman a v období let 1870–1885 vyko- nával úřad starosty.¹⁷ Arcivévodovu jesenickou družinu pak prakticky neustále doplňoval i okresní hejtman Edmund von Marenzeller.¹⁸ Zatímco na bedrech těchto pánů ležela především starost o arcivévodovo bezpečí, úkolem předsta- vitelů místní správy, kulturně-vzdělávacích subjektů a sdružení bylo zajištění a organizace zajímavého programu přispívajícího k tomu, aby se zde velevý- znamný host cítil komfortně a na svou návštěvu vzpomínal jen v dobrém. Této úlohy se, jak uvidíme dále, zhostili přinejmenším velice zdatně.

K dobové etiketě neodmyslitelně náleželo, aby příslušníci vyšších společ- nských vrstev u příležitosti svých návštěv zavítali rovněž do kulturních, vzdě- lávacích či zdravotnických zařízení. Toto pravidlo bylo přirozeně zachováno i v případě arcivévodvy Evžena, jenž přesně týden po svém příjezdu do Jeseníku, tedy ve středu 8. června, absolvoval za doprovodu svých druhů zevrubnou pro- hlídku hned několika vybraných míst tohoto podhorského města. Nevíme sice, kam se arcivévoda vypravil nejdříve, jako nejpravděpodobnější se však vzhle- dem k předpokládané trase z Gräfenberku směrem do centra jeví městská ne- mocnice, jež z iniciativy místního Ženského dobrovolnického spolku vznikla o pouhý rok dříve a která na počest své nejvýznamnější donátorky nesla jméno císařovny Alžběty.¹⁹ O detailech návštěvy se bohužel nedochovaly informace. Naštěstí v souvislosti s dalšími jesenickými cíli Evžena a jeho družiny už jsou prameny o poznání výřečnější.

Vzhledem k výše zmíněné absenci detailního itineráře daného dne nelze než jen spekulovat, do které z místních institucí zamířily následné kroky vzácného

Jeho Výsost arcivévoda stoupá směrem k Jiřího chatě na Šeráku (VMJ)

hosta. Se svou družinou se však zřejmě vypravil směrem ke klášteru sester Řádu svaté Voršily (založen roku 1881), k němuž zároveň patřila dívčí škola.²⁰ Záštitu nad vzdělávací institucí si vzala další příslušnice panovnického domu, samotná princezna Štěpánka Belgická, vdova po korunním princí Rudolfovi, takže návštěva tohoto místa představovala pro Evžena jakousi nepsanou povinnost. Arcivévodovi se zde dostalo vskutku velkolepého uvítání. Po slavnostním přijetí u brány jej uvedli do interiérů nádherně vyzdobených v rakouských a slezských barvách, které doplňovala četná květinová věncová,²¹ nechyběly ani kříže Řádu německých rytířů. Poté, co arcivévoda vstoupil do studovny, jíž dominoval císařův obraz, přivítaly jej schovanky ústavu písní, projevem a překrásnou kyticí. Některé členky penzionátu byly vzácnému hostu osobně představeny. Evženův obzvláštní zájem vzbudilo pestré národnostní složení – kromě dívek z Rakouského Slezska a Pruska zde studovaly rovněž Francouzky, Angličanky, Polky, v dané době i jedna Italka a Belgičanka. Evžen si prohlédl veškeré prostory školy i místnosti obývané voršilkami. Nakonec navštívil kapli, kde s velkou zbožností vkleče uctil nejsvětější svátost oltářní, zatímco sestry za doprovodu harmonia zpívaly *Ave Maria*. „*Jednalo se o vůbec první návštěvu, kterou člen Nejvyššího císařského domu poctil klášter voršilek, a bude o to nezapomenutelnější,*“²² uzavíral zprávu o této význačné události opavský tisk.

Pravděpodobně posledním místem Evženovy jesenické anabáze²³ se stala Školní, dnes Komenského ulice. V budově měšťanské chlapecké školy

arcivévodu přivítal okresní školní inspektor Hiltcher, který jej doprovodil do jednotlivých učeben a kabinetů, v nichž císařský návštěvník vyzdvihl pořádek i bohatost vybavení. Evžen, proslulý svým zájmem o řemeslnou práci, následně projevil přání prohlédnout si kreslírnu a výrobu, kde zrovna probíhala výroba manuálních dovedností pod vedením učitele Grauera. Vyrobeným předmětům se ze strany arcivévodů dostalo toho „nejvyššího uznání“.²⁴ V tělocvičně pak učitel Klose se žáky 2. a 3. třídy předvedl slavnostní nástup (něm. Aufmarsch) se zpěvem a cviky s tyčemi (něm. Stabübung). Arcivévoda se k výkonům vyjádřil s uznáním a na žádost inspektora se zapsal do pamětní knihy.²⁵ Návštěvou arcivévoda pocítil rovněž měšťanskou dívčí školu. Přestože o této události podává konkrétnější zprávu až opavský *Troppauer Zeitung* z 22. června, je nanejvýš pravděpodobné, že Evžen instituci navštívil stejného dne jako školu chlapeckou, neboť ta se nacházela hned na protější straně ulice. Řediteli dívčí školy Adolfu Kettnerovi vyjádřil arcivévoda své pochvaly a při rozloučení mu „srdečně stiskl ruku“.²⁶

S Adolfem Kettnerem, výraznou tváří regionální vlastivědy a kultury,²⁷ se měl Evžen setkat o pouhé tři dny později, kdy nastal pomyslný vrchol jeho jesenického pobytu – v sobotu 11. června se „z podnětu Jeho císařské Výsosti“²⁸ uskutečnil výstup na Šerák. Společensky založený arcivévoda však akci nechtěl pojmut jen jako soukromý výlet své osoby a několika vyvolených, a účast tak umožnil všem zájemcům z řad široké veřejnosti bez ohledu na společenské postavení. Důkazem je jedna z dochovaných pozvánek na tento významný den, v níž se doslova uvádí, že „podat skromný důkaz naší nejvyšší úcty a spátřit [arcivévodovu] osobu mohou všechny vrstvy obyvatelstva“. Speciálnímu výboru, pověřenému přípravou dané události, stačilo do pátku 10. června přinést 50 krejcarů a podepsanou přihlášku. Díky tomuto vzácnému dokumentu,²⁹ ale i četným svědectvím v podobě dobových pramenů lze průběh daného dne poměrně detailně rekonstruovat.

Účastníci (dle informace výboru celkem 297 osob) se sešli před jednou hodinou odpolední na jesenickém nádraží, kde byl připraven speciální vlak. Souprava, kterou vyprovodili hlavní inspektor Neudek a kontrolor Knitschke ze Šumperku, se ve 13.00 hod. rozjela směrem na Ramzovou. Zde vzácnou návštěvu přivítalo vedení Moravsko-slezského sudetského horského spolku v čele s předsedou Filipem Kleinem, nechyběl ani již vzpomenutý Kettner. Arcivévoda spolku vřele poděkoval a postavil se do čela průvodu o bezmála čtyřech stovkách lidí (v Ramzové se přidala necelá stovka výletníků z Lipové a Ostružné). V průběhu cesty se pak Evžen kromě kochání se jesenickými vrcholy živě zajímal o činnost spolku a opakovaně se doptával na tento kraj. Když se po necelých dvou hodinách chůze již blížil k cíli, zaburácela do horského ticha slavnostní salva, po níž byla vztyčena uvítací brána s velkým písmenem „E“. Následně již arcivévoda vstoupil do Jiřího chaty vyzdobené černo-zlatými vlajkami. Zde navštívil pokoje všech sekcí spolku a podepsal se do pamětních knih (Jeseník, Olomouc, Opava a Krnov). Mimochodem v místnosti olomoucké

Arcivévodu bychom v houfu výletníků, toužících po snímku s příslušníkem vládnoucí dynastie, zřejmě ani nenašli, kdyby nebyl prozřetelně označen číslem 4 (VMJ)

sekte arcivévoda zvolal „Ach, Olomouci, můj druhý domove!“ což pochopitelně neuniklo olomouckému *Mährisch Tagblatt*, který o arcivévodově přízni historické metropoli Moravy s patřičnou hrdostí informoval čtenáře čtyři dny nato.³⁰ Z Jesenického pokoje (něm. Freiwaldauer Zimmer) pak Evžen sledoval nenucený radostný ruch odehrávající se před chatou. K dobré náladě přispívala nejen lázeňská kapela, ale rovněž „kromobyčejná přátelskost Jeho Veličenstva, což bylo znát na tváři každého z účastníků“.³¹ Sympatie veřejnosti si pak Evžen již zcela získal svým bezprostředním návrhem zhotovit společný snímek. Fotografie, na níž je arcivévoda lehce upozaděn místní honorací, se dochovala ve sbírkách Vlastivědného muzea Jesenicka. O sedmé hodině večerní se veselá společnost (opět za zvuků hudby a střelby) odebrala zpět do Ramzové. Poté, co Evžen poděkoval za skvělou přípravu nanejvýš vydařeného výletu a pochválil činnost spolku, následovala zpáteční cesta do Jeseníku, kam vlak dorazil v deset hodin. Po bouřlivých ovacích a četných provolání slávy směrem k nadmíru potěšenému arcivévodovi se společnost pozvolna rozešla.³²

Několik dní po náročné sobotě na Šeráku si vzácný host zřejmě dopřával chvíle klidu v gräfenberských lesích. Někdy v období od 12. do 17. června podnikl krátký výlet na Sokolí vrch, kde pouhý rok před jeho návštěvou vznikla dřevěná rozhledna,³³ a zavítal rovněž do nedaleké Žulové, což v překvapených obyvatelích „vyvolalo velkou radost“.³⁴ V sobotu 18. června pak do Jeseníku dorazil vatislavský biskup Georg von Kopp,³⁵ aby ve zdejším kostele druhého dne od šesté hodiny ranní biřmoval. Je přirozené, že Kopp, jenž byl zároveň

vlastníkem jesenického panství, nemohl při této příležitosti vynechat setkání s arcivévodou Evženem. Oba pánové se potkali v neděli večer v Hotelu Krone (dnešní Koruna), kde byl k tomuto účelu připraven salónek. V pondělí ráno se Kopp odebral na Jánský Vrch.³⁶

O značné oblíbenosti, jakou si arcivévoda svou přívětivou povahou a nenuceným chováním u jesenických občanů vysloužil, svědčí i nápad radních uspořádat na jeho počest velkolepou lidovou slavnost (něm. Volksfest). Host nicméně požádal, aby od pořádání akce bylo upuštěno, neboť by to městskou kasu přišlo na nemalé finanční výdaje.³⁷ Členové jesenického Kasina, prominentního spolku vyhrazeného pouze německy hovořící elitě, se proto rozhodli alespoň zorganizovat v Hedvičině sále společenský večer. Záměr se uskutečnil v úterý 21. června a Jeho císařská Výsost arcivévoda se zde s doprovodem zdržel až do jedenácté hodiny večerní.³⁸ Vztah mezi jesenickou veřejností a Evženem ale rozhodně nebyl jednostranný, Jeho Výsost se zde cítila nadmíru příjemně a sympatie městu opětovala. Nejlepším důkazem budiž skutečnost, že dle původního plánu zde měl Evžen pobývat jen do 22. června, nicméně „*k velkému potěšení na všech stranách*“ svůj pobyt zde o několik dní prodloužil.³⁹

S Jeseníkem se tedy arcivévoda zřejmě loučil jen nerad, leč povinnosti plynoucí z jeho postavení již nebylo možné déle odkládat. Přesné datum odjezdu není známo, neboť seznam lázeňských pacientů tento údaj neuvádí a informace dobového tisku se mírně liší – zatímco dle *Troppauer Zeitung* odjel Evžen v úterý 28. června ve čtyři hodiny odpoledne,⁴⁰ olomoucký *Mährisches Tagblatt* hovoří o dni předchozím, tedy o pondělí 27. června.⁴¹ Přestože se arcivévoda do Jeseníku na delší pobyt již pravděpodobně nevrátil, dny strávené ve zdejších kraji mu jistě zůstaly v paměti i srdci. Když se např. následujícího roku na konci února vloupal do šerácké útulny ramzovský tesař Bauer, který zároveň způsobil požár objektu,⁴² poslal Evžen, coby podporovatel aktivit Moravsko-slezského sudetského horského spolku, celkem 25 zlatých na obnovu místa, kde strávil jedno nadmíru milé červnové odpoledne.⁴³ Kromě několika blíže neurčených hřebíků, trámů a kamenů nové Jiřího chaty dotované z arcivévodovy pokladny se nám do dnešních dnů zachovala ještě jedna, poněkud konkrétnější upomínka na jeho návštěvu Jeseníku. Kaštanová alej na současném náměstí Svobody (něm. Freiheit) byla na arcivévodovu počest později pojmenována Eugenallee, tedy doslova Evženova alej.⁴⁴ Několik původních jílovců maďalů přežilo často necitlivé architektonické proměny 20. století a kráslí parčík dodnes.

V listopadu 1894, dva a půl roku po pobytu v Jeseníku, se Evžen Habsburský stal velmistrem Řádu německých rytířů, jenž právě za vedení tohoto osvíceného příslušníka habsburského domu zažil největší rozmach ve své moderní historii. Ale to už je jiná kapitola dějin Jeseníků.

Matěj Matela

POZNÁMKY

1. RÁC, Robert: *Arcivévodova Evžen Habsburský: velmistř Řádu německých rytířů (1863–1954)*. Olomouc 2005, s. 15.
2. Urozenému páru se Evžen narodil 21. května 1863 na zámku v Židlochovicích. Viz MZA Brno, f. Soubor matrik z krajů Jihomoravského, Zlínského a Vysočiny, typ matriky: katolická, původce: Židlochovice, obsah svazku: N 1842–1870, s. 337.
3. Pluk (něm. Jazygier und Kumanier Husaren-Regiment Nr. 13, maď. Császári és Királyi 13. Jász-Kun Huszárezred) vznikl 10. září 1859. Evžen byl velitelem do roku 1893, kdy jej vystřídal Ferenc Bessenyei de Galánta. V tomto roce pluk rovněž přesídlil do Kecskemétu. Viz WREDE, Alfons, Freiherr von: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht: die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. Wien 1901, s. 300–301.
4. *Troppauer Zeitung*. Troppau 18. 10. 1891, roč. 106, č. 238, s. 4.
5. HELD, Johannes: *Erzherzog Eugen von Österreich*. [disertační práce]. Universität Wien, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2010, s. 33.
6. RÁC, Robert: *Arcivévodova Evžen...*, s. 90.
7. Vinzenz rytíř Holle z Holle (1830–1893) působil od roku 1881 jako sídelní kanovník olomoucký, byl jedním z hlavních poradců kardinála Fürstenberka během reorganizace olomoucké katedrály. Viz ZEMEK, Metoděj: *Posloupanost prelátů a kanovníků olomoucké kapituly od počátku až po nynější dobu. II. 1658–1944*. Olomouc 1945, č. 243.
8. Objekt na adrese Pekařská čp. 485/21 je chráněn jako kulturní památka.
9. Johann Lefenda (1844–1907) pocházel z Velkých Hoštic u Opavy, na olomoucké Ztracené ulici čp. 36 žil od roku 1872. Jeho firma se zabývala zakázkami pro metropolitní kapitolu, proudily z ní však rovněž průmyslové výrobky. Po zkrachování své továrny v roce 1904 se vrátil k řemeslu. Viz MLČÁK, Leoš: *Olomoucký kovář a umělecký zámečník Johann Lefenda (1844–1907)*. Výroční zpráva Okresního archivu za rok 1989. Okresní archiv v Olomouci 1990, s. 159–166.
10. *Die neue Zeit: Blätter für nationale Interessen*. Olmütz 1. 6. 1892, roč. 45, č. 125, s. 4.
11. *Mährisches Tagblatt*. Olmütz 2. 6. 1892, roč. 13, č. 126, s. 3.
12. *Troppauer Zeitung*. Troppau 4. 6. 1892, roč. 107, č. 128, s. 4.
13. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 4. 6. 1892, roč. 9, č. 44, s. 2.
14. GROWKA, Květoslav: *Zmizelá Morava a Slezsko. Jeseník*. Praha 2008, s. 50.
15. SOKA Jeseník, f. Rodinný archiv Priessnitz-Ripper, Gräfenberg-Freiwaldauer Curliste 1892, číslo listu 10.
16. Moritz Sachs von Hellenau (1844–1933) patřil mezi významné osobnosti rakousko-uherského válečného námořnictva, kde působil od roku 1861. Roku 1900 byl jmenován ředitelem námořní akademie v Rijece, o pět let později odešel do penze. Viz STEINER, Jörg C.: *Der K.u.K. Hofstaat 1858–1918*. Wien 1997, s. 29.
17. Josef Sachs (1806–1889) pocházel z německého Mergentheimu, od roku 1830 pracoval v Bruntále jako vyšší úředník ve službách Řádu německých rytířů. Coby starosta Jeseníku nechal mimo jiné obnovit starý městský vodovod, zbudovat kanalizaci a nově vydláždil ulice. Viz FOCHLER, Rudolf: *Freiwaldau-Gräfenberg – Die Kurstadt im Altvatergebirge und die Dörfer im oberen Bielethal*. Kirchheim unter Teck 1987, s. 279.
18. Edmund Oskar von Marenzeller (1855–1930) pocházel z Vídně, kde vystudoval práva. V letech 1882–1888 působil na Ministerstvu kultury a školství. Mezi lety 1888 až 1892 vykonával funkci okresního hejtmana v Jeseníku, následně v Krnově. Roku 1905 se stal radou u zemské vlády v Opavě, později byl jmenován dvorním radou a zástupcem slezského zemského prezidenta. Roku 1905 se vrátil do Rakouska. Viz *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, díl 6., sešit 26, s. 77.
19. TINZOVÁ, Bohumila: *Jesenické toulky*. Jeseník 2019, s. 23.
20. Více viz TINZOVÁ, Bohumila: *Dějiny kláštera Řádu sv. Voršily ve Frývaldově a jeho dívčích škol 1881–1948*. In: Do nitra Askiburgionu: Zapadlí vlastenci II. Bruntál 2001, s. 65–87.
21. Dnešním jazykem se jednalo o girlandy, něm. Blumengewinde.
22. *Troppauer Zeitung*. Troppau 14. 6. 1892, roč. 107, č. 135, s. 3.
23. O možnosti, že arcivévodova družina navštívila např. textilní továrnu Regenhart & Raymann, budovu Vodní trzve, v níž žil lesmistrovský úřad vřatislavského biskupství, či jiné z významných lokalit města, neexistují doklady.
24. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 11. 6. 1892, roč. 9, č. 45, s. 2.
25. Tamtéž.
26. *Troppauer Zeitung*. Troppau 22. 6. 1892, roč. 107, č. 141, s. 4.
27. Adolf Kettner (1849–1932) působil jako učitel a ředitel dívčí obecné školy v Jeseníku, zásadně se podílel na vzniku místního muzea (stal se prvním kustodem) a patřil k zakládajícím členům Moravsko-slezského sudetského horského spolku – do roku 1924 vykonával funkci redaktora spolkového časopisu *Altvater*. Napsal řadu vlastivědných článků a několik turistických průvodců. U příležitosti jeho 80. narozenin v roce

- 1929 byla nově vybudovaná stezka z Lipové na Šerák nazvána jeho jménem.
 Viz DZIEDZIC, Marcin: *Morawsko-śląskie Sudeckie Towarzystwo Górskie 1881–1945*. Wrocław 2006, s. 405.
28. *Mährisches Tagblatt*. Olmütz 14. 6. 1892, roč. 13, č. 135, s. 3.
29. Dochovaný exemplář pozvánky pochází ze soukromého archivu autora.
30. *Mährisches Tagblatt*. Olmütz 15. 6. 1892, roč. 13, č. 136, s. 4.
31. *Altvater: organ des mährisch-schlesischen Sudeten-Gebirgs-Vereines*. Freiwaldau 1892, č. 4, s. 39.
32. Tamtéž; *Mährisches Tagblatt*. Olmütz 14. 6. 1892, roč. 13, č. 135, s. 3.
33. ABT, Lukáš: *Atlas jesenických pramenů a jiných drobných památek*. Jeseník 2007, s. 82.
34. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 18. 6. 1892, roč. 9, č. 47, s. 2.
35. Georg von Kopp (1837–1914), rodák z dolnosaského Duderstadtu, se vratislavským biskupem stal roku 1887. Patřil ke konzervativní části tehdejší římskokatolické církve. Vedle reorganizace a rozšiřování své diecéze proslul především tvrdým postupem vůči politickým požadavkům slovanského obyvatelstva, zejména Poláků v Horním Slezsku. Viz CONRADS, Norbert: *Neue Deutsche Biographie*. Berlin 1980, s. 570–572.
36. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 22. 6. 1892, roč. 9, č. 48, s. 3.
37. *Die neue Zeit: Blätter für nationale Interessen*. Olmütz 17. 6. 1892, roč. 45, č. 137, s. 3.
38. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 22. 6. 1892, roč. 9, č. 48, s. 3.
39. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 25. 6. 1892, roč. 9, č. 49, s. 3.
40. *Troppauer Zeitung*. Troppau 29. 6. 1892, roč. 107, č. 147, s. 4.
41. *Mährisches Tagblatt*. Olmütz 28. 6. 1892, roč. 13, č. 146, s. 3.
42. Více viz MATELA, Matěj: *Kriminálník Josef Bauer z Ramzové a záhadné pozadí vyhoření chaty Jiřího na Šeráku v roce 1893*. Vlastivědný sborník Jesenícko. Jeseník 2019, s. 62–66.
43. *Altvater: organ des mährisch-schlesischen Sudeten-Gebirgs-Vereines*. Freiwaldau 1894, č. 5, s. 108.
44. *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*. Brünn 1917, roč. 21, č. 3–4, s. 323.

JESENICKO vlastivědný sborník DROBNOSTI

Goethe na Jesenicku

V roce 1932 si světová veřejnost připomínala 100. výročí úmrtí německého „knížete básníků“ Johanna Wolfganga Goetheho.¹ Tuto událost si nenechal ujít ani Jeseník. Dne 13. března byl na Zámeckém náměstí mezi katolickým farním kostelem a toho času knížecím a biskupským zámek zasazen Goethův dub a rozhodnutím městského zastupitelstva ze dne 22. března bylo náměstí přejmenováno na Goethovo náměstí (Goethe Platz). Dub byl odjakživa symbolem síly, dlouhověkosti a odolnosti a jako takový získal výsadní postavení zejména v germánské mytologii, kde byl zasvěcen bohu blesku, Thórovi. Je považován za německý národní strom a symbol německého národa. Však také v letech 1927–1933 byla v peněžním oběhu Výmarské republiky stříbrná pětimarka s dubem.² V Jeseníku se jednalo o do té doby nezvyklý symbolický projev, protože zde, v někdejší Rakouském Slezsku, tuto symbolickou roli sehrávala spíše lípa. Jinde však Goethovy duby nebyly ničím mimořádným, např. jeho

Goethova lavice na pohlednici, rok 1934 (SOKA Jeseník)

jméno nesl tisíciletý strom v anglickém parku zámku hrabat Černínů Krásný Dvůr.³ Projdeme-li se dnes okolo Vodní tvrze, na dub letní (lat. *Quercus robur*) zde nenarazíme. V Jeseníku totiž léta doutnal spor o vybudování pomníku padlým v první světové válce.⁴ V červenci 1935 byl odhalen před Vodní tvrzí a dub musel tomuto pomníku ustoupit. Se svolením komorního ředitelství vratislavského arcibiskupství v Javorníku měl být v polovině dubna 1935 strom přesazen do Josefs Garten, dnešních Smetanových sadů. Určit, o který strom se dnes jedná, se nezdařilo.⁵

Dalším jeseníckým městským projektem vedle Goethova dubu mělo být vybudování jeho pomníku. Na mnoha místech Československa se již nacházely umělecké artefakty, které připomínaly Goethovy pobyty. Zejména šlo o západní Čechy s jejich vyhlášenými lázněmi a mineralogickými lokalitami, které Goetho přitahovaly. Jednalo se o monumentální pomníky v podobě kašen, jednotlivých soch či pamětních desek, z nichž nejstarší vznikly v Karlových Varech (1883),⁶ Chebu (1887)⁷ a Františkových Lázních (1906).⁸ K nim v jubilejním roce 1932 přibily pamětní desky v Sokolově⁹ a Františkových Lázních.¹⁰ Nové Goetho sochy byly vztyčeny v Mariánských Lázních,¹¹ Lokti¹² a Aši.¹³

V Jeseníku vznikl pomník až o dva roky později. Goethovy oslavy byly vřazeny do širšího rámce srazu Svazu Němců, který se konal právě v našem městě. Jeho vyvrcholením bylo 11. června 1934 odhalení Goethovy lavice (Goethe-Bank).

Iniciátory akce byly Moravsko-slezský sudetský horský spolek (MSSGV) spolu s muzejním a okrašlovacím spolkem. Výtvarnou podobu ve formě lavice navrhl supíkovičský sochař, profesor tamní Státní odborné školy pro zpracování mramoru Paul Stadler.¹⁴ Materiál mělo poskytnout město; protože to však

Otilie von Goethe,
kresba neznámého umělce (Wikipedie)

pro špatnou finanční situaci nebylo možné (nezapomeňme, že právě vrcholila světová hospodářská krize), byly náklady hrazeny dary a sbírkami. Mramor z Horní Lipové daroval podnikatel Richard Hohlbaum. Kamenickou práci odvedli bezplatně mistři a žáci odborné školy: Josef Hanke, vedoucí Adolf Kauf, Reinhard Weiß, Alfred Straube, Rudolf Pötsch a Josef Dretschak.¹⁵

Jednalo se o pomník se dvěma lavicemi, připevněnými na bočních křídlech. Uprostřed na širokém pylonu s římsou se nacházel reliéf Mistrova obličje s nápisem Goethe, který podle Stadlerova návrhu vytesala žačka Rosa.¹⁶ Boční části nesly reliéfy s výjevy z básníkovy díla zhotovené prof. Stadlerem spolu s odborným učitelem Karlem Kramerem. Sochař dílo navrhl v době hospodářské krize a chtěl zvětřit ducha času zpodobněním vrcholné scény Fausta v žaláři: *Jsi-li člověk, pocituj mou bídu!* Druhý reliéf pak obsahoval výjev z *Krále duchů* a nápis *Král duchů mi ublížil*. Na postranních žlábkovaných sloupech byly umístěny komická a tragická maska, symboly dramatického umění.¹⁷

Celková koncepce pomníku je obdobou Goethovy kašny ve Františkových Lázních z roku 1906, díla Karla Josefa Wilferta ml., žáka českých sochařů J. V. Myslbeka a S. Suchardy.¹⁸

Koncepční nápodoba však uměleckou hodnotu jesenického pomníku v žádném případě nesnižuje, spíše ji dobově posouvá a násobí.

Slavnostní odhalení Goethovy lavice v Jeseníku proběhlo 11. června 1934 a promluvil zde Dr. Franz Peschel, profesor gymnázia, městský radní a činovník MSSGV.¹⁹ V projevu připomněl vztahy Goetheho a jeho rodiny k našemu kraji.

Johann Wolfgang Goethe vykonal v létě 1790 dvouměsíční cestu z Drážďan do Vratislavi a přes Horní Slezsko do Kladska, při níž si do deníku dělal stručné

Wolfgang Maximilian von Goethe
od J. Schmellera, 1830
(Wikipedie)

poznámky o lokacích a výdajích,²⁰ umožňující jen složitě rekonstruovat místa a události provázející jeho pobyt ve Slezsku.²¹ Ráno 27. srpna se básník spolu s hrabětem Ludwigem Lavalettem vydal na cestu do dnešního Zlotého Stoku (něm. Reichenstein, čs. Rychleby). V jeho poznámkách se nachází pasáž o horninách z „Hor zlatého osla“ (Gebirg goldne Esel), což byla hora s vyhlášeným zlatorudným dolem.²² Podle poznámek lze odvodit, že se zde Goethe zdržel, důl navštívil a nasbíral vzorky do své sbírky. Uvedené výdaje 5 tolarů a 10 stříbrných grošů vedlo autory k závěru, že Goethe pozval úředníky dolu na oběd. Byl se podívat i ve vápencovém lomu na prusko-rakouské hranici.²³ Ve 13.00 hodin opustil se svým doprovodem Zlotý Stok a v 17.30 pak dojeli do Landeku v Kladsku. Jeho přítomnost v Růženci (něm. Rosenkranz) poblíž Bílé Vody cestou do Kladska se opírá jen o ústní tradici,²⁴ ale evidentně tudy musel projíždět. V Landeku pak 28. srpna oslavil své 41. narozeniny a pokračoval Kladskem do Stolových hor, kde je dodnes umístěna jeho pamětní deska.²⁵

O čem však víme naprosto přesně, je návštěva Goetheho rodiny v lázních Gräfenberk. Z nemanželského svazku J. W. Goetheho s Christiane Vulpius (1765–1816) se narodilo pět dětí, dospělosti se však dožil jen prvorozený syn August (1789–1830). Manželství spolu uzavřeli až v roce 1806 a to trvalo až do její smrti. Syn August von Goethe, vystudovaný právník, působil od roku 1810 na dvoře velkovévody Karla Augusta ze Sachsen-Weimar-Eisenachu a v 27 letech se oženil ve Výmaru s Ottilií Wilhelminou von Pogwisch (1796–1872). Měli spolu tři děti: Waltera (1818–1885), Wolfganga Maxmilianiana (*18. 10. 1820 Výmar; † 20. 1. 1883 Lipsko) a Almu Sedinu Henriettu (1827–1844).

Paní Ottilie von Goethe se synem Wolfgangem Maxmilianem přijeli do lázní Gräfenberk dne 10. července 1848 a zůstali zde až do prosince. Matka odjela

zpět do Výmaru 24. prosince, syn již 1. prosince – snad proto se Wolfgang Maxmilian o rok později do lázní vrátil, 17. června 1849 se ubytoval dole ve městě v domě čp. 75. Mladý Goethe vystudoval po vzoru otce na univerzitě v Heidelbergu právní vědu a v roce 1845 byl za disertaci *De Fragmento Vergoiae* promován doktorem práv. S tímto titulem se zapsal i do seznamu hostů (*Curliste*). Od roku 1852 vykonával funkci legačního rady pruského královského dvora v Římě. V roce 1859 byl spolu se svým bratrem Walterem, významným hudebním skladatelem, povýšen velkovévodou Karlem Alexandrem do stavu svobodných pánů.

Alespoň připomínka návštěvy vnuka J. W. Goetheho v Jeseníku byla při odhalení Goethovy lavičky pojátkem mezi světovostí Goetheho a Priessnitzze, na něž bylo přes tisíc účastníků setkání Svazu Němců právem hrdých.

Po konci druhé světové války se vše německé chápalo jako produkt nepřátel. „Odgermanizování“ kraje probíhalo jak organizovaně, tak živelně. Již v květnu 1945 skupina českých obrazoborců nádherný Goethův pomník poničila a zneuctila. Ten byl během následujících měsíců odstraněn zcela. Část původní lavičky je dnes použita pro základ a schody budovy tenisového klubu. Pro srovnání uveďme, s jakou záští postupoval ve stejném případě likvidace stavební úřad v Karlových Varech: „*O genialitě Goethově a jeho světové slávě není třeba se šířiti. Jeho význam v dějinách Karlových Varů, které si oblíbil, které opěvoval a jejímž geologickým průzkumem se zabýval jako jeden z prvních, je nesporný. Uznávajíc toto vše, zjišťujeme naproti tomu, že byl typickým představitelem němectví. Je známa jeho úcta až servilnost vůči aristokracii a panovnickým rodům [...]. Ačkoliv byl velikánem literatury, jako člověk byl malý, jeho lidský profil je nám cizí a ne příliš sympatický.*“²⁶ Zničení jesenického monumentu bylo živelné, nezachovalo se o tom žádné písemné vyjádření a aktéři a svědci události pochopitelně po desetiletí zarytě mlčeli.

Goetheho nám dnes může připomenout jeho sádrová busta od Paula Stadlera ve sbírce Vlastivědného muzea Jesenicka, pamětní tří a pětimarkové mince ročníku 1932, které razilo šest německých mincoven²⁷ a v letech 1938–1945 platily i na Jesenicku, a celá řada medailí od předních evropských medailérů.

Květoslav Growka

POZNÁMKY

1. Johann Wolfgang Goethe, od roku 1782 von Goethe (* 28. 8. 1749 Frankfurt n. Moh., † 22. 3. 1832 Výmar), pocházel ze zámožné rodiny, vystudoval práva a v roce 1775 se usadil v saském Výmaru. Působil jako právník, dvorní rada a ministr výmarského vévodství. V raném období své literární činnosti byl čelným představitelem hnutí Sturm und Drang, hodně cestoval,

zejména návštěva Itálie a seznámení s antikou ho hluboce ovlivnila. V roce 1799 přišel do Výmaru jeho přítel, básník Friedrich Schiller; oba získali ještě za svého života nehynoucí slávu. Goethe zemřel ve věku 82 a je pohřben ve Výmaru. Vedle jeho díla Goetheho jméno žije v povědomí lidí díky četným milostným dobrodružstvím.

2. Nástup nacistů k moci znamenal ukončení její ražby, jako by jim vadilo heslo na minci EINIGKEIT UND RECHT UND FREIHEIT. (KM 56 – viz KRAUSE, Chester L. – MISHLER, Clifford: *Standart catalog of World coins*. Iola 1996).
3. Goethův dnes odumřelý dub letní se nachází v parku zřízeném hrabětem Janem Rudolfem Černínem. Goethe zámek navštívil v letech 1808–1810.
4. INDRA, Jaromír: *Válečné pomníky v Jeseníku*. Vlastivědný sborník Jesenícko. Jeseník 2009, s. 36–41.
5. Podle sdělení Ing. Reginy Weiserové, vedoucí odboru životního prostředí a státní správy lesů MěstÚ Jeseník, o historii tohoto dubu není nic známo. V pasportu zeleně města se ve Smetanových sadech nachází 7 dubů letních, 2 duby zimní a 9 dubů červených. Autor upřednostňoval dub nacházející se vpravo při vchodu do parku u tenisových kurtů. Vichřice z něj na počátku října 2020 odlomila jednu větev, a proto byl z bezpečnostních důvodů pokácen.
6. Odstraněn 1946, busta se zachovala a v roce 1952 byla umístěna na nový sokl. O Goetheho pomníků viz https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Monuments_and_memorials_to_Johann_Wolfgang_von_Goethe.
7. V 60. letech byl pomník zlikvidován.
8. Centrálně pojatý pomník s fontánou, jehož střed tvoří reliéf s bronzovou portrétní maskou a vyzlaceným nápisem GOETHE. Pod ní dva bronzové terče, z nichž tryská voda. Dvě alegorické postavy z bílého mramoru – ta vlevo představuje Pravdu (muž pijící z pramene poznání), vpravo zase Krásu (žena hledící na svůj odraz v hladině fontány). Při stranách dvě mytologické alegorie. Vlevo Pegas s milenci jako alegorie lyrické poezie, vpravo tradiční ikonografické téma souboje Kentaura s Lapithem jako alegorie dramatu.
9. V roce 1945 deska odstraněna, nová instalována v roce 2005 na domě, kde Goethe bydlel (Staré nám. čp. 25).
10. Na domě U Tří lilii, Národní tř. čp. 3.
11. Bronzový Goethe sedící na lavičce od sochaře Willyho Russe z Krásna byl za války zničen, rekonstruován v roce 1993 sochařem Vítězslavem Eiblem.
12. Pískovcová socha od Willyho Russe.
13. Kašna s bronzovou sochou Goetheho.
14. O něm TINZOVÁ, Bohumila: *Odborná škola pro zpracování mramoru v Supíkovicích*. In: MACHÁČEK, Pavel a kol.: 730 let obce Supíkovice. Supíkovice 2014, s. 165–169.
15. HANKE, Viktor: *100 Jahre Saubsdorfer Fachschule in Würzburg 1986*. s. 73.
16. V roce 2006 se při opravě střechy Divadla Petra Bezruče podařilo na půdě nalézt sádrový model Goethovy hlavy z pomníku. Viz *Stadlerův Goethe nalezen*. Jeseník, město a lázně 2006, č. 9, s. 4. Nachází se ve Vlastivědném muzeu Jesenicka, inv. č. HJE 10556, 11/93.
17. Foto a historie pomníku viz ABT, Lukáš: *Atlas jesenických pramenů a jiných drobných památek*. Jeseník 2017, s. 284–286.
18. V letech 1906–1908 patřil Karl Wilfert jun. (1878–1932) mezi špičky Svazu německých výtvarných umělců v Čechách. O něm <http://encyklopedie.ceb.cz/cz/biograficky-slovník/karl-wilfert-mladsi>.
19. O něm: DZIEDZIC, Marcin: *Morawsko-Śląskie Sudeckie Towarzystwo Górskie 1881–1945*. Wrocław 2006, s. 418–419; GROWKA, Květoslav: *Franz Peschel, profesor gymnázia v Jeseníku, turista, muzejník a „Traditionssträger“*. Časopis Slezského zemského muzea, série B, 69, 2020, č. 2, s. 115–127.
20. Goethe: *Tagebücher 1790*, viz [http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Tagebuecher/1790/Jul-Sept.+\(Reise+nach+Schlesien\)](http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Tagebuecher/1790/Jul-Sept.+(Reise+nach+Schlesien)).
21. O to se pokusil ZIOLKO, Karl-Heinz: *Goethes Schlesische Reise*. Senfkorn Verlag, 2017, 68 s. Děkuji paní Kristě Voráčové za pomoc s překladem.
22. Je zobrazena na Endlerově mědirytině, v popředí je cesta spojující města Frankenstein (dnes Żąbkowice Śląskie) a Reichenstein (Złoty Stok) viz Endler, Friedrich Gottlob: *Ansichten aus Schlesien. Sammelband mit 94 Kupfertafeln*. 11,8 x 17 cm. Breslau zwischen 1798 und 1809. ZIOLKO, Karl-Heinz: *Friedrich Gottlob Endler. Ein schlesischer Kupferstecher der Goethezeit*. München 1994.
23. Je zobrazen rovněž na Endlerově mědirytině. V 19. století se z krčmy nad hranou lomu stala vyhlášená výletní restaurace Zur Gucke (Na Vyhliďce).
24. MACHÁČEK, Pavel: *Zmizelý Jesenícko. 1. díl, Zcela zaniklé osady*. Jeseník 2019, s. 15. Javornický učitel a vlastivědec Rudolf MOCHTE ve svém článku *Der Rosenkranz, eine geschichtliches Fleckchen Erde, zwischen Grafschaft und Neisseland gelegen* (Altwater 1936, č. 11–12, s. 8) uvádí, že Goethe hledal minerály na kopci Jauersberg a cesta z něj do Růžence zůstala v paměti jako Goethesteig. Za upozornění děkuji Lukáši Abtovi.
25. Heuscheurgebirge, dnes polské Góry Stołowe (česky též *Hejšovina*). Deska je umístěna na vrcholu hory Szczeliniec Wielki (něm. Großen Heuscheuer) od roku 1914. Viz DZIEDZIC, Marcin: *Klodzkie Towarzystwo Górskie 1881–1945*. Wrocław 2013, s. 288–289.
26. SLABOTINSKÝ, Radek: *Osudy karlovarských soch a pamětních desek po roce 1945*. In: XV. historický seminář Karla Nejdla, Karlovy Vary 2006.
27. KM 76 a 77.

Soupis památek v politickém okrese Jeseník z počátku 20. století

V letech 1910–1914 realizovala Zemská vláda slezská v Opavě unikátní pokus o soupis památek ve Slezsku. Na soupise participovala okresní hejtmanství a zemští konzervátoři c. k. Centrální komise pro památkovou péči ve Vídni, stavební radové Leonhard Seehof a Franz Srb; v jednotlivých okresech se na soupise podíleli církevní představitelé, učitelé a další osoby, které měly smysl a cit pro ochranu památek. Mezi nimi vynikali korespondenti vídeňské Centrální komise; v roce 1912 jimi byli jmenováni také osobnosti z Jesenicka, konkrétně Adolf Kettner (1849–1932), Bruno König (1865–1945) a továrník Erwin Weiss (1869–1944).¹ V roce 1914 k nim přibyl Dr. Johann Hrubý, profesor gymnázia ve Vidnavě.² Elaborát označený jako *Verzeichnis der in Schlesien vorhandenen Altertümer und Denkmale von historischem und künstlerischem Werte* vyšel tiskem počátkem roku 1914.³

Jako čtvrtý v pořadí figuruje okres Frývaldov – a na první pohled udivuje 35 záznamy. Může se to zdát jen jako zlomek památkového bohatství regionu, ovšem srovnáme tento údaj s ostatními slezskými okresy, například s okresy Krnov (30 záznamů), Opava-venkov (28), Bílovec (15), Bruntál (13), Frýdek-venkov (4) nebo Těšín (4). To dosvědčuje, že zpracovatelé soupisu byli neobvykle pečliví. Zajímavý je však samotný výběr nemovitých a movitých památek a jejich charakteristika, pochopitelně stručná, protože soupis byl koncipován jako sled tabulek s heslovitými údaji. Seznamme se s nimi v plném znění (a u vybraných objektů či lokalit si udělejme představu o jejich dobové podobě díky dosud nepublikovaným snímkům ze sbírek Slezského zemského muzea v Opavě): 1/ Bernartice, katolický farní kostel, poznámka: „*Na starém, poněkud ke starému stylu odkazujícímu kostelu s jednou věží se nachází gotický pískovcový portál. Nad ním je nápis Rhogogrus, vytesaný dosti neumně do žuly.*“; 2/ Jeseník, sloup Nejsvětější Trojice, pochází z poloviny 18. století; 3/ Jeseník – Lázně Jeseník, mauzoleum zakladatele vodoléčebného ústavu Vincenze Priessnitze, gotická kaple z režného kamenného zdiva s hrobkou; 4/ Jeseník, knížebiskupský zámek, poznámka: „*Interessanter alter Burgbau mit Wassergraben und Binnenhof*“; 5/ Jeseník – Lázně Jeseník, bronzová busta Vincenze Priessnitze na vysokém mramorovém soklu; 6/ Jeseník, městský park, mramorový monument zobrazující Vincenze Priessnitze se skupinami nemocných a uzdravených

Obr. 1 Jánský Vrch, zámecký park,
altán (SZM, uměleckohistorické pracoviště,
sign. 82.2/826)

od sochaře [Josefa] Obetha; 7/ Jeseník, Raymannova ulice, přízemní obytný dům, zv. *Pfütznner-Haus*, barokní styl, velmi stylový, dobře zachovalý, 18. století; 8/ Žulová, katolický farní kostel, 1810, poznámka: „*Přestavbou z hradní zříceniny. Starý bergfrit adaptovaný na kostel nasazením zastřešeného oktogonu.*“; 9/ Dolní Údolí, katolický farní kostel, konec 18. století, poznámka: „*dřevěná kaple bez zajímavých detailů*“; 10/ Dolní Údolí, katolický farní kostel, nově vybudovaný, poznámka: „*v gotickém stylu z režného kamenného zdiva, s věží*“; 11/ Heřmanovice, škola, „*v níž kamenná pamětní deska se znaky polského a švédského krále a s nápisem připomínajícím, že zde v roce 1624 přenocovali polský a švédský král Vladislav a arcivévoda Karel Rakouský*“; poznámka: „*velmi krásná renesanční práce*“; 12/ Javorník-město, katolický farní kostel, poznámka: „*barokní stavba s věží*“; 13/ Javorník-ves, hřbitovní kostel, vznikl v roce 1150, poznámka: „*raná gotika, údajně nejstarší kostel v Rakouském Slezsku*“; 14/ Jánský Vrch, knížebiskupský zámek, vysoce pozoruhodná hradní stavba se dvěma malými, malebnými nádvořími (obr. 1), v hlavní budově jsou zazděny dvě krásně provedené pamětní desky se znaky knížebiskupa Johanna Turza, z let 1505–1509; 15/ Kobylá, zámek svobodného pána von Skal, stará zámecká budova s velmi krásným renesančním portálem z poloviny 16. století, s velkou gotickou halou s křížovou klenbou a fasádou v empírovém stylu; 16/ Javorník-město, památník, bronzová busta básníka Josefa Christiana svobodného pána von Zedlitz; 17/ Velké Kunětice, katolický farní kostel, dveře s gotickým

Obr. 2 Písečná, celkový pohled na kostel od jihu (SZM, uměleckohistorické pracoviště, sign. 82.2/152)

obloukem, poznámka: „*velmi starý kostel, nyní bez zvláštního stylu*“; 18/ Travná, katolický farní kostel, nově postaven v roce 1880, poznámka: „*v čistě gotickém stylu, podle plánů dómského stavitele Friedricha von Schmidt*“; 19/ Kaltenštejn (obec Černá Voda), hradní zřícenina Starý Kaltenštejn, již velmi zchátralý, bergfrit a některé klenby částečně zachovány; 20/ Račí Údolí u Javorníku, hradní zřícenina Reichenstein, poznámka: „*byl naprosto zničený, ale byl s podporou jeho Eminence kardinála Koppa nedávno zčásti opět vystavěn a jeho dolní partie v hlavních částech renovována*“; 21/ Mikulovice, katolický farní kostel, 1903–1905, poznámka: „*stavba s jednou věží v moderním románském stylu, pozoruhodná díky velikosti a imponujícímu situování nad řekou Bělou*“; 22/ Písečná, farní kostel (obr. 2), památník, poznámka: „*připomínající rakouského vojáka Franze Szötkotse z husarského regimentu č. 6, který padl v roce 1866*“; 23/ Černá Voda, zámek svobodného pána von Skal, jednoduchá nestylová budova, v zámecké kapli dva velmi pěkně provedené náhrobky rytíře Mückusche von Buchberg z poloviny 16. století; 24/ Vápenná, sloup Nejsvětější Trojice, z 18. století, poznámka: „*ze žuly, barokní*“; 25/ Vidnava, katolický farní kostel, zajímavé zděné náhrobní kameny; 26/ Vidnava, katolický gymnaziální kostel, hlavní oltář s mimořádně krásným mramorovým křížem od sochaře [Josefa] Obetha, stavěn 1896–1898, poznámka: „*stavba z režného cihlového zdiva v modernizovaném románském stylu podle plánů vídeňského architekta F. G. Theuera*“; 27/ Vidnava, dům čp. 91, domovní dveře v krásném gotickém portálu z kamene

Obr. 3 Bílá Voda, piaristická kolej,
hlavní portál
(foto Rudolf Chodura, 1929,
SZM, uměleckohistorické pracoviště,
inv. č. U899F, přírůstkové číslo Gr.29.500)

s vytesaným letopočtem 1561; 28/ Bílá Voda, katolický farní a klášterní kostel, 1755–1765, poznámka: „*pěkná barokní stavba, s jednou věží, někdejší piaristický klášterní kostel*“; 29/ Bílá Voda, klášter piaristů, stavěn v roce 1727, s krásným portálem (obr. 3) a dvěma nádvořími uzavřenými arkádovou chodbou; 30/ Bílá Voda, zámek prince Nasavského, bez zvláštních detailů, poznámka: „*Einfacher Kastenbau*“; 31/ Bílá Voda-ves, pamětní kámen v barokním stylu na paměť pobytu císaře Josefa II. 31. srpna 1779; 32/ zámek hraběte Schaffgotsche, bez zvláště zajímavých detailů; 33/ Zlaté Hory, katolický farní kostel, barokní stavba se dvěma věžemi s předloženým dvouramenným schodištěm doplněným sochami světců; 34/ Zlaté Hory, pošta čp. 94, krásná rokoková fasáda bohatě členěná ornamenty, v domovní chodbě latinský nápis upomínající na návštěvu císaře Josefa II.; 35/ hradní zřícenina Edelstein u Zlatých Hor; dochováno jen několik zdí.⁴

Na záznamech zaujme několik skutečností, přičemž o tom, kdo byli jejich autoři, můžeme jen spekulovat. Nebyl jimi patrně konzervátor L. Seehof, jenž například v roce 1910 referoval ve vídeňské Centrální komisi o zřícenině hradu Rychleby, konkrétně o tom, že „*zajišťovací práce byly provedeny po dohodě s ním odpovídajícím způsobem*“,⁴⁵ neboť rovněž i jiné okresy, kde vykonával funkci konzervátora, by v soupisu byly zpracovány odpovídajícím způsobem. Autory zápisů byli spíše lidé důvěrně obeznámeni s regionem, s památkami, včetně detailů, jakými jsou pamětní desky a nápisy, a současně dobří pozorovatelé, kteří se snažili pro postižení sledovaných objektů užít stylových kategorií – takovým byl například Adolf Kettner, pro jehož zájem o památkovou

pěči hovoří i skutečnost, že v časopise *Altwater*, Kettnerem redigovaném, byl v roce 1904 přetištěn komentář instruktivní publikace J. W. Bredta *Památková péče (Denkmalpflege)*, převzatý z časopisu Svazu německých turistů a horských spolků *Der Tourist*.⁶

Srovnejme tento stav s dneškem, tj. se standardní, knižně vydanou umělecko-historickou topografií Bohumila Samka, a přitom se omezme jen na úzký výběh z lokalit vinou skutečnosti, že topografie před více než dvaceti lety uvázla na druhém svazku, sahajícím po písmeno N. Jeseník a Lázně Jeseník jsou v ní zastoupeny necelou dvacítkou objektů, z nichž v soupise z roku 1914 nenajdeme radnici, farní kostel, evangelický kostel, muzejní sbírky, Priessnitzovo sanatorium a národní památníky (Český, Maďarský a Polský).⁷ Těto odlišnosti mezi oběma topografiemi je nutno rozumět tak, že na počátku 20. století se prioritně oceňovaly stavby, které již svým zevnějškem upozorňovaly na starobylost (což farní kostel vzdor skutečnosti, že značná část zděných konstrukcí je středověkého nebo barokního původu, vskutku neprozrazuje). Evangelický kostel se jevil jako příliš banální (ačkoliv v jiných okresech jsou do soupisu vřazeny i památky soudobé architektury, tj. z období 1890–1914) a u národních památníků, oproti tomu umělecky jistě nezpochybnitelných (se sochami Ludwiga Schwanthalera a Josefa Václava Myslbeka), patrně odrazovala právě ona exponovaná nacionalita. Tak se seznam památek ve Slezsku z roku 1914 jeví jako specifický pramen pro pochopení intelektuálního a hodnotového zakončení památkové ideje určité konkrétní doby, neboť právě ona historicky podmiňuje ochranu památek, včetně jejich deskripcí a interpretací.

Pavel Šopák

POZNÁMKY

1. GROWKA, Květoslav: *Weissova vila v Jeseníku*. Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy 33, 2007, č. 1, s. 48.; INDRÁ, Bohumír: *K organizaci památkové péče ve Slezsku v letech 1850–1915*. Časopis Slezského musea, vědy historické – Historia 11, 1962, č. 1, s. 30–31.
2. *Ernenennung von Korrespondenten in Jahre 1914*, Mitteilungen der k. k. Central-Kommission – III. Reihe, 13, 1914, s. 196.
3. INDRÁ, Bohumír: *Soupis umělecko-historických památek ve Slezsku v l. 1910–1914*. Slezský sborník 23, 1949, s. 353–354.

4. *Verzeichnis der in Schlesien vorhandenen Altertümer und Denkmale von historischem und künstlerischem Werte*, Troppau 1914, s. 18–25. Uloženo v ZA v Opavě, Zemská vláda slezská Opava, inv. č. 1944.
5. *Jauernig. Burgruine Reichenstein*, Mitteilungen der k. k. Central-Kommission – III. Reihe, 9, 1910, s. 637.
6. *Denkmalpflege*. *Altwater* 22, 1904, č. 3, 1. čerence, s. 25–27.
7. SAMEK, Bohumil: *Umělecké památky Moravy a Slezska 2 (J–N)*. Praha 1999, s. 57–61.

Kříž Friedricha Wolfa pod Šerákem

Severovýchodně od Šeráku, přímo pod jeho strmě spadajícím úbočím, se v údolí Javořického potoka¹ nachází dřevěný kříž. Je věnován památce Friedricha Wolfa, který zde zahynul v roce 1932. Kříž zde byl vztyčen v roce 1938, po odsunu původního německého obyvatelstva však nebyl udržován a došlo k jeho zničení. Zůstal jen kamenný základ. V letech 2000–2001 byl ve spolupráci obce Bělá pod Pradědem s organizací Českého svazu ochránců přírody Prostějov obnoven. Současná podoba pochází z dílny řezbáře Miroslava Srostlíka Moravského. Slavnostní odhalení nového pomníčku s křížem proběhlo 9. června 2001 za účasti představitelů obce a zástupců ČSOP Prostějov. Památce zemřelého při té příležitosti požehnal farář z Bělé pod Pradědem Václav Tschulik.

Nápis na bronzové desce umístěné pod křížem připomíná, že zde 27. ledna 1932 zemřel Friedrich Wolf při hledání ztraceného lyžaře. Odehrálo se snad tehdy pod Šerákem drama podobné známému osudu Bohumila Hanče a Václava Vrbaty, kteří zahynuli při lyžařském závodě v Krkonoších v roce 1913?² Vždyť tragédie obou mužů, kterou dodnes připomíná mohyla na Zlatém návrší, se záhy stala příkladem nejryzejšího kamarádství odehrávajícího se navíc v době, kdy vrcholil boj českého národa za samostatnost. Šlo o událost tak významnou, že dokonce iniciovala vznik horských záchranných služeb v českých zemích a datum smrti obou mladých mužů je dodnes připomínáno jako Den horské služby. Jak je možné, že obdobně heroický čin Friedricha Wolfa, při kterém obětoval to nejcennější, pokryl prach zapomnění? Nebo se snad pod hřebenem Jeseníků odehrál jiný příběh? Vždyť přece ani v nejvyšších českých horách v roce 1913 neproběhlo vše tak, jak je tradováno...

Příběh statečnosti a přátelství Bohumila Hanče a Václava Vrbaty na počátku 50. let minulého století literárně zpracoval František Kožík v novele *Synové hor*. Knižní předloha byla roku 1956 zfilmována v poutavé emocionální drama, které zasáhlo většinu diváků. Jeho vrcholem se stala scéna, kdy Vrbata potká Hanče na trati a dá mu svůj kabát a čepici. Jeho přítel pokračuje v závodě, o němž oba muži netuší, že byl již zrušen. Avšak ani přátelství na život a na smrt nedokáže odvrátit tragédii a oba protagonisté řádění přírodních živlů podlehnou. Celý příběh je navíc prodchnut nacionálním étosem a smrt obou mladých mužů je v něm zobrazena jako oběť položená na oltář boje českého národa za svobodu. V době ovlivněné událostmi druhé světové války a naivními myšlenkami o vybudování nové spravedlivější společnosti lze Františku Kožíkovi jen těžko vyčítat, že svým dílem chtěl oslavit český národ a jeho hrdiny.³

Wolfův kříž vztyčený na místě tragédie (foto K. Sikorová)

O pravdivosti příběhu převedeného na filmové plátno tehdy pochyboval jen málokdo. Naopak – při promítání divákům nejednou vytryskly slzy dojetí.

Skutečnost se však od knižního a filmového zpracování přece jen trochu odlišovala a zdaleka nešlo jen o to, že se neběžel sedmý, ale již osmý ročník mezinárodního závodu.⁴ Zatímco příběh Bohumila Hanče a Václava Vrbaty je vylíčen poměrně reálně, postava Emericha Ratha,⁵ který vyčerpaného Hanče našel a snažil se jej zachránit, je značně zkreslena. Stejně tak i ostatní postavy představující německé účastníky tehdejšího závodu.⁶

Byly snad poválečné nacionální vášně také v případě tragédie pod Šerákem příčinou toho, že jméno Friedricha Wolfa upadlo na dlouhá desetiletí v zapomnění, třebaže svůj život položil při záchraně jiného lyžaře? I on byl přece, jako Emerich Rath, českým Němcem.

Mezinárodní závody v běhu na lyžích se konaly rovněž v nejvyšších moravských horách. Zde ovšem, vzhledem k odlišnému národnostnímu složení obyvatel, šlo většinou o soupeření „Němců s Němci“, tedy závodníků rekrutujících se z řad sudetských a říšských Němců. Bylo to dáno i vlastní polohou Jesenicka a tradičním sepětím zdejších sportovních oddílů s obdobnými organizacemi v Nyse, Opolí a v dalších městech Horního Slezska. V meziválečném období tyto závody probíhaly nejen s podstatně větší účastí, než kterou měl krkonošský závod v roce 1913, ale také s mnohem lepším organizačním a záchranným zajištěním. Jeden z takovýchto závodů proběhl dokonce 31. ledna 1932. K žádné tragédii při něm nedošlo, i když počasí nebylo zrovna ideální. Přes hory se totiž

v noci před závodem přehnal prudká bouře a sníh byl zledovatělý. Nikdo však při něm nezahynul a ani žádná indicie nenavěšují tomu, že by se nějaký jiný závod konal už o týden dříve, tedy v době, kdy měl Friedrich Wolf pro záchranu kamaráda obětovat život.

Zpráva o hrdinském činu Friedricha Wolfa se poprvé objevila v zápise česky psané kroniky Bělé pod Pradědem z roku 2001 v souvislosti s opětovným vztyčením kříže, který původně stál v údolí Javořického potoka a připomínal místo smrti dotyčného. Obecní kronikář MVDr. Jaroslav Knoz tehdy k události do slovně napsal: „...*Důvodem postavení pomníčku byla tragédie, při které zahynul dvaadvacetiletý muž Friedrich Wolf. Při zachraňování zraněného lyžaře jedoucího na turistickém chodníku Šerák–Mlýnky–Adolfovice byla vypravena záchranná skupina, která dlela na Mlýnské chatě. Při zachraňování Friedrich Wolf zabloudil a přes noc zmrzl. Byl nalezen nedaleko od místa pomníčku. Tato událost se odehrála 27. 1. 1932. Na počest Friedricha Wolfa nechala rodina na začátku 40. let postavit pomníček s křížem a pamětní tabulí, který byl za účasti mnoha lidí místním obecním farářem Schweidlerem slavnostně vysvěcen. Friedrich Wolf pocházel z Jeseníku, jeho otec byl vyhledávaným preparátorem zvěře, Mlýnská chata byla rodinou po dlouhá léta pronajímána. Zahynulý byl velkým milovníkem hor, lesů a zdejší přírody, kterou si rád zakresloval, protože mu tak učarovala. Na pomníčku byla skleněná pamětní tabulka, na které bylo vyraženo ‚In seinen geliebten Bergen starb am 27. 1. 1932, an dieser Stelle, im Alter von 22 Jahren, Friedrich Wolf, Landsmaler Freiwaldau. Hochschaar, Keprník und alle Berge im Trauer rund am Heimatsherde sind seine Sehnsucht, holde Traeume, sie zu ersteigen, ich nicht versaeume.‘ V překladu text znamená: ‚Uprostřed svých milovaných kopců, na tomto místě, dne 27. 1. 1932 ve věku 22 let zemřel jeseníký malíř Friedrich Wolf. Truchlivý Šerák, Keprník i okolní kopce, jejich zemská hrouda, jsou jeho touhou i rozmilým snem, který se stupňuje tak, aby nic nezmeškal...‘“*

I když překlad epitafu není úplně ideální,⁷ podstatná jsou předchozí sdělení kronikáře týkající se účasti Friedricha Wolfa na záchraně života druhé osoby. Podle Jaroslava Knoze vznikl zápis na základě vzpomínek rodáka z Adolfovic Freda Schuberta.

V podstatě stejnou verzi příběhu otiskl v roce 2003 v časopisu *Altwater* Gustav Krause,⁸ jehož v roce 2000 při návštěvě staré vlasti zaujal sokl zničeného pomníku v údolí Javořického potoka a pátral, z jakého důvodu byl postaven. Dostal se k Fredu Schubertovi, jenž mu sdělil, že pomník připomínal oběť Friedricha Wolfa, který v těchto místech umřel při záchraně jednoho zraněného lyžaře. Gustavu Krausemu se na základě tohoto svědectví podařilo získat od Gisely Wolfové, příbuzné Friedricha Wolfa, fotografii původního pomníku. Tu poté spolu s informacemi od Freda Schuberta poslal Jaroslavu Knozovi a požádal jej, aby se pokusil zajistit rekonstrukci pomníku. K té v roce 2001 skutečně došlo a zápis o této události se poté objevil i v kronice Bělé p. Pradědem.

Zdálo by se tedy, že svědectví muže, který si tragédii osobně pamatoval a jehož matka byla tehdy zaměstnána jako tajemnice na obecním úřadě, musí být

V roce 1936 vyrostl vpravo od Mlýnské chaty nový objekt pro dřevorubce, který dnes již neexistuje (SOKA Jeseník)

naprosto věrohodné. Jenže jinou verzi příběhu přinášejí dobové dokumenty z roku 1932. Na prvním místě německy psaná kronika Adolfovic, v níž je tragická smrt Friedricha Wolfa prvním zápisem z tohoto roku.⁹ Píše se v něm, že formani svážející dřevo našli 25. ledna ráno nedaleko boudy stojící u Mlýnského potoka lyžaře ve zcela vyčerpaném stavu. Jednalo se o malíře Friedricha Wolfa z Jeseníku, který měl předchozího večera v úmyslu vyrazit na horskou túru na Šerák. Podle zápisu kronikáře sešel Friedrich Wolf zřejmě kvůli nějaké zdravotní komplikaci k boudě u Mlýnského potoka a chtěl v ní přespat. To se mu ale nepodařilo a vysílený se vydal na cestu do Adolfovic. Po několika stech metrech však padl a tak byl ráno nalezen. Při převozu do Jeseníku pak mladík skončil. V obdobném duchu referuje i kronika města Jeseníku, kde v kapitole úmrtí významných osobností města je na prvním místě zmínka: „*Wolf Friedrich, krajinář, 22 let. Tento mladý muž chtěl večer předešlého dne ještě podniknout lyžařskou túru na Šerák. Po cestě v tzv. Mlýnkách byl postižen vyčerpáním a ráno nalezen lesními dělníky.*“¹⁰

Stejným způsobem byla tragická událost popsána i v okresním týdeníku *Mährisch-Schlesische Presse*.¹¹ V sekci zpráv z Jeseníku (*Nachrichten aus Freiwaldau*) vyšel příspěvek nazvaný *Tragická smrt* (Tragischer Tod). Autor v něm píše, že se malíř Friedrich Wolf stal v pondělí obětí bílé smrti. „*O den dříve, v neděli 24. tohoto měsíce, kolem deváté večer odešel z domu s úmyslem vykonat za měsíčního svitu cestu na Šerák. V pondělí dopoledne dřevaři v horní části údolí Mlýnského potoka uslyšeli zoufalé volání o pomoc a našli pana Friedricha Wolfa ve stavu totálního vyčerpání. Nešťastník, který musel prožít strašnou noc, však*

zanedlouho vydechl naposledy.“ V další části článku je zachycen jak nepopsatelný žal rodičů a nevěsty zemřelého nad Friedrichovým skonem, tak i představena vlastní osoba teprve dvaadvacetiletého mladíka, jenž nebyl jen velmi talentovaným krajinářem a preparátorem zvěře, ale i vášnivým sportovcem. Rozloučit se s ním na jeho poslední cestě přišlo velké množství přátel a známých.

O smrti Friedricha Wolfa referovalo také únorové číslo časopisu *Altwater*, který byl vydáván Moravsko-slezským sudetským horským spolkem.¹² Skon mladého muže podle básnický pojatého nekrologu souvisel s malířskou vášní Friedricha Wolfa a jeho láskou k horské krajině, kterou se vydal za měsíčního svitu obdivovat. Přestože cestu ze svých letních i zimních toulek dobře znal, zřejmě podlehl záluďnému nebezpečí ledového chladu uprostřed mrazivé noci a až následujícího dne dopoledne byl již umírající nalezen dřevaři v blízkosti Mlýnské boudy.

Z těchto čtyř dobových zpráv plyne několik zásadních skutečností, jež jsou v rozporu s líčením smrti Friedricha Wolfa v česky psané kronice obce Bělá p. Pradědem a vlastně i se současným nápisem na znovuobnoveném pomníku. V první řadě se mladý muž s největší pravděpodobností nevydal do hor za účelem záchrany jiného lyžaře, který se ocitl v ohrožení života. Dnes už stěží zjistíme, jak Fred Schubert na své tvrzení přišel. V době Wolfovy smrti mu bylo pouhých osm let a možná si ve své mysli spojil smrt člověka, která byla v Adolfovicích jistě mimořádnou událostí – se závody lyžařských oddílů z Horního Slezska, jež se mezi Jiřího chatou na Šeráku a Červenou horou konaly o pouhý týden později. Další rozpor je i v datu úmrtí. Dobové zprávy i zápis v matrice zemřelých obce Adolfovice udávají den Wolfova skonu 25. ledna 1932, tedy pondělí. I když Friedrich Wolf pracoval v otcově ateliéru jako malíř a preparátor, jeví se jako mnohem pravděpodobnější, že do hor vyrazil v neděli než uprostřed týdne.

Co tedy bylo vlastní příčinou tragédie a proč k ní vůbec došlo? Friedrich Wolf byl krajinář a na jeho obrazech se často objevovaly motivy hor, které důvěrně znal, stejně jako motivy horských chat. Ač se dnes může zdát zimní výšlap z Jeseňníku na Šerák extrémně náročný, před necelým stoletím nešlo o nijak mimořádný výkon. Lidé byli mnohem více zvyklí se hýbat, navíc v případě Wolfa šlo o mladého a sportu holdujícího muže. Nevíme ani, zda šel do hor jen sbírat inspiraci, nebo měl v plánu se také občerstvit a odpočinout si v chatě na Šeráku. Ani to, kolik bylo sněhu a zda měl v době nálezu lyže (což je přinejmenším velmi pravděpodobné, neboť v dobových zprávách se hovoří o nálezu lyžaře).

V té době bylo možné, bez ohledu na denní nebo noční dobu, zaklepat na horské chatě na Šeráku a získat tam azyl před povětrnostními vlivy. Friedrich Wolf však chatu zřejmě vůbec nenavštívil. Alespoň o tom není v dobových prameňech žádná zmínka. Jeho smrt byla mimořádnou událostí a její okolnosti bezpochyby řešilo i četnictvo. Pokud by na chatě strávil nějaký čas ve veselé společnosti, zřejmě by se to neutajilo.

Nezodpovězenou otázkou zůstává i to, proč zahynul v místě, odkud by na lyžích poměrně snadno sjel po lesní cestě do Adolfovic. Dokonce i v případě, že by

Pamětní deska instalovaná v roce 2011 na obnoveném pomníku (foto P. Macháček)

ski neměl, to k prvním chalupám byla jen půlhodina cesty nepříliš náročným terénem. Co se tedy v údolí Mlýnského potoka mohlo stát? Podcenil snad Friedrich Wolf mrazivou noc? Zapotil se cestou na hřeben a promrzl cestou dolů natolik, že nemohl dál? Proč šel zrovna k lesní chatě v údolí Mlýnského potoka, která jako jedna z mála loveckých chat neměla volně přístupnou předsíň, kde se dalo schovat? Došlo snad k nějaké závadě na jeho výstroji, která mu při sestupu z hřebene znemožnila pohyb a vyčerpala jeho síly? Vždyť i obyčejné přetržení řemínku ve vázání, pokud by s sebou neměl náhradní, mohlo znamenat vážnou komplikaci. Ale prameny mlčí a pamětníci již nežijí. Na druhé straně lze předpokládat, že pokud by nalezený Friedrich Wolf měl třeba jen jednu lyži, nebo by byl bez nich a ty by se později našly někde jinde, zpráva by se jistě rozkřikla a minimálně v povědomí mezi původními obyvateli Adolfovic by přetrvala.

Bohužel nevíme ani to, zda se Wolf těsně před svou smrtí vůbec pokusil chatu u Mlýnského potoka navštívit. Za jasné noci jistě nepadal sníh a jeho stopy ve sněhu se pravděpodobně zachovaly. Mohly tak vnést alespoň jiskřičku světla do tajemství oné osudné noci z 24. na 25. ledna 1932. Žádná zpráva také nehovoří o tom, jak a kudy Friedrich Wolf sestoupil příkrým svahem do místa nálezu ležícího hluboko pod horským hřebenem. Chata u Mlýnského potoka, patřící správě arcibiskupských lesů, jistě nebyla volně přístupná, ale Wolfovi (otec a syn) mohli mít jako významní malíři a preparátoři zvěře od představitelů arcibiskupské správy klíč. Ztratil ho snad Friedrich cestou? Udělalo se mu nevolno z rozrušení nad tím, že nebude moci v chatě přenocovat, a zkolaboval o pár set metrů dále? Nebo ho potkala nějaká jiná, do té doby skrytá zdravotní

indispozice, jež mu nedovolila pokračovat dál? Či snad byl nález jeho těla nedaleko chaty jen pouhou náhodou a ani ji nezamýšlel navštívit?

Značně nejasné je také to, proč se ze Šeráku nevracel přímo do Jeseníku, ale mířil do Adolfovic. Ztráta orientace by zcela jistě byla možná ve vánici nebo v husté chumelenici, ale tehdy panovala jasná noc a zasněžené hory byly ozářené měsíčním svitem, který spolu s třpytícím se sněhem umožňoval dobrou viditelnost. Událost stará bezmála devadesát let tak přináší až příliš mnoho otázek a žádné odpovědi na to, co způsobilo smrt mladého talentovaného umělce.

Otázkou také zůstává, zda Friedrich Wolf v okamžiku, kdy jej dřevaři našli, skutečně ještě žil, nebo snad dokonce volal o pomoc. Zatímco v *Mährisch-Schlesische Presse* se psalo, že záchránci slyšeli volání o pomoc, zápis v matriční knize hovoří o umrznutí a k tomu je knězem dopsáno, že byl nalezen mrtvý (tot gefunden).¹³

Po pohřbu Friedricha Wolfa, během něhož měl smuteční řeč profesor náboženství na jesenickém gymnáziu Josef Ehrlich, vyšlo v *Mährisch-Schlesische Presse* v té době obvyklé poděkování pozůstalých za projevy soustrastí.¹⁴ Zvláštní poděkování bylo přitom věnováno členům německého tělovýchovného spolku a šermířského spolku, neboť Friedrich Wolf byl členem těchto organizací a jeho druzi se s ním na jeho poslední cestě přišli rozloučit.

Wolfovi patřili v okresním městě mezi známé a vážené rodiny. Friedrichův otec Heinrich pocházel z Javorníku-vsi a preparátorem se vyučil v nedalekém pruském Landecku,¹⁵ kde fungovala jedna z hrstky evropských dílen vytvářejících plastické obrazy ptáků. Po studijní cestě se na přelomu 19. a 20. století vrátil do Javorníku a oženil se s Emilií Försterovou. Téhož roku se manželé přestěhovali do Jeseníku, kde si Heinrich Wolf založil živnost jako malíř krajiny a preparátor. Jeho dílna sídlila v dnes již neexistující Priessnitzově uličce¹⁶ a soustředila se na tvorbu reliéfních obrazů polovycpanin, jež byly v té době velmi oblíbené a rozšířené. Heinrich Wolf se také aktivně zapojil do společenského života v Jeseníku – byl členem spolku válečných veteránů a dlouholetým zástupcem velitele jesenického sboru dobrovolných hasičů. S manželkou Emilií měl dva syny – Heinricha ml. a Friedricha. Mladší Friedrich, narozený 23. října 1910, se vydal v otcových stopách a vyučil se v jeho ateliéru. Přes své mládí byl známým krajinářem, který ve svých dílech zachycoval hlavně scenérie jesenických hor.

Nebyl však zdaleka jedinou obětí Jeseníků. Již necelý rok po jeho smrti došlo v Jeseníkách k dalšímu neštěstí. Prudká změna počasí překvapila v sobotu 21. ledna 1933 dva lyžaře mířící od Jelení studánky na Ovčárnu. Na chatu však dorazil pouze jeden a přítomným sdělil, že vyčerpaného druhu nechal na trase. Narychlo zorganizovaná záchranná výprava však vzhledem k padající tmě a sněhové vánici ztraceného lyžaře nenašla. Opakovaný pokus v neděli ráno byl sice úspěšnější, nalezenému lyžaři však již nebylo pomoci, neboť během noci umrzl.

Přestože v roce 1948 byla ustavena pobočka horské služby i v Jeseníkách, nejvyšší moravsko-slezské hory si své oběti vybírají dál. K uctění jejich památky byla v roce 2013 vybudována kaplička stojící nedaleko Červenohorského

sedla, která je zmenšenou kopií kostelíku stojícího kdysi na Vřesové studánce. U vchodu nese nápis „*Těm, kdo se domů nevrátili*“, uvnitř jsou pak nad tabulkami jmen obětí vyryta slova „*Moudrá a mocná je příroda, člověk malý a chybující*“. A památku jednoho z oněch „*malých a chybujících*“ dodnes připomíná kříž v údolí Javoříckého potoka...

Pavel Macháček

POZNÁMKY

1. Před rokem 1945 byl potok nazýván Mlýnský (Mühlbach).
2. Při mezinárodním závodě po hřebenech Krkonoš, uspořádaném 24. března 1913, došlo k náhlé změně počasí, kvůli níž Bohumil Hanč s Václavem Vrbatou zahynuli. Závodníci vybíhali za velmi teplého „jarního“ rána na trať jen v košilích. Ovšem již za necelé dvě hodiny přišla sněhová vánice a hory pokryla bílá tma. Na trať zůstal pouze Bohumil Hanč a rval se dál s nepřízní počasí. Jeho kamarád Václav Vrbata, který přišel svého přítele povzbudit, jej po odstoupení ostatních závodníků vyrazil hledat a sám pak při jeho záchraně nalezl smrt.
3. Současně odsudky filmu (i jeho literární předlohy) jako komunistické nacionální agitky jsou nepochopením doby vzniku díla, jež v sobě odrážela zkušenosti s hrůzami druhé světové války rozpoutané nacistickým Německem, odraz hluboké hospodářské krize, zradu západních velmocí i nekritické upínání se k nové ideologii. V současné době probíhá natáčení snímku *Poslední závod*, který snad tragédií z roku 1913 představí v podobě, která již nebude zatížena ideologickým dědictvím.
4. Závodu se oficiálně zúčastnilo šest závodníků (Hanč, Bartel, Rath, Scheiner, Jarolímek a Feistauer), za nimi ovšem na trať mimo soutěž vyrazilo ještě dalších devět běžců.
5. HNYK, P.: *Emerich Rath, olympionik a první lyžař na Broumovsku*. Rodným krajem, Vlastivědný sborník kraje Aloise Jiráska, Boženy Němcové a bratří Čapků. Červený Kostelec 2017, č. 55, s. 15–19. Pražský Němec Emerich Rath byl všestranným sportovcem. V roce 1913 byl jedním z účastníků závodu a zapojil se do hledání Hanče. Když ho nalezl, pokusil se ho dostat do chaty, ovšem sám to nedokázal, a tak se vrátil pro pomoc. Protože v první polovině 50. let Němec do role zachránce „nezapadal“, František Kožík jeho zásluhy záměrně upozadil.
6. Kolem tragického závodu v roce 1913 dodnes panuje celá řada nejasností, neboť jeho detaily byly v pozdějších letech jeho jednotlivými aktéry líčeny často zcela účelově.
7. Věrnější překlad závěrečného verše do češtiny poskytli etnograf Vlastivědného muzea

Jesenicka Mgr. Matěj Matela: „*Šerák, Keprník a horstvo celé v žalu dlí kol hroudy rodné, jsou tužbou jeho i snem líbezným, jež nezmeškám já zdolati.*“ Autor epitafu v něm nejprve hovoří o zesnulém, který rád chodil do hor, nakonec přejde k vlastní osobě, když přízná, že i on rád zdolává jesenické velikány.

8. KRAUSE, G.: *Das Wolf Kreuz im Revier Adelsdorf*. Altvater 6/2003, s. 231–233.

9. *Gedenkbuch der Gemeinde Adelsdorf*.

SOKA Jeseník, fond AO Adolfovice, i. č. 3,

s. 180. „Unfall. Am 25. Jänner fanden Holzfuhrlaute bei der Mühlbachbaude einen Skifahrer im vollständig erschöpften Zustand auf. Es war der Landschaftsmaler Friedrich Wolf aus Freiwaldau. Er hatte am vorhergehenden Abend ein Bergtour aufs Hochschar beabsichtigt, war wegen Unpässlichkeit zur Mühlbachbaude gekommen, wo er Unterkunft suchte. Er war auf den Bodenraum gelangt und wahrscheinlich von Herzschwäche überfallen worden. In diesem erschöpften Zustand wollte er sich noch auf den Weg ins Dorf machen, blieb aber unterwegs liegen und wurde so aufgefunden. Auf dem Wege nach Freiwaldau ist er verschieden.“

10. *Gedenkbuch. Kronika města Frývaldova*.

SOKA Jeseník, fond AM Jeseník, i. č. 612, s. 122.

11. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 30. 1. 1932, roč. 49, č. 5, s. 6.

12. *Altvater. Zeitschrift des Mährisch-Schlesischer Sudeten Gebirgsvereines*. Freiwaldau 1932, roč. 51, č. 2, s. 5.

13. Vedle této poznámky je v matrice připsáno Josef Ehrlich, Religionsprofessor. Friedrich Wolf byl prohládnut MUDr. Weindlichem, který jako příčinu smrti určil umrznutí. Kněz Josef Ehrlich mu již nemohá dát poslední zaopatření a symbolicky to učinil alespoň při jeho pohřbu.

14. *Mährisch-Schlesische Presse*. Freiwaldau 6. 2. 1932, roč. 49, č. 6, s. 8.

15. Dnes Lądek-Zdrój v Polsku. Městečko od Javorníku odděluje jen hřeben Rychlebských hor.

16. Priesnitzgasse čp. 259, dnes část Gogolovy ulice na pravém břehu Staříče.

Písečná a Jeseník v letech 1935–1938 oči jednoho českého kluka

Po převzetí moci nacisty v Německu přijala československá vláda opatření, která směřovala k ochraně zájmů a suverenity Československé republiky, mj. také k zajištění bezpečnosti občanů české národnosti a jejich majetku v pohraničních oblastech. Kromě jiného bylo rozhodnuto o navýšení počtu četnických stanic v místech s většinou německého obyvatelstva. Za tímto účelem bylo zřízeno několik výcvikových a školicích středisek, kam byli dočasně odveleni příslušníci četnictva z celé republiky ovládající alespoň částečně německý jazyk. Cílem kurzů bylo naučit se pohotově zvládnout případnou agresi vůči českému obyvatelstvu a prohloubit znalosti němčiny. Jedno z těchto středisek vzniklo také ve Frývaldově, tedy dnešním Jeseníku. Bylo umístěno v budovách nacházejících se mezi dnešními ulicemi Březinova a Bezručova, kde bylo účastníkům zajištěno také ubytování a stravování. Po absolvování kurzu byli četníci převeleni do nově zřízených stanic. Jan Němec, můj otec, jeden z absolventů, byl určen k velitelské funkci ve stanici Sandhýbl (dnes Písečná).

Tak se naše rodina dostala před Vánoce roku 1935 do zcela nového a neznámého německého prostředí. Ve Frývaldově čítala česká předválečná menšina necelých 10 % obyvatelstva.¹ V Sandhýblu tvořili českou menšinu výhradně státní zaměstnanci a jejich rodinní příslušníci: rodiny četníků Němce, Maršálka a Markytána, svobodní četníci Cundrla a Pospíšil, rodina přednosty železniční stanice pana Neužila (bydleli v patře nádražní budovy), poštmistra (jméno si nepamatuji) a prokuristy podniku kamenoprůmyslu pana Klíchy. Celkem tedy asi třicet osob včetně dětí. Němců sídlilo v obci asi 1 650.² Výhodou pro naši rodinu byla skutečnost, že oba rodiče i babička uměli perfektně německy a také já jsem časem doma něco pochytil. To jsem mohl uplatnit především při styku s novými kamarády, což byli kromě jedné četnické dívčiny výhradně Němci. Vzpomínám na Otíka Holzapla, Franze Müllera a sestry Inge a Angelu Kirchnerovy. Nutno ještě podotknout, že sudetská němčina se značně od té spisovné lišila, takže bylo místním Němcům někdy obtížné porozumět.

Četnická stanice byla umístěna v přízemí budovy ředitelství továrny na celulózu firmy Bielatal, a. s., ležící při silnici do Mikulovic. Rodiny četníků bydlely v různých částech Sandhýblu, také ve Studeném Zejfu (Kaltseifen), například v tehdejší domě čp. 168. Toto rozptýlení Čechů v obci komplikovalo jejich vzájemný styk, takže se k setkání využívaly příležitosti oslav narozenin nebo se

Čeští četníci Ferdinand Maršálek a Jan Němec s rodinami. Studený Zejf, listopad 1936
(archiv autora)

organizovaly společné výlety do okolí: k Jeskyním Na Špičáku, na Gräfenberk, do cirkusu a ke kolotočům do Frývaldova, ale hlavně pěšky na Zlatý chlum (Goldkoppe) přes Chebzi (Hollunder). Nahoře nás rád vítal nájemce Medritzerovy chaty se svým psem bernardýnem. V zimě to byly zase sáňkařské výpravy dané mimořádně příznivými povětrnostními a terénními podmínkami především v části Studený Zejf, ale i za nádražím směrem k Supíkovcím (Saubsdorf).

Vzájemný styk Čechů s Němci byl v době našeho přistěhování, ale ještě i po delší dobu, zcela bezproblémový. Tehdy bylo v místě dost nezaměstnaných, zřejmě již v důsledku hospodářské krize třicátých let. V plném provozu byla teplárna a elektrárna SME, částečně kamenický průmysl (firma Liemert), závod na řezání a broušení kamene (firma Gessler) a těžba písku. Papírna, cihelna a pila zastavily výrobu již v roce 1934. Češi byli proto u místních kupců a řemeslníků vnímáni jako solventní zákazníci. Rád je vítal řezník Schrott, stará paní Schreiberová ve svém potravinářském krámku, vedoucí malého konzumu v Zejfu nebo pan trafikant Dittrich. Ti nikdy neopomněli přidat k pozdravu: „*Kommen Sie bald wieder!*“ (Přijďte zas) a dětem dát nějaký drobný mls. Podobný vztah k nám měli i řemeslníci: obuvník pan Spielvogel, který šil pro četníky boty, malíř pokojů pan Schuh, zedník pan Reiter nebo kadeřnice v provozovně na okraji České Vsi (Böhmischdorf). Také místní sedláci, Müllerovi a Kirchnerovi, nám rádi prodávali máslo, mléko, med, tvaroh aj. Hajný Schmidt ze Studeného Zejfu zase dodával sezónně ulovenou zvěř. Německé děti rády nosily za přiměřené kapesné lesní ovoce a houby (název pro lišky v místním nářečí zněl Kochmandeln). Občasným prodejem přispívali

těž podomní obchodníci z Valašska, kteří při svých pochůzkách prodávali drobné doplňky pro domácnost nebo sezónní zboží, jako byly pletené rukavice či prošívané filcové papuče. Ze slovenských Kysúc přicházeli občas „drotáři“ (dráteníci), kteří nabízeli opravu hliněného nebo letování plechového nádobí, často jen za poskytnutý nocleh nebo stravu.

Tehdejší poměrně dobrý vztah mezi Čechy a většinou Němců se projevoval při různých společenských či jiných akcích, například při oslavě 1. máje, která probíhala na louce dnes zvané Na Zámečku, kudy vedla zkratka od továrny k nádraží. Často se konaly také taneční zábavy v hospodě u továrního mostu. Velmi populární a oblíbenou byla návštěva výročních jarmarků v Mikulovicích, kam se chodilo společně pěšky, zpátky s nákupem pak vlakem. Zde prodávali své výpěstky a výrobky nejen místní, ale i Němci a Poláci z okolí Hlucholaz (Ziegenhals). Mladší účastníci si při té příležitosti vyšlápli na Biskupskou kupu (Bischofskoppe), věřící obou stran zase chodili procesím křížovou cestou na poutní místo Mariahilf u Cukmantlu (dnes Zlaté Hory).

Při příležitosti svátku Božího těla³ došlo v roce 1936 nebo 1937 k tragické události. Do Sandhýblu byl tehdy dopraven skutečný kanón i s vojenskou obsluhou, která měla za úkol v průběhu procesí kolem kostela vystřelit několik ran. Ve chvíli jednoho výstřelu proběhl před hlavní děla asi dvanáctiletý chlapec. I když šlo jen o slepou střelu, vzniklý tlak vzduchu při výstřelu utrhł chlapci hlavu. Když jsem pak následně u četníků viděl fotku mrtvého těla bez hlavy ležícího na silnici, byl to pro mě šok na dlouhou dobu. Pohřeb proběhl za účasti množství lidí obou národností. Tuto událost jistě popisuje tehdejší tisk, snad uložený v archivu.⁴

Společně se využívalo také místní kino v blízkosti nádraží, které promítalo filmy jen v sobotu a neděli. Problém nastal v případě, když filmy nebyly opatřeny titulky. Tehdy Němci nerozuměli dostatečně česky a naopak.

Někdy v průběhu let 1936 nebo 1937 byla obnovena výroba v papírně.⁵ Dřevo se vozilo do továrny z celého okolí po polní cestě s nájezdem od mostu v Širokém Brodu (Breitenfurt) na velké skladiště. Zde pak desítky dělníků dřevo na „kozách“ ohoblovaly a takto připravený materiál se pozemní kolejovou lanovkou přes přemostění silnice spouštěl přímo do papírny. Výroba se ale zároveň negativně projevovala nesnesitelným zápachem v širokém okolí továrny a těž vypouštěním různobarevných jedovatých odpadních vod, jež vznikaly při výrobě celulózy, přímo do řeky. V důsledku tohoto znečištění se stala Bělá až ke státní hranici mrtvou řekou. Po interpelaci pruské strany a po dalších protestech byla výroba v papírně postupně omezena a nakonec zastavena. Od počátku roku 1938 byly haly továrny pozvolna vybaveny strojním zařízením k výrobě oceli včetně konventoru (zařízení na přeměnu střídavého proudu na stejnosměrný a naopak) a podnik začal fungovat jako slévárna a strojárna.

K nelibosti místních obchodníků postavila v roce 1937 velkoobchodní společnost GEG (Grosseinkaufsgesellschaft) v části Studený Zejf poschoďový dům s větší prodejní plochou v přízemí pro konzum, kde prodávala široký sortiment potravin. Otevření prodejny se stalo místní mimořádnou událostí a proběhlo

Žáci první třídy české obecné školy ve Frývaldově, 1. září 1938. Autor článku první zleva (archiv autora)

za přítomnosti představenstva společnosti, místní samosprávy, mnoha hostů s proslovu, hudbou a bohatým občerstvením.

Problém v českých rodinách nastal, když děti dosáhly školního věku. V celém okrese byly pouze dvě menšinové obecné školy, a to v Cukmantlu a ve Frývaldově. Zatímco webové stránky města Zlaté Hory českou školu zřízenou v roce 1932 uvádějí, jesenické webové stránky se o českém předválečném školství vůbec nezmiňují.⁶

Budova první a druhé třídy české obecné školy ve Frývaldově se nacházela zhruba na ose mezi dnešním Gogolovým památníkem a radnicí, za dnešními panelovými domy. Přístup ke škole byl možný buď od mostku přes Staříč, nebo úzkým průchodem z náměstí, přibližně v místech domu, v němž dnes najdeme drogerii Rossmann.⁷ Sídlila v nízké budově s několika malými okénky a dveřmi vedoucími ze třídy přímo do uličky mezi domy. Při výuce se muselo svítit, protože okénka byla za zády žáků a světlo z nich nedosáhlo k tabuli. Ve třídě bylo k 1. 9. 1938 asi 10–12 žáků, kterých ale ubývalo, jak české rodiny z pohraničí odcházely. Jméno žádného spolužáka si nepamatuji, ani to, kde se nacházela škola pro žáky třetí až páté třídy. Česká střední škola v okrese nebyla.⁸

Část dětí z venkova bydlela přes týden v internátě, který se nacházel v blízkosti dnešní prodejny COOP na Lipovské ulici. Šlo o poschoďovou budovu uprostřed louky u říčky Staříč a jejího přítoku pramenícího někde na Studničním vrchu, tj. blízko dnešních panelových domů čp. 1167 a 1168. V přízemí byla kuchyně a jídelna, ložnice se nacházely v patře. K budově vedla z ulice úzká pěšinka mezi ploty. Zpočátku nás při cestě do školy doprovázel někdo

z dospělých, vedoucí internátu nebo kuchařka, později s námi chodili starší spolužáci. Bylo to proto, že cesta vedla kolem německé obecné školy (Volkschule) a byla obava, že by tam mohlo dojít ke střetu. Kromě pokřikování německých žáků z oken školy se však nikdy nic nepříhodovalo.⁹

Postupem doby se situace pro Čechy zhoršovala v důsledku radikalizace sudetských Němců. Jak je známo, republika proto vstoupila do branné pohotovosti a v září 1938 vyhlásila všeobecnou mobilizaci. V místě dnešního parkoviště před prodejnou COOP stála tehdy velká opravná motorových vozidel. Po nástupu „záložáků“ přijížděla do autoservisu vojenská vozidla, aby byla provedena jejich důkladná prohlídka a případná oprava: kontrola motoru, odmaštění, dohuštění pneumatik apod. Ze zahrady internátu jsme tomu hemžení zvědavě přihlíželi; když vojáci zjistili, že jsme české děti, brali nás do náruče a říkali: „*Nic se nebojte, my to tomu Hitlerovi nandáme!*“ Samozřejmě byla pro nás tato slova „španělskou vesnicí“, asi jsme nic nechápali.

Ještě jedna událost, která předcházela mobilizaci, měla povzbudit Čechy v pohraničí – všesokolský slet v roce 1938, jenž se stal národní manifestací Sokolů proti nastupujícímu fašismu. Národní hrdost se ukázala v plné míře i na nádraží ve Frývaldově při příležitosti příjezdu zvláštního vlaku s místními cvičenci po skončení sletu. Nevím, komu a jak se podařilo svolat na nádraží snad všechny Čechy z celého okresu včetně vojáků místní posádky. Sokolové byli přivítáni s nadšením, hudbou a vlajkoslávou. Následně prošli průvodem až na hlavní náměstí, které v té době neslo název Masarykovo, stejně jako je tomu dnes.

Přeshraniční nacistická i henleinovská propaganda a agitace měla destabilizovat situaci v československém pohraničí a našla odezvu především mezi mladými Němci. Tvořily se různé skupiny, které si zpočátku vyřizovaly účty hlavně s těmi, kteří s nimi neměli zájem spolupracovat. Vzpomínám na Kurta, staršího bratra již zmíněného Otíka Holzapla, který jednou přišel z práce s rozbitou, zkrvavenou hlavou a pobodán na několika místech na těle.

Postupně se na veřejných místech objevovaly nacistické symboly, zřejmě za přispění Němců, kteří přicházeli přes hranice ze sousedního Pruska. Během jedné noci bylo v Sandhýblu pokáceno několik vzrostlých stromů podél silnice od středu obce k papírně, a to tak, aby přehradily komunikaci. Tím byla zcela znemožněna doprava mezi státní hranicí a Frývaldovem. Pěší museli buď kmeny přelézat, nebo zvolit náhradní trasu po polní cestě na pravém břehu řeky Bělé. Podle vyšetřování stáních úřadů a četnictva šlo o čin nacistických bojůvek se záměrem zabránit v případě ohrožení republiky možnému přesunu československé armády na státní hranici.

Starší generace Němců z počátku na vzniklou situaci nijak nereagovala. K obratu došlo ve chvíli, kdy byli dospělí muži povoláni v rámci obou mobilizací k vojsku. Museli řešit obtížné dilema, kdy by jako Němci byli nuceni bojovat v československé armádě proti svým soukmenovcům. To byl pro ně zajisté velký problém. Následující politické události nakonec situaci vyřešily v jejich dočasný prospěch: došlo k odvolání mobilizace a k následnému záboru pohraničí říšskou brannou mocí.

Také četnictvo v Sandhýblu muselo na daný stav roku 1938 reagovat a zabezpečit ochranu státní hranice (i svou a svých rodin) proti možným útokům. Dosavadní úřadovna byla přemístěna do budovy pošty v centru obce. Četníci ukončili pátrací a vyšetřovací činnost a na základě rozhodnutí vlády se stali spolu s finanční a pohraniční stráží součástí Stráže obrany státu (SOS), jejímž úkolem bylo v případě nutnosti obsadit státní hranici a vybudovaná opevnění až do příchodu jednotek československé armády.

Konec české menšiny v pohraničních oblastech nastal definitivně po tzv. mnichovské dohodě z 30. září 1938, kterou bylo definitivně rozhodnuto o odstoupení Sudet Německu. Započal nucený hromadný odchod většiny Čechů do vnitrozemí. Z frývaldovského nádraží tak odjelo na 1 700 osob, které v pohraničí zanechaly většinu svého majetku. A tak ukončila svůj pobyt na Frývaldovsku někdy kolem 20. září i naše rodina, zůstal pouze otec. Odjeli jsme na nějakou dobu k příbuzným. K odsunu rodin byly dle možností státních orgánů vypravovány zvláštní vlaky či alespoň připojovány vagony k běžným spojům. Vlaky byly přeplněny nejen lidmi, ale také množstvím příručních zavazadel s nejcennějším majetkem. Při průjezdu železničními serpentínami jsme viděli, jak těsně před naším vlakem jede motorová drezína, jejíž obsluha drží v rukou československou státní vlajku. Ve stanici Horní Lipová se potom řidič s výpravním máváním vlajky a salutováním s námi symbolicky a na trvalo rozloučili.

Poznámka autora: Přiblížení lidských osudů českých občanů Frývaldovska té doby jsou zdařile zachyceny v knihách Věry Sládkové, např. *Poslední vlak z Frývaldova*, či v televizním seriálu *Vlak dětství a naděje* s nezapomenutelnými výkony Heleny Růžičkové a Stanislava Zindulky.

Miloš Němec

Faktické poznámky (níže) doplnila ředitelka SOKA Jeseník Bohumila Tinzová, členka redakční rady sborníku.

POZNÁMKY

1. Poznámka redakce: Roku 1930 žilo v Jeseníku celkem 8 251 obyvatel, z toho 6 055 Němců, 1 257 Čechů a 320 jiné národnosti. Češi tedy tvořili více jak 15%.
2. Poznámka redakce: Písečná měla v roce 1930 1 639 obyvatel, z toho 1 576 Němců, 37 Čechů a 26 osob jiné národnosti.
3. Poznámka redakce: Jedná se o čtvrtek po svátku sv. Trojice, tj. po neděli svatodušní.
4. Poznámka redakce: Dne 27. 5. 1937 přišel o život ranou z děla žák místní školy, sedmiletý Rudolf Bretschneider. Rána mu utrhla hlavu. SOKA Jeseník, Farní úřad Písečná, inv. č. 54, Farní kronika, r. 1937, sken 50.
5. Poznámka redakce: Autor uvádí papírnu, ale od roku 1897 se v Písečné vyráběla již pouze celulóza. BARTOŠ, J. a kol.: *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960*. Sv. XIII. Olomouc, 1994, s. 109.
6. Poznámka redakce: V okrese Jeseník ve skutečnosti existovaly hned čtyři školy s československým jazykem vyučovacím: obecná škola v Mikulovicích (1927–1938), v Žulové (1926–1938), ve Zlatých Horách (1932–1938) a obecná v Jeseníku (1926–1938), od školního roku 1930/1931 též měšťanská. Je proto s podivem, že autor vzpomínek nenavštěvoval českou menšinovou školu v Mikulovicích, která byla nejbližší.
7. Poznámka redakce: Škola fungovala po celou dobu existence v pronajatých místnostech zadního traktu domu čp. 61 na Masarykově náměstí, jehož majiteli byli manželé Ewald a Hermina Bartschovi. V předním traktu měli manželé provozovnu.

8. Poznámka redakce: Ve Frývaldově byla i česká měšťanská škola s československým jazykem vyučovacím, která spolu se školou obecnou tvořila nejpozději od roku 1934 jednu školu. V SOkA Jeseník je uložen nezpracovaný fond NAD 46 Státní obecná a měšťanská škola s československým jazykem vyučovacím 1926-1938 (1940), 0,38 bm, který obsahuje třídní výkazy a knihy z let 1926–1938

a inventář školy sepsaný po jejím zrušení (1940), takže o její lokaci a historii nelze z fondu nic zjistit. Bohužel ve fondu se dochoval jako poslední třídní výkaz školního roku 1937/38, pro následující školní rok již nikoliv.

9. Poznámka redakce: Německá chlapecká obecná škola sídlila ve staré budově dnešního Gymnázia Jeseník na ulici Komenského.

JESENICKO vlastivědný sborník DROBNOSTI

Stížnost na četnictvo ve Zlatých Horách

Hlavním úkolem meziválečného četnictva bylo bezesporu starat se o bezpečnost obyvatel a dohlížet na dodržování zákonů. V rámci uvedené činnosti se však na četnictvo jakožto reprezentanta státní moci nepohlíželo zdaleka jen kladně. Mnohdy se objevovala jak oprávněná, tak neoprávněná kritika týkající se nejrůznějších problémů spojených s působením tohoto bezpečnostního sboru. Poukazovalo se na přehmaty při vyšetřování kauz, na vystupování jednotlivých četníků nebo na zákroky četnictva při stávkách či shromážděních. Stížnosti se často objevovaly nejen na stránkách tisku, ale přicházeli s nimi také představitelé politických stran. Leckdy se konkrétní výtky projednávaly až na půdě parlamentu prostřednictvím interpelací. Kritika také mívala své jmenovité původce. Vedle reprezentantů politické sféry se jednalo kupříkladu o spolky či jiné organizace anebo prostě jen o „řadové“ československé občany.

Hodnocení nepřicházela pouze „zvenčí“, nýbrž také z vlastních četnických řad. Řešily se jednak nešvary spojené s fungováním četnického sboru, jednak otázka postavení četníků ve společnosti.¹ Ať už bereme v potaz vnější či vnitřní kritiku, je nutné si uvědomit, že její podstatnou část tvořily anonymy, tedy stížnosti, ke kterým se nikdo konkrétní nepřihlásil. Články v novinách leckdy vycházely na základě takto získaných informací – přestože existuje možnost, že autor textu původce informace znal, neuvedl jej. Svou roli zde jistě

hrála obava z případných následků, kdyby se totožnost stěžovatele odhalila. Stávalo se, že i samotní četníci proto raději volili uvedenou formu kritiky svých kolegů a nadřízených, než aby se vystavili riziku postihu. Nutno podotknout, že četnická správa věnovala stížnostem patřičnou pozornost, a to bez ohledu na to, zda se jednalo o anonymy, či nikoli. V ohrožení se totiž v takovém případě ocitla dobrá pověst celého četnictva, kterou bylo nutné chránit, což dokumentuje i následující kauza z Jesenicka.

V prosinci roku 1925 doputovala na ministerstvo vnitra anonymní stížnost dělnictva ve Zlatých Horách (něm. Zuckmantel) namířená proti místním četníkům. Ministerstvo vnitra se proto obrátilo na Zemské četnické velitelství pro Slezsko, aby záležitost vyřídilo. Celou věc důkladně prošetřil náměstek zemského četnického velitele podplukovník Artur Drischel, který získané informace poskytnul ministerstvu v souhrnné relaci z 18. ledna 1926.

Anonym upozorňoval na skutečnost, že v místní továrně údajně dochází k porušování uzákoněné osmihodinové pracovní doby, což bylo nahlášeno strážmistru Emilu Salákovi. Jmenovaný však nic nepodnikl, jelikož v podniku pracuje jeho bratr. Četníci byli proto obviňováni ze závislosti na majitelích továrny, kteří prý navíc získali své jmění podloudnictvím.

Jak odhalilo šetření, ve Zlatých Horách existovala v dané době továrna na výrobu nití, která ale kvůli nedostatečnému odbytu poskytla část svých prostor pro produkci jízdních kol a jejich součástí, přičemž majitelem nového provozu se stal Josef Fuchs. Právě jmenovaná osoba byla zdejšími obyvateli spojována s podloudnictvím, jelikož svůj majetek získala za nejasných okolností během válečných let. Roku 1922 dokonce místní celní úřad vedl proti Fuchsovi důchodkové trestní řízení kvůli zkrácení celního poplatku při dopravě součástí jízdních kol z Německa. Nicméně anonym cílil zejména na druhého majitele továrny, Františka Braunera, narozeného 18. srpna 1883 v Mikulovicích, který se údajně ve svém provozu dopustil porušení uzákoněné osmihodinové pracovní doby.²

Než se však blíže podíváme na to, co přesně se dělo v továrně, věnujme nejprve pozornost strážmistru Salákovi, jenž byl v celé kauze viněn z podjatosti. Faktem bylo, že bratr strážmistra Saláka Bohumír pracoval od podzimu roku 1925 jako úředník u továrníka Fuchse. Před svým příchodem do Zlatých Hor byl Bohumír Salák zaměstnán v textilní továrně v Bílsku, kde měl ale problémy s polskými úřady, jež mu hrozily vypovězením. Proto mu bratr Emil pomohl získat místo v ČSR.

Ještě předtím, než strážmistr Salák žádal o práci pro svého bratra u Fuchse, dozvěděl se prý o porušování pracovní doby v Braunerově provozu, a to, jak sám při šetření zdůraznil, zcela neformálně během posezení v hostinci mimo službu někdy v měsíci září nebo říjnu. K společnému stolu jej přizvalo několik dělníků, aniž by se vzájemně představili. Hovořilo se o dělnických zájmech, přičemž došlo na zmínku ohledně překračování pracovní doby u Braunera. Salák tehdy odvětil, že se bude o věci blíže informovat, proto se dle vlastních slov

při jedné z obchůzek vydal přímo za továrníkem Braunerem, aby se dotázal na celou záležitost. Brauner se hájil, že nařizuje dělníkům práci přesčas jen v případě potřeby. Salák jej tedy upozornil na nutnost opatřit si k uvedeně činnosti povolení, přičemž se domníval, že se jedná o malý přestupek a postačí prozatím napomenutí. Po návratu z obchůzky hlásil záležitost veliteli stanice strážmistru Karlu Kožanému. Ten schválil dosavadní postup a nařídil nadále případu věnovat pozornost. Když se asi po měsíci Salák opět objevil v továrně, Brauner tvrdil, že povolení vyřídil a čeká jen na zaslání jeho písemné podoby.

V měsíci listopadu se ovšem na četnickou stanici dostavily tři ženy, dělnice z nitřárny, aby oznámily, že je Brauner nutí k práci přesčas a v noční době, přičemž za to nedostávají příplatky. Když se zdráhají pracovat, vyhrožuje jim prý propuštěním. Zastupující velitel strážmistr Karel Zmund proto pověřil 16. listopadu strážmistry Jana Vrbatu a Adolfa Kučeru vyšetřením případu, což vyústilo v podání oznámení na Braunera u kompetentních míst. Zajímavé bylo, že kromě dělnic si nikdo další na pracovní podmínky v továrně nestěžoval.

Co se týká strážmistra Saláka, ten se ve zmíněné záležitosti již dále neangažoval. Jelikož se kauza týkala výhradně Braunera, nebylo tedy možné věc spojovat s Fuchsem, který Salákovi nabídl pracovní místo pro bratra. K danému závěru ostatně dospěl rovněž vyšetřující četnický důstojník Drischel. Jmenovaný spatřoval hlavní pochybení strážmistra Saláka v tom, že přijal oznámení o trestné věci mimo službu v hostinci, aniž by dělníky odkázal na okresní správu politikou, anebo na četnickou stanici. Špatným postupem také bylo neinformovat příslušné úřady o zjištěném porušování pracovních podmínek v továrně.

Jak odhalilo výše zmíněné podrobnější šetření četníků, k porušení pracovní doby v provozu docházelo v období od 18. července do 10. září 1925, kdy na noční směně pracovalo šest žen, a to od půl sedmé večer do šesti hodin ráno. Pomineme-li jednu hodinu odpočinku, byly tedy ženy zaměstnány celkem deset a půl hodiny denně, což týdně vycházelo na 63 hodin. Podle zjištění se zaměstnankyně tehdy zdráhaly nastoupit k požadované práci v noci, avšak Brauner ženám vyhrožoval propuštěním a přijetím jiných dělnic ochotných vykonávat požadovanou činnost. Dne 16. listopadu nařídil Brauner zmíněným dělnicím opětovně práci v noci, tentokrát na dobu tří týdnů. Vzhledem ke skutečnosti, že továrník ženám nezaplatil za přesčasové hodiny během nočních směn, dělnice nechtěly nastoupit. Brauner se tedy opakovaně uchýlil k pohrůzkám ohledně ztráty zaměstnání. Dle záznamů v relaci četnické stanice způsobil továrník dělnicím „*újmou na výdělku tím, že využil jako zaměstnavatel svého postavení, chtěje je bezprávně přinutiti pohrůzkou propuštěním z práce, aby tyto noční práci dále konaly*“. Sám Brauner se četníkům doznal, že zaměstnával dělnice v noci a přesčas, nicméně na svou omluvu uvedl, že ženy chodily do práce v noci dobrovolně a nepožadovaly odměnu za hodiny navíc. Co se týká nočních směn, továrník sice vlastnil povolení pro danou činnost platné v údobí zhruba od srpna roku 1925 do konce roku 1926, bylo však určeno jen pro muže, a to výhradně pro časový úsek mezi desátou hodinou v noci a šestou hodinou ránní. Ohledně

uvedené skutečnosti se Brauner ospravedlňoval tvrzením, že nedisponoval dostatkem mužských pracovních sil, které by tak mohl použít během nočních směn.

Na základě zjištěných informací podala četnická stanice ve Zlatých Horách patřičné oznámení jednak na okresní politickou správu v Jeseníku dne 18. listopadu, jednak na okresní soud ve Zlatých Horách o dva dny později. Posledně jmenovaná instituce vynesla nad Braunerem 9. prosince rozsudek. Továrník byl sice osvobozen z obvinění pro přestupek zákona proti útisku, avšak dle přípisu okresní politické správy ze dne 27. dubna 1926 byl na základě porušení zákona o osmihodinové pracovní době pokutován částkou 500 Kč, která byla cestou milosti snížena na 300 Kč.

Uvedeným rozhodnutím se de facto dořešila kauza týkající se továrníka Braunera a porušování pracovní doby, nicméně zbývalo ještě objasnit, kdo napsal výše zmíněný anonymní dopis namířený proti četníkům ve Zlatých Horách. Dělnice totiž popřely, že by o daném aktu cokoliv věděly. Pátrání po pisateli vedlo okresního četnického velitele v Jeseníku nadporučíka Oldřicha Jirkovského k tomu, aby osobně navštívil předáky tří politických frakcí, které sdužovaly tamní dělnictvo, s cílem zjistit, jak posuzují místní četnictvo.

Příznivý posudek na četnictvo z hlediska hájení zákonných práv dělníků podal místopředseda sdružení Christlich-soziale Textilgewerkschaft ve Zlatých Horách textilní dělník Jindřich Grätz. Podobně se vyslovil také předseda organizace německého sociálně demokratického dělnictva Adam Spielvogel, který nazval uvedené anonymní udání „*utrháním na cti*“. Žádnou výtku vůči četnictvu nevznesl ani vůdce místního komunistického dělnictva kameník Franz Pohl.³ Jmenovaný dokonce uvedl, že intervenoval u četnictva ve Zlatých Horách v podobné záležitosti, jakou byla šetřená kauza, přičemž mu četníci vyšli vstříc a zakročili, čímž údajně zlepšili postavení dělnictva v továrně Brauner a Fuchs.

Ačkoliv bylo tedy uvedené anonymní udání prezentováno jako stížnost dělnictva ve Zlatých Horách, šetření neprokázalo, že by se v dělnických frakcích vyskytovala jakási nevole vůči místnímu četnictvu. Ba právě naopak, jak se ukázalo, byl zde oceňován přístup četnictva, pakliže se jednalo o hájení dělnických zákonných práv. Anonymní udání tak pravděpodobně bylo, dle mínění četnických důstojníků, dílem jednotlivce, který se zaštitil širší skupinou, snad proto, aby svým slovům dodal větší váhu.⁴

Celkově přistoupili četníci ve Zlatých Horách k řešení kauzy v Braunerově provozu zodpovědně, neboť v horizontu několika málo dní věc prošetřili a předali dál na kompetentní místa. Z daného rámce se poněkud vymyká jednání strážmistra Saláka, který se dozvěděl o problému nestandardní cestou a také jej řešil způsobem, jenž neodpovídal předpisům. V daném postupu jej navíc utvrdil velitel stanice. Oba příslušníci byli proto slovně poučeni podplukovníkem Drischelem, aby příště postupovali jinak. Co se týká anonymní stížnosti, nepodařilo se sice odhalit jejího původce, nicméně alespoň byla na pravou míru uvedena tvrzení, se kterými anonym přišel, zejména ohledně podjatosti místních četníků či jednání strážmistra Saláka.

Pozoruhodná je celá kauza ještě z jednoho hlediska. Marxistická historiografie pohlížela na četníky velmi pejorativně. Označovala je za služebníky buržoazie a vyčítala jim, že zakročovali proti dělníkům během stávek a demonstrací. Bohužel některé tyto akce skončily velmi nešťastně střelbou, která si vyžádala civilní oběti, jak se ostatně událo také na Jesenicku v Dolní Lipové roku 1931. Proto je dodnes obraz prvorepublikových četníků spojen ve všeobecném podvědomí především s touto represivní úlohou a staví četníky jednoznačně do opozice vůči dělníkům. Jedná se přirozeně o dost černobílý pohled. Jak dokazuje i prezentovaný případ ze Zlatých Hor, četníci ze své pozice vystupovali rovněž jako obhájci dělnických práv, přičemž předáci zdejších dělnických frakcí neměli vůči vystupování četníků žádnou výtku. Pikantní je, že pozitivně hodnotil četníky také vůdce komunistického dělnictva, což v kontextu pozdějších marxistických pouček působí přinejmenším odlišným dojmem.

Ivana Kolářová

POZNÁMKY

1. Takovou platformou byl časopis *Četnický obzor*, jež vydával bývalý četnický strážmistr Bohumil Mladý. Zmíněné periodikum, někdy mylně považované za oficiální tiskový orgán četnické správy, napadalo údajně přebujelou byrokratizaci sboru a poukazovalo na rozličné problematické kauzy jako nevhodné chování důstojníků, platové a ubytovací podmínky četnictva apod. Blíže viz KOLÁŘOVÁ, Ivana – KOLÁŘ, Ondřej: *Sociální postavení příslušníků československého četnictva*. Český časopis historický. Praha 2015, roč. 113, č. 1, s. 76–96.

2. Československo uzákonilo osmihodinovou pracovní dobu zákonem č. 91 z 19. prosince 1918.

3. Jednalo se o umírněného a státotvorně smýšlejícího komunistu, což dokládá zmíněný názor jmenovaného na četnictvo. V roce 1926 byl Pohl z KSČ vyloučen, v době nástupu Heinleinova hnutí se stal dokonce důvěrníkem četníků. Jelikož Pohl nebyl příliš oblíben u místních nacistů, prožil prakticky celou válku v koncentračních táborech, odkud se vrátil a zbytek života strávil po odsunu v Bavorsku. Zemský archiv Opava, fond Mimořádný lidový soud, sign. Ls3227/46, sign. Ls1557/46.

4. Národní archiv, fond Ministerstvo vnitra – stará registratura, kart. 1391, sign. 13/120/2.

K okolnostem vraždy dozorce finanční stráže Stanislava Majzlíka v Nových Vilémovicích v září 1938

Ozbrojené konflikty v československém pohraničí jsou tématem od 80. let 20. století poměrně intenzivně zkoumaným, a tedy i zdánlivě vyčerpaným.¹ Pro oblast Jesenicka v této souvislosti zmiňme alespoň práce Františka Spurného, Jany Hradilové či Julia Grawa.² Až do nedávné doby však badatelům nebyl přístupný jeden ze stěžejních pramenů – agenda Mimořádného lidového soudu v Opavě z let 1945–1948.³ Před tímto tribunálem po válce stanuli mnozí z pachatelů, ale jako svědkové též vypovídaly četné oběti. Ačkoliv se jedná o retrospektivní a v řadě ohledů problematický zdroj, spisy MLS v Opavě v kombinaci s úředními relacemi z roku 1938 a nacistickou agendou z let okupace umožňují rekonstruovat alespoň rámcový průběh dramatických událostí.

Zatímco o známé akci henleinovských povstalců ve Vidnavě nás informuje poměrně obsáhlá agenda retribučního soudu,⁴ podstatně skupěji je dokumentován druhý z významných incidentů ze září posledního předválečného roku na Jesenicku, a to vražda dozorce finanční stráže Stanislava Majzlíka. V literatuře bylo již mnohokrát obecně vzpomenu, že devětadvacetiletý hraničář zahynul jako člen hlídky z Černého Koutu, vyslané na pomoc zajatému osazenstvu stanoviště finanční stráže v Nových Vilémovicích. Stalo se tak 22. září (často se objevuje datum 21. září, které je chybně uvedeno i na pomníku na místě tragédie), kdy sudetoněmecký Freikorps na Hitlerův rozkaz obsazoval pohraniční výběžky (ve Slezsku zejména Osoblažsko a Javornicko) a kdy se k odzbrojování a napadání československých státních zaměstnanců připojovala i řada místních civilistů v euforii, vyvolané zprávami o chystaném odstoupení pohraničí Německu.⁵

Podrobnosti o tragédii v Nových Vilémovicích odhaluje záznam o soudním stíhání Josefa Utnera (též uváděn jako Uttner, narozen 1892) a Emila Griesinga (narozen 1903). Obviněný Utner po válce uvedl, že se k událostem, jež vyústily v přestřelku, dostal náhodou a primárně ze zvědavosti. Osudného dne mezi pátou a šestou hodinou odpoledne prý kolem jeho domu na okraji Nových Vilémovic pochodovala skupina mužů z Červeného Dolu. Na dotaz mu jistý Emil Liebe sdělil, že se chystají odzbrojit finanční stráž v obci, jelikož Češi mají být dle zpráv německého rozhlasu brzy vypovězeni z regionu. Utner dle svých slov odmítl účast na akci, nicméně později po jídle se ze zvědavosti na místo

Skupina příslušníků Stráže obrany státu v pohraničí v roce 1938 (archiv autora)

vydal. Údajně dorazil v době, kdy již byli Čechoslováci odzbrojeni. Dle dalších svědků vedl jednání o složení zbraní hostinský Rolke, kromě pušek byl zajatcům odebrán i kulomet. (Podle některých pozdějších tvrzení kapitulaci osádky finanční stráže předcházela přestřelka, všechny výpovědi shromážděné soudem se však shodují na tom, že obránci složili zbraně bez boje).

Po příchodu na místo se prý Utner na Liebeho žádost uvolil, že pomůže s eskortou zajatců do Javorníku, odkud se téhož dne již evakuovala československá policie.⁶ Utner následně od Liebeho dostal jednu z pušek, zabavených finanční stráží, s deseti náboji. U ostatních účastníků odzbrojovací akce, kterých bylo asi sto, prý zbraně – vyjma těch ukořistěných – neviděl. Někteří snad mohli mít pistole. Dá se však předpokládat, že v tomto směru Utner kryl své krajany. I další případy z okolí dokládají, že povstalci často byli kvalitně vyzbrojeni zbraněmi pašovanými z Německa.

Během čekání na zajištění vozidla pro přepravu internovaných v nastalé večerní tmě dorazila posila finanční stráže z Černého Koutu.⁷ Když se ze tmy ozvaly kroky a hlasy, jeden z povstalců, nejspíše jistý Schaarmann, Českoslováky vyzval, aby se vzdali. Následně se strhla nepřehledná přestřelka. Utner měl dle svědků vystřelit mezi prvními, či dokonce zcela první. Tuto skutečnost před poválečným soudem ostatně nepopřel. Vzhledem k datu narození lze mít za to, že Utner bojoval v první světové válce a uměl s puškou zacházet.

Následná palba trvala asi dvě minuty, než se československá hlídka před přesilou stáhla.⁸ Boj patrně probíhal na vzdálenost několika stovek metrů, zejména pomocí pušek. Jeden z příslušníků československé hlídky Emil Beran po válce uvedl, že viděl Majzlíka padnout k zemi, ale domníval se, že pouze zalehl, aby se kryl. Že Majzlík chybí, skupina zjistila až po ústupu.

Také povstalci si dle poválečných výpovědí z počátku nevšimli, že na místě zůstal padlý. Tělo prý našli až po rozednění příštího dne. Tuto informaci potvrzuje i záznam v obecní kronice, stejně jako několik pamětnických svědectví.⁹ O případných zraněných na straně povstalců či přihlížejících německých civilistů poválečné soudní spisy nehovoří.

Na Utnera jako pravděpodobného Majzlíkova vraha po válce upozornil správní komisař obce Václav Hranický, který s navrátilivšími se finančními strážníky pátral na vlastní pěst. Místní antifašisté Franz Friemel a Stefan Menzel jej navedli na Utnera, který se prý svým činem během války vychloubal v hostinci.¹⁰ Svědkové Utnera také označili za agilního nacistu, který nějaký čas zastával funkci blockleitara (nižšího stranického úředníka). Opavský MLS předvolal několik bývalých příslušníků finanční stráže, kteří však Utnera osobně neznali, a jeho roli tak nemohli potvrdit ani vyvrátit. Řada účastníků povstání, které by bylo možné s Utnerem konfrontovat, již byla vysídlena do Německa. Soud se tak mohl opřít jen o notně torzovitě údaje.

Druhý z obžalovaných v Utnerově procesu, Emil Griesing, taktéž tvrdil, že se k incidentu připletl náhodou. Připustil však, že po odzbrojení finanční stráže učil Friedricha Schaarmanna zacházet s ukořistěnou puškou. Nic více mu vyšetřování neprokázalo. Obdobně jako Utner pak v průběhu války zastával nižší organizační funkce v NSDAP. Při soudním přelíčení 5. dubna 1947 byl Utner odsouzen na doživotí, Griesing byl potrestán pěti lety vězení. Zda byly tresty, podobně jako u řady dalších retribučních vězňů, později zmíněny, soudní spis bohužel neuvádí. Podle vilémovického rodáka Helmuta Bartsche Utner strávil za mřížemi asi deset let, což by odpovídalo vlně amnestií pro retribuční vězně v roce 1955.

Co říci závěrem? Zda Stanislava Majzlíka skutečně zavraždil Josef Utner, se pravděpodobně nikdy spolehlivě nedozvíme. Jistý si tím dost možná nebyl ani sám Utner, jelikož vzhledem k nepřehledné situaci a panující tmě stěží mohl mít stoprocentní jistotu, že jeho střela Majzlíka zasáhla. To mu však patrně nebránilo se tímto činem později chlubit. Jelikož dochované výpovědi ve směr označovaly Utnera za jednoho z prvních střelců, ne-li zcela prvního, lze hovořit o značné pravděpodobnosti, že smrtící ránu vypálil právě on. Na základě kusých informací můžeme předpokládat, že Majzlík padl hned na začátku přestřelky, neboť se na rozdíl od svých druhů nestihl krýt. Zůstává však pouze u hypotéz. Nezbyvá tak než dát za pravdu soudci Klementu Pavlouškovi, který v odůvodnění rozsudku uvedl, že Utnera nelze s jistotou označit za vraha. Právě tato pochybnost obviněného zachránila před šibenicí.

Ondřej Kolář

Pomník na místě tragédie (archiv autora)

POZNÁMKY

1. KOLEKTIV: *Muži na hranici: boje se sudetoněmeckými Henleinovci v roce 1938*. Praha 2019; PADEVĚT, Jiří: *Krvavý podzim 1938*. Praha 2020.
2. SPURNÝ, František: *Henleinovský puč na Jesenicku*. Severní Morava, sv. 11, Šumperk 1965, s. 41–45; HRADILOVÁ, Jana: „Domů do Říše!“ Rok 1938 ve světle literatury a pramenů SOKA Jeseník. Online: http://www.archives.cz/zao/resources/jesenik/domu_do_rise.pdf (cit. 7. 1. 2021); GRAW, Julius: *Die Stadt Zuckmantel. Kreis Freiwaldau und Umgebung in der Sudetenkrise 1938*. Kloppenburg 2004.
3. JANÁK, Dušan – KOLÁŘ, Ondřej: *Výzkum dějin retribuice v obvodu Mimořádného lidového soudu Opava – stav, východiska a perspektivy*. Slezský sborník, sv. 116, č. 1, Opava 2018, s. 83–97.
4. KOLÁŘ, Ondřej: *Aktéři henleinovského povstání ve Vidnavě a Velké Kraši před Mimořádným lidovým soudem v Opavě 1945–1948*. Vlastivědný sborník Jesenícko, sv. 19, Jeseník 2018, s. 25–31.
5. RÖHR, Werner: *September 1938: die Sudentendeutsche Partei und ihr Freikorps*. Berlin 2008.
6. KOLÁŘOVÁ, Ivana: *Bezpečnostně-politické poměry na Frývaldovsku v letech 1918–1938*

- očima pořádkového aparátu*. Slezský sborník, sv. 117, č. 1, Opava 2019, s. 43–70.
7. Podle jiné verze události povstalcí po ozbrojení finanční stráže vyslali oddíl směrem ke státní hranici, aby pátral po dalších příslušnících československých ozbrojených složek. Tato hlídka pak měla za obcí náhodně narazit na finanční strážníky Majzlíka a Gebauera, kteří zrovna přicházeli ke vsi. (Srov. PROCHÁZKA, Petr: *Příběhy z pohraničí*. Hnutí Brontosaurus Jeseníky, Jeseník 2007.) Ze svědeckých výpovědí je však patrné, že se Majzlík na místo dostal jako člen početnějšího oddílu, vyslaného na pomoc vilémovickým kolegům. Zároveň nikdo ze svědků o žádném Gebauerovi nehovořil.
 8. Pamětník Helmut Bartsch, který ovšem nebyl přímým svědkem události, dokonce uvádí, že příslušníci finanční stráže hodili po útočnicích granát, který zranil několik osob. Viz *Helmut Barstch*, online: <https://www.mistapametinaroda.cz/?id=741> (cit. 7. 1. 2021).
 9. LUCUK, Vít: *Vzpomínky zůstaly: osudy lidí z Jesenicka, Javornicka, Vidnavska, Žulovska a Šumperska 1938–1989*. Štítý 2016.
 10. To potvrzují i vzpomínky pamětníka Helmuta Bartsche, který však jméno zkomolil na Hutner.

Funerální památky ze Zálesí a Vlčic

Kdosi moudrý kdysi prohlásil, že každý národ se pozná podle veřejných záchodů a hřbitovů. Je v tom jistě kus pravdy. Stále více lidí na svých cestách a výletech zamíří tam, kde jednoho dne skončíme všichni, dokonce se této aktivitě dostalo i názvu – funerální turistika. Čím jsme starší, tím více nás to na hřbitovy táhne. Procházíme kolem starých náhrobků, zamýšlíme se, jaký měl dotyčný osud, proč zemřel tak mladý apod.

A co teprve sudetské hřbitovy, úžasné, tajemné, kouzelné a jedinečné. Za pozornost stojí např. ten v Zálesí. Kostel se zde sice nezachoval, ale starý hřbitov a márnice ano. A právě při její opravě bylo na půdě objeveno zhruba 30 kusů zvláštních beden různých tvarů a mír, z jedné strany byly všechny otevřené. Pokrývala je šedá barva, všechny na sobě měly černě napsané jméno majitele a jen u některých byl uveden letopočet. K čemu jen sloužily? Světe, div se – na zakrytí náhrobků v zimních měsících, aby je drsné rychlebské počasí nezničilo. Není divu, tento kraj se odedávna vyznačoval chudobou, a našetřit si na náhrobní kámen tak nebylo vůbec jednoduché. Zachránit všechny bedny se pro příští generace nepodařilo, ale alespoň některé skončily v depozitu VMJ, v muzeu na Zálesí a jedna byla převezena do Zemského muzea v Opavě, kde z ní měli odborní pracovníci neskrývanou radost, protože se s něčím podobným dosud nesetkali. Náhrobní bedny můžeme rovněž vnímat i jako důkaz toho, jak si kdysi lidé vážili věcí, na něž museli, třeba i celý život, dřít a šetřit.

Za další ukázkou funerálního tématu musíme jít do sbírek VMJ, kde se ukrývá fotografie hřbitova ve Vlčicích, datovaná do roku 1911. Takových záběrů není opravdu mnoho – pozůstalí si většinou fotografovali jen určitý hrob, který patřil její rodině, ale záběr na velkou část hřbitova je raritou. První, co nás při pohledu na černobílý snímek zarazí, je absence kamenných pomníků. Na záběru vidíme plno kopečků, které se doslova mačkají jeden na druhý, a v nich pak zaražené, pravděpodobně barevně provedené, dřevěné laťky či velká srdce. Náhrobek vždy doplňují jmenné údaje a datace. Jen uprostřed snímku je vidět zřejmě bohatší dětský hrob, protože je doplněn kamenným sedícím andílkem. V pozadí je patrná hřbitovní zeď s nikou, ve které vidíme svatého Jana Nepomuckého. Za hřbitovní zdí ční budova bývalé kuželny, která patřila k místní hospodě. Dnes kuželna již nestojí, kdežto hospoda i přes obtíže dnešní doby funguje stále. Ony prazvláštní dřevěné náhrobky však odvál čas... Obě zde uvedené funerální památky si určitě zasluhují odbornější zpracování ze strany historiků či etnografů. Chtěli jsme čtenáře upozornit na zajímavé pozůstatky z dob nedávných, které byly doteď přehlíženy.

Milan Rychlý

*Dochované náhrobní bedny
ze Zálesí (foto Milan Janata)*

Hřbitov ve Vlčích na snímku z roku 1911 (VMJ)

Nález století u Staré Červené Vody

Bronzový meč nalezený u Staré Červené Vody (SZM Opava)

V červnu roku 2020 byl Romanem Novákem předán odborným pracovníkům Vlastivědného muzea Jesenicka soubor předmětů archeologické povahy objevené v katastru Staré Červené Vody, které vnesly do historie celého Jesenicka nové světlo. Jedná se o bronzový meč (o dvou částech) spolu s bronzovou sekyrkou, jejichž vznik byl datován do střední doby bronzové. Následně byla spolu s nálezem provedena obhlídka místa nálezů a odebrány vzorky zeminy k další expertíze.

Podle dochovaných zpráv o historii Staré Červené Vody¹ je patrné, že se až do dnešní doby neobjevila zmínka o nálezů jakéhokoliv artefaktu z tak dávnych dob, jako jsou tyto bronzové předměty. Ne že by se jinde nenacházely, v širším prostoru Hrubého Jeseníku můžeme zmínit tři místa. Asi nejnámějším objevem je soubor dvou bronzových srpů, sekerky, drátěné spirálky, dvou drátěných kroužků a fragmentu bronzového drátku, který byl před rokem 1887 nalezen na katastru obce Skorošice. Další pravěký artefakt, tentokrát se jedná o bronzový hrot kopí, pochází z nedaleké Uhelné – Nových Vilémovic, kde jej roku 1922 našel jistý Riedl. Z masivu Hrubého Jeseníku je od roku 1940 znám i depot deseti bronzových náramků odhalených lesním dělníkem na katastru

Bělé pod Pradědem – Domašova. Pravěké nálezy jsou hlášeny i z kraje kolem Vidnavy či Javorníku (např. bronzové jehlice s dutou hlavicí z katastru Bílého Potoka apod.). Okolí těchto sídel, která leží již v podhůří Hrubého Jeseníku, jsou ovšem spojena již se stabilním osídlením situovaným v oblasti rovin, které pokračují severně k Odře na dnes již polské straně Slezska. Jak vidno, pravěkých nálezů z prostoru Hrubého Jeseníku není mnoho. Meč a bronzová sekerka z katastru Staré Červené Vody, podobně jako výše uvedené nálezy bronzové industrie, dokládají možné směry komunikačních tras skrz horský masiv. Vyloučit nelze ani kultovní uložení spojené s náboženskými představami tehdejší společnosti. Důvodů k umístění meče a sekerky na daném místě však může být daleko více (ztráta, útek, dezerce apod.).

Nyní se zaměříme na samotné artefakty. Nalezený soubor, jak již bylo výše předesláno, obsahoval dva bronzové předměty, a to sekerku se schůdkem a bronzový meč. Oba předměty jsou chronologicky stejně staré, tj. s jejich užíváním můžeme počítat okolo roku 1 300 př. n. l.,² kdy v oblasti širší střední Evropy doznívala střední doba bronzová spojená s mohylovými kulturami a nastupovala mladší doba bronzová, jinak též nazývaná obdobím popelnicových polí (označení popelnice vychází ze staršího českého ekvivalentu k německému pojmu urna). Jednalo se o období velice neklidné, mnohými badateli označované jako nultá světová válka. V prostoru Evropy a na východním pobřeží Středozemního moře docházelo k velkým válečným událostem. V oblasti dnešního Německa můžeme zmínit bitvu o brod řeky Tollense, v Řecku je pod vpádem tzv. mořských národů rozvrácena a zničena mykénská kultura se svými hrady, zaniká Chetitská říše, bojuje se o Tróju... Nález meče a sekerky tak zapadá do celkového obrazu doby, který je charakterizován bohatými hrobovými celky tzv. kněžokrálů (pohřebiště v polské Ketiři), které obsahují velké množství militarií a bohatství včetně zlatých předmětů.³

Meč ze Staré Červené Vody byl nalezen již zlomený na dvě části. K poškození došlo těsně nad rukojetí, v místě bubliny, která v bronzovině vznikla v důsledku jejího nekvalitního odlití. Společně s mečem zde více jak tři tisíce let odpočívala i sekerka, a nalezený celek tak můžeme označit pojmem depot neboli bronzový poklad. Meč byl opatřen bohatou rytou výzdobou aplikovanou jak na čepeli, tak na rukojeti. Ta je navíc členěna na osm ploch. Daný typ meče se vyskytuje především v severní části kontinentu. Drtivá většina pochází z Dánska, několik z nich bylo nalezeno ve Švédsku a severním Německu. Vzácnější jsou v jižním Německu a oblastech jižněji položených pod Dunajem, např. v Rakousku. V Čechách zatím nejsou zastoupeny čteně, víme pouze o exempláři z Horažďovic.⁴ Z Moravy⁵ ani Slovenska⁶ je neznáme doposud vůbec. Z území českého Slezska se tak jedná o první meč tohoto typu.

Řada lidí má povědomí o archeologii jako o práci se štětečkem. Pro jiné je archeolog ten, který zdržuje stavby. Mnozí však chápou poslání archeologie, která zkoumá člověka na podkladě archeologických pramenů, které jsou neopakovatelné, a pokud dojde k jejich zničení, odcizení či ztrátě, připravíme se

tím o značný kus naší vlastní historie a tím i o povědomí naší společné minulosti. Archeologové jsou zde proto, aby tyto prameny chránili a uchovávali je pro potřeby generací, které přijdou po nás. A tak jako se každá moderní věda vyvíjí a zdokonaluje, ani archeologie nezůstává pozadu. Moderní archeologická věda využívá dnes mnoho sofistikovaných přírodovědných analýz, které byly využity rovněž při studiu meče z Jesenicka a proběhly pod patronací a za finanční podpory Slezského zemského muzea a jeho pracovníků.

První taková analýza se uskutečnila v Ústavu teoretické a aplikované mechaniky Akademie věd ČR v Telči. Jejím cílem bylo určit, zda se meč skutečně našel na místě, které nálezcce uvádí. Z obou předmětů byly v laboratoři odebrány vzorky zeminy a z místa nálezu rovněž. Všechny tři takto získané vzorky se posoudily v laboratoři, která potvrdila, že se jedná o tři shodné typy zeminy. Hlína z meče posloužila i při analýze provedené v Ústavu analytické chemie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde se zkoumalo, zda nebyl meč původně zabalen do nějaké tkaniny či textilie. Analýza prokázala přítomnost celulózy, což by mohlo signalizovat nějaký organický obal. V muzeu v Rostkách u Prahy a na půdě Slezské univerzity v Opavě byl proveden RTG průzkum, tj. technika prozařování předmětů rentgenovým zářením. Díky ní se podařilo prokázat, že bronzovina, především v oblasti čepele, je plná bublinek, které snižovaly kvalitu vyrobeného předmětu v případě aktivního zapojení v boji.

Zatím poslední metalografická analýza proběhla na půdě Západočeské univerzity v Plzni a měla za cíl určit kovové složení bronzů. K našemu překvapení se projevil výrazně nízký obsah cínu (měření bylo zjištěno jen 4 %, přičemž kvalitní bronz by měl obsahovat spíše 9 %). Slitina rovněž vykazuje poměrně velké množství nečistot. Většina z nich v sobě nesla zvýšené množství síry. Jedná se pravděpodobně o nečistoty, které se do taveniny dostaly během tavby. To společně s velkým množstvím bublin muselo negativně ovlivňovat pevnost artefaktu, což mohlo být jednou z příčin zlomení meče.

Celkově se zdá, že zkoumaný meč nebyl vyroben tak, aby co nejlépe obstál jako efektivní zbraň. To samozřejmě nevylučuje jeho využití v boji, což však muselo mít pro nositele fatální důsledky. V případě úmyslného nekvalitního provedení, o kterém věděl i majitel, pak mohlo jít o symbolický předmět.

Meč v tomto roce ještě čeká traseologická analýza a definitivní konzervátorský zásah v konzervátorském centru Slezského zemského muzea, který jej stabilizuje. Pak bude společně se sekerkou vystaven veřejnosti.

Jiří Juchelka, Milan Rychlý

POZNÁMKY

1. ZUBER, R.: *Jesenicko v období feudalismu do roku 1848*. Ostrava 1966, s. 374–382.
2. Analogie k dataci bronzového meče: LAUX, F.: *Die Schwerter in Niedersachsen*. Prähistorische Bronzefunde IV/17. Stuttgart 2009; KRÄMER, W.: *Die Vollgriffschwerter in Österreich und Schweiz*. Prähistorische Bronzefunde IV/10. München 1985; von QUILLFELDT, I.: *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland*. Prähistorische Bronzefunde IV/11. Stuttgart 1995.
Analogie k dataci sekerky: ŘÍHOVSKÝ, J.: *Die Äxte, Beil, Meissel und Hämmer in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde IX, 17. Stuttgart 1992; SALAŠ, M.: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku*. Brno 2005.

3. BOUZEK, J.: *Von der Bronzezeit zur Eisenzeit: Veränderungen in der prähistorischen Gesellschaft in Mitteleuropa unter den Einflüssen aus Süd, Ost und Nord*. Studium sociálních a duchovních struktur pravěku. Brno 2007, s. 257–268; GEDL, M.: *Wczesnołuzyckie groby z konstrukcjami drewnianymi*. Prace Komisji Archeologicznej, PAN. Oddz. w Krakowie; Nr. 22. Wrocław 1984.
4. WINIKER, J.: *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter in Böhmen*. Prähistorische Bronze funde IV/19, Stuttgart 2015.
5. ŘÍHOVSKÝ, J.: *Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter in Mähren*. Pravek Supplementum 7, Brno 2000, s. 93–178.
6. NOVOTNÁ, M.: *Die Vollgriffschwerter in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IV/18, Stuttgart 2014.

JESENICKO vlastivědný sborník DROBNOSTI

Nový nález plechového kování rytířského opasku z hradu Kaltenštejn

Úvod

V rámci spolupráce Slezského zemského muzea s Vlastivědným muzeem Jesenicka se v roce 2020 uskutečnila preventivní prospekce hradu Kaltenštejn, k. ú. Černá Voda. Principem a dlouhodobým úkolem této spolupráce je mimo jiné monitorování, mapování a preventivní výzkumy ohrožených středověkých fortifikací v české části Slezska. K významným nálezům z této lokality patří zdobené plechové kování interpretované jako součást rytířského opasku, proto bylo přistoupeno k analýzám předmětu a odbornému vyhodnocení v rámci obdobných nálezů z českého Slezska.

Preventivní archeologický výzkum lokality

Nález byl učiněn na zřícenině hradu Kaltenštejn v rámci preventivního výzkumu, který byl vyvolán nekontrolovatelným ničením památky nejen ze strany amatérských hledačů pokladů, tzv. detektorářů, ale i dalších vandalů (např. mezi lety 2000–2020 došlo k odcizení torza ostění gotické brány hradu). V návaznosti na řešení aktuálního stavu a dle zákona 20/1987 Sb. bylo po dohodě s Archeologickým ústavem AV ČR v Brně a Odborem památkové péče v Olomouci přistoupeno k tzv.

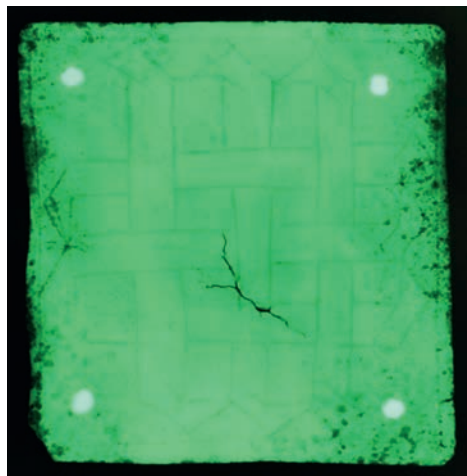
preventivnímu výzkumu této kulturní památky. Ten zahrnuje monitoring lokality nejmodernějšími metodami za účelem aktuálního stavu, dokumentaci stávajících konstrukcí, a to včetně zázemí hradu, a nedestruktivní výzkum pomocí detektorů kovů, které jen v rukou odborných pracovníků mohou přinést relevantní a kvalitní výsledky, neboť veškeré nálezy (i novověké) jsou ihned zaměřovány a zanášeny spolu s dalšími informacemi do mapy tak, aby bylo možno s výsledky dále pracovat a vyhodnocovat je. Průzkum pomocí detektorů kovů má jasná a daná pravidla, včetně postexkavační péče. Pro monitorování a dokumentaci lokality bylo využito pozemního vrtulníku (dronu) DJI PHANTOM 4 PRO+, georadaru OPERA DUO 2 WHEEL, GNSS přijímače GeoMAX Zenith35 Pro GSM-UHF-TAG, inspekční kamery Pipe Inspection Camera Systém Model No.: 3199F a pro digitalizaci Software Allplan Linear 2020.

Popis nálezu a jeho interpretace

Předmět je vyrobený ze čtvercového plechu o rozměrech 5x5 cm. V každém rohu je opatřen drobným nýtkem. Vnější plocha plechu je zdobená rytou výzdobou ve formě dvou do sebe propletených gotických písmen orámovaných úzkou linkou tvořící rámeček. Při výzkumu byl předmět vyzvednut i s částí zeminy a následně předán na Oddělení ochrany sbírkových předmětů SZM (dále OOSP), kde bylo před odborným čištěním provedeno rentgenování (obr. 1) za účelem zjištění stavu, výzdoby a případně užití výzdoby tvořené jiným materiálem (intauzie). Následný průzkum předmětu i s vyzvednutou zeminou pod mikroskopem měl prokázat, zda se na předmětu nebo v okolí nýtek nachází organické zbytky ve formě textilních vláken či koženého opasku. Postup byl osobně konzultován s RNDr. Lukášem Kučerou, Ph.D., z Univerzity Palackého v Olomouci a proveden v rámci pracoviště OOSP. Tento předpoklad se však nepotvrdil a předmět je v současné době odborně čištěn a konzervován. Vzhledem k probíhajícímu preventivnímu výzkumu bude přesné polohové zaměření nálezu zveřejněno až po ukončení výzkumných prací při následné publikaci. Předmět je uložen v archeologické podsbírce SZM, jeho inventární číslo je 01/012/2020-172.

Metoda měření prvkové analýzy

Nález z hradu Kaltenštejn je unikátní doklad hmotné kultury, proto bylo přistoupeno k jeho nedestruktivní prvkové analýze. Při tomto zkoumání se provádí měření na povrchu předmětu, nikoli v jeho jádře. Toto měření probíhalo na Oddělení ochrany sbírkových předmětů Slezského zemského muzea.¹ Byla použita metoda rentgenové fluorescence měřená energo-disperzním analyzátozem při využití ručního spektrometru DELTA ELEMENT s výkonem rentgenky 4 W. *„Ruční spektrometr DELTA ELEMENT provádí analýzu složení materiálu do hloubky v řádech desetin milimetrů v závislosti na jeho hustotě (v tomto případě kov a jeho korozní produkty). Plocha analyzovaného místa je vždy přibližně ‚kruh‘ o průměru cca 10–15 mm. Analyzovaná místa jsou vytipována tak,*

Obr. 1 Rentgenový snímek opaskového kování z hradu Kaltenštejn (KC FPF Slezská univerzita v Opavě)

		Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
nákončí opasku, Velké Heraltice	01/023/2018	3,17	0	85,37	5,25	0,53	0	1,42	0	4,26
nákončí opasku, Cvilín	M 657	0,77	0,53	90,23	3,01	0	0,27	2,69	2,21	0,1
čtvercové kování opasku, Kaltenštejn	01/012/2020-172	1,45	0,11	80,61	10,74	0	0,66	5,8	0	0,56

Tab. 1 Prvková analýza vybraných předmětů (Středočeské muzeum v Rostokách u Prahy, Slezské zemské muzeum)

aby velikost měřené plochy byla větší než analytický otvor přístroje. U předmětu je realizováno několik měření a každé měření probíhá po dobu čtyřiceti sekund. Naměřené hodnoty jsou zpracovány v tabulkovém procesoru. Měření proběhlo na dvou stranách předmětu (strana A, B).⁴²

Vyhodnocení

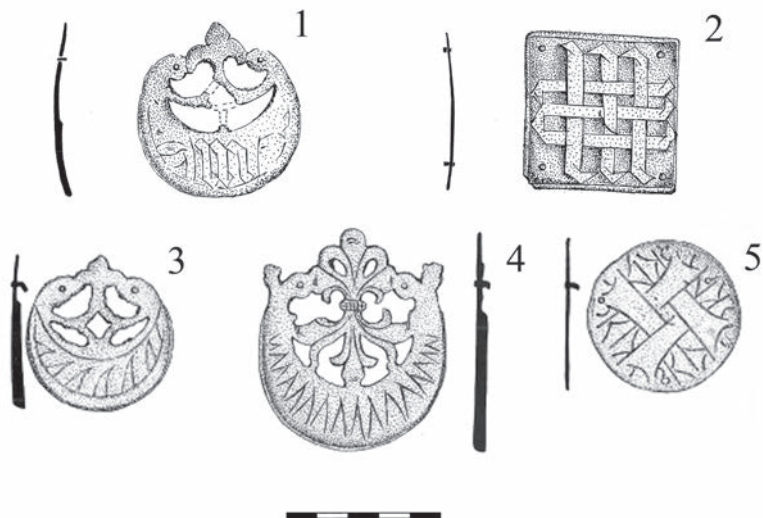
Pro porovnání složení materiálu byly ze sbírky SZM vybrány ještě dva nálezy opaskových součástí, a to nákončí opasku z hradu Cvilín a z Velkých Heraltic. První jmenovaný předmět byl analyzován na pracovišti OOSP, druhý pak ve Středočeském muzeu v Rostokách u Prahy (tab. 1). Prvkové analýzy nepotvrdily vstupní předpoklad, že všechny tři předměty jsou vyrobeny z bronzu, protože se ukázalo, že kování z Kaltenštejna je vyrobeno z mosazi. Nejvyšší zastoupení mědi je v předmětu M 657, kde je tohoto kovu přes 90%, nejméně pak v heraltickém exempláři. Ten je zajímavý také tím, že obsahuje velký podíl příměsí jiných kovů jako zinek, olovo a železo (tab. 1). Nejedná se o stopové

množství, takže je jisté, že byly přidány záměrně. Důvodů, proč tomu tak bylo, může být celá řada – mohlo jít o menší praxi kovolitců, nahrazování drahého kovu ve slitině levnějšími kovy za účelem falšování atd.

Exemplář z hradu Kaltenštejn prezentuje typ nálezu součástí opasků, kdy byly tyto pásy (většinou z organického materiálu – kůže, látka, někdy z kovových plátů) zdobený kovovými součástmi, a to jak nákončím, tak plechovými kováními na organickém pásu ve formě přínýtovaných plíšků. Čtvercová kování, jako to z hradu Kaltenštejn, byly oblíbené v širším geografickém prostoru.³ Velmi podobná kování se našla v Sezimově Ústí, Konůvkách⁴ nebo v Pekařské ulici v Brně,⁵ která měla jak podobné rozměry, tak i rytou výzdobu v podobě znaku pro Maria Mater. Velmi podobný nález se podařilo odkryt na Slovensku v Moravanech nad Váhom, místní části Ducové „Kostelec“ (okr. Trnava) v hrobě jedince ve věku 18–20 let. Toto kování bylo upevněno na koženém opasku v řadě vedle sebe umístěných stejných plíšků s gotickými písmeny.⁶ Geograficky nejbližším analogickým nálezem je kovová nášivka na opasek nalezená v Opavě v místech předpolí Ratibořské brány (prostor náměstí Osvoboditelů), která představuje obdélný mosazný pozlacený plech zdobený propletenými iniciálami „M“.⁷ Tento symbol je ve vrcholném středověku poměrně běžný. Známe jej jak z opaskových kování, tak například jako výzdobu čelních vyhrívacích stěn komorových kachlů. Znázorňuje „Maria Mater“, Pannu Marii, zpodobnění čistoty, věrnosti a s tím související přenesený význam rytíře oddaného věrnou a čistou láskou k vznešené dámě. Z opavských a blízkých nálezů známe tento motiv ze zmíněného kování výše, bronzové kruhové nášivky z hradu Cvilín, z výzdoby kachlů kamen z hradu Cvilín⁸ či Opavy-Krnovské ulice.⁹ Při výzkumu Müllerova domu v Opavě byl v letech 2015–2018 nalezen soubor vrcholně středověkých kachlů, které svým charakterem bezpochyby náležely k blízkému přemyslovskému hradu, neboť se jednalo o luxusně zdobené exempláře komorových kachlů s bohatou výzdobou. Tento materiál byl deponován do míst parkánu zřejmě jako odpad při jedné z oprav hradu. Na jednom exempláři se objevil motiv Maria Mater v podobě dvou propletených písmen M.¹⁰

V archeologické sbírce SZM se nachází ještě další kování rytířských opasků, a to kruhové pozlacené kování s paprskovitým motivem z hradu Cvilín,¹¹ z téže lokality kruhové bronzové kování v podobě trojúhelníkového plíšku s drobnými vyběhými perličkami¹² a drobné kruhové kování s motivem lilie z hradu Vartnov.¹³ Můžeme vyloučit, že by se mohlo jednat o součásti koňských postrojů nebo nášivek na oděv. Pro názor, že šlo o výzdobu opasků, svědčí zejména skutečnost, že nebyly k podkladu přišity, ale připevněny nýty.¹⁴ Rovněž u kování s paprskovitým motivem ze Cvilína se spíše přikláníme k interpretaci, že jde o kování opasku, než k původnímu vysvětlení, kdy se dle D. Stehlíkové jedná o součást nějakého obrazu nebo sošky.¹⁵

Obecně se dá říci, že se v celém evropském prostoru opaskové pásy s kovovými součástmi objevují již od raného středověku a jejich význam pak stoupal

Obr. 2 Vybrané součásti rytířských opasek ze sbírky SZM. 1 Velké Heraltice; 2 Kaltenštejn; 3 Cvilín; 4 Vartnov; 5 Cvilín (zdroj autorka; KOUŘIL, P. – PRIX, D. – WIHODA, M.: Hradý českého Slezska)

zejména od 14. století v souvislosti s tzv. rytířským kultem. Tehdy se opasek stal nejen praktickým doplňkem pro upevnění meče a oděvu, ale také symbolickým znázorněním statusu a prezentací kladných rytířských hodnot a věrnosti. Nositel si ho musel zasloužit a s jeho nošením bylo spojeno i určité chování, tzv. představení rytířských ctností. Tato móda vrcholila v 15. století a byla spojena s vyšší společenskou elitou. Často bývá spojena s Pannou Marií, která je ztělesněním čistoty, víry a ochrany.¹⁶

Závěr

Předložený nález z hradu Kaltenštejn prezentuje luxusní zboží, které patřilo k majetku vrcholně středověkých elit. Jedná se o součást rytířského opasku, tzv. cingulum militare, který byl získán v rámci preventivní povrchové prospekce v roce 2020 z prostoru zříceniny hradu. Vzhledem k tomu, že předmět nebyl objeven v objektu či kulturní vrstvě, která by byla datovatelná jinými archeologickými nálezy, ho můžeme jen rámcově zařadit dle analogií do počátku či první poloviny 15. století.

Otázku provenience tohoto nálezu nelze zatím přesně zodpovědět, protože se tyto artefakty nalézají v širokém západo- a středoevropském prostoru. Nelze však vyloučit polský původ, protože ve sledovaném období spadal hrad Kaltenštejn pod vratislavské biskupství a z Vratislavi jsou známy doklady těchto součástí opasek.¹⁷ Rozhodně je možné zamítnout možnost, že by výroba těchto předmětů probíhala na hradě samotném nebo v jeho zázemí – v předávacím

protokolu z 1. září 1443 není uvedena žádná specializovaná dílna, pouze mlýn, pivovar aj.¹⁸ Ani preventivní výzkum hradu v roce 2020 nepotvrdil doklady této řemeslné činnosti. Jak ukazují rozbory dalších výše zmíněných opaskových nákonců, je pravděpodobné, že se tyto předměty vyráběly v rámci místní produkce jako reakce na západoevropské předlohy, které se zde dostávaly jako importy,¹⁹ např. nákončí typu demi-ceint s očkem, datovaného do 14.–15. století z Francie.²⁰ Ke kaltenštejnskému kování je materiálově a tvarově podobným nálezem předmět z výzkumu v Opavě (náměstí Osvoboditelů), v místech předpolí Ratibořské brány. Tato kovová nášivka na opasek představuje obdélný mosazný pozlacený plech zdobený propletenými iniciálami „M“.²¹ Případnou hypotézu o původu těchto exemplářů jako výrobků pocházejících z jedné místní specializované dílny by mohly osvětlit další prvkové analýzy.

Soňa Králová

POZNÁMKY

1. Za provedení analýzy děkuji Mgr. Zuzaně Plachké.
2. PLACHKÁ, Zuzana: Opasková spona 01/012/2020-172, Opasková spona M 657 ze dne 10. 12. 2020. Uloženo v archivu Oddělení archeologie SZM.
3. Například TYMONOVÁ, Markéta: *Archeologické doklady každodenního života obyvatel hradu Cvilína v období středověku a raného novověku*. In: *Archaeologia historica*. Brno, Masarykova univerzita 2010, roč. 35, č. 1–2, s. 70.; FINGERLIN, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. Berlin 1971, s. 111.
4. MĚCHUROVÁ, Zdeňka: *Nálezy bronzových předmětů ze zaniklé středověké osady Konůvky (okr. Vyškov)*. In: *Archaeologia historica*. Brno 1989, roč. 14, s. 474, Tab. III:5, Tab. VII:13.
5. PROCHÁZKA, Rudolf: *Kovové předměty z výbavy středověkého měšťana z výzkumu v Brně-Pekařské ulici*. In: *Archaeologia historica*. Brno 1990, roč. 15, obr. 4:7.
6. RUTTKAY, Alexander: 1989: *Prvky gotické módy v odeve a ozdobách dědiňského obyvatelstva na území Slovenska (horizont hrobů z 14.–15. stor. v Ducovom, obec Moravany nad Váhom)*. In: *Archaeologia historica*. Brno 1989, roč. 14, s. 367, obr. 3:1394.
7. KOLÁŘ, František a kol.: *Opavské hradby*. Opava, Ostrava 2013, s. 256–257.
8. TYMONOVÁ, Markéta: *Středověké reliéfní kachle jako pramen hmotné kultury (Slezsko)*. In: *Archaeologia historica*. Brno 2009, roč. 34, s. 211, Tab. 1:11.
9. TYMONOVÁ, Markéta: *Archeologické doklady...*, s. 70.
10. Uloženo v archeologické podsběrce SZM. Probíhá zpracovávání v rámci projektu „Středověké a raně novověké archeologické výzkumy na Opavsku“ pod hlavičkou IP DKRVO, plánovaný výstup v roce 2023.
11. TYMONOVÁ, Markéta: *Archeologické doklady...*, obr. 4:5. Analogický předmět známe také z Opavy: KOLÁŘ, František a kol.: *Opavské hradby*, s. 257.
12. TYMONOVÁ, Markéta: *Archeologické doklady...*, obr. 4:3.
13. Tamtéž, obr. 4:6.
14. RUTTKAY, Alexander: *Prvky gotické módy...*, s. 371.
15. ŠIKULOVÁ, Vlasta: *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550*. Brno 1999, s. 220.
16. Více k tématu např. MAZÁČOVÁ, Petra: *Opasek jako symbol a součást středověkého oděvu*. Praha 2012, s. 9–30.
17. WACHOWSKI, Krzysztof: *Późnośredniowieczny pas cyncerski na Śląsku w świetle źródeł archeologicznych*. In: *Archaeologia Silesiae*, Tom. I, 2002, s. 239–264.
18. KOUŘIL, P.–PRIX D.–WIHODA, M.: *Hradby českého Slezska*. Brno 2000, s. 224.
19. KRÁLOVÁ, Soňa: *Nové nálezy součástí rytířského opasku v archeologické sbírce SZM*. *Časopis Slezského zemského muzea, SÉRIE B*, 69/2020, s. 270–277.
20. Uloženo v Umělecko-průmyslovém muzeu v Praze pod č. UPM 5 615/1894. Publikováno: HEJDOVÁ, Dagmar a kol.: *Středověké umělecké řemeslo ze sbírek Umělecko-průmyslového muzea v Praze*. Praha 1986, s. 26, obr. 198.
21. KOLÁŘ, František a kol.: *Opavské hradby...*, s. 256–257.

Lesk a bída lázeňských pramenů 2000–2020

Kde je voda, tam je i život. Jak paradoxní, že po období antiky to byl až Priessnitz, který vodu jako živoucí tekutinu pro svět znovu objevil. A ac mnozí z nás vnímáme vodu jako nedílnou součást našeho bytí, málokdo si uvědomuje její skutečnou hodnotu, a to i přesto, že toto téma čím dál více rezonuje v kontextu ne zcela příznivého vývoje globálního klimatu. Ať bude vývoj jakýkoliv, i skeptici se jistě shodnou na tom, že naše planeta je alespoň pomyslně modrá, právě díky všudypřítomné vodě.

Když jsem se před dvaceti lety začal zabývat tématem gräfenberských pramenů, příliš jsem nedumal nad tím, jak moc důležitá je voda samotná. Mne pouze zaujalo množství pramenů na jisté nekvalitní mapě a výzva k dobrodružství. A v čemže mělo tkvít ono napětí a vzrušení? Především v objevování. Mnoha současným návštěvníkům lázní to může přijít směšné, ale v několika případech dnes snadno dostupné prameny trvalo objevit klidně rok či dva. Mapování drobných či honosných vývěrů se tak v první fázi protáhlo na několik let. Po prvním větším objevu, rok hledaném Teschnerově prameni, vyvstala otázka, co dělat s jeho poničeným zevnějškem. Spíše než k diskusi nás to automaticky navedlo k činům. A i když bych naše tehdejší úsilí považoval za vskutku dětinské, jednalo se o určitý impuls pro budování si vztahu nejen k tématu, ale zejména k blízkému lesu.

Po pokusech u Teschnerova (2001) nebo Adéline pramene (2001–2002) došlo k první oficiální renovaci, tehdy zcela zničeného Josefova pramene (2002) pod záštitou **Jiřího Janočka**. Ten mi svým způsobem poodhalil také jiný pohled na celou problematiku a, přestože jsem si to v té době neuvědomoval, určitě ovlivnil můj více přírodní, mnohdy až skoro spirituální pohled nejen na prameny, ale i přírodu. V rámci obnovy to pak byla především zkouška, zda má smysl ve snažení do budoucna pokračovat. Vše se našťastí podařilo, a i když je dnes pramen opět značně poničen, ono úsilí za to stálo a nabyté zkušenosti jsme pak zúročili na dalších pramenech, jako byl např. Zlatý, Regenhartův, Štýrský, Čekův pramen nebo monumentální zeď Priessnitzovy vyhlídky.

Klíčové osobnosti

Paralelně s objevováním v terénu se objevil i hlad po informacích. V problematice dobře orientovaný **Vítězslav Mazura** sice dokázal s mnoha otazníky pomoci, ale do terénu se již pro obtížnější pohyb úplně nedostal. Nápomocný byl **Lubomír Hédl**, který nejenže aktualizoval Mazurovy informace, ale byl

dobře obeznámený i s lokacemi. Klíčovým se pak stalo setkání s **Ondřejem Trunečkem**, ochotně sdílejícím nejen informace z terénu, ale různých dalších zdrojů, celkově nedostupných a nacházejících se mimo dosah Jeseníku. Po celou dobu bádání dalších let se pak ukázal jako nepostradatelný pro řešení nejednoho historického otazníku. Je proto překvapivé, že první pramen jsme si společně opravili až o patnáct let později – Mločí pramen pod Zlatým chlumem (2018).

Zpočátku se nezávisle na sobě zformovaly dvě samostatné skupiny, jež prováděly opravy v terénu – my **gympláci**, nejčastěji s Martinem Hennerem, Petrem Labounkem nebo Stanislavem Orlem, a Ondra a dobrovolníci z Hnutí Bron-tosaurus Jeseníky pod vedením **Tomáše Hradila**. Tomáš dokázal díky ideji *Návrat ke kořenům* nadchnout neskutečné množství dobrovolníků, po několik let se pravidelně vracejících na Studniční vrch. Stál také u zrodu myšlenky Správců drobných památek, která funguje dodnes a stále se rozšiřuje. V letech 2002–2006 tak dobrovolníci zrekonstruovali několik významných pramenů, a dokonce části původních stezek. Jako nejhonosnější jmenujme alespoň pramen Meklenburský (2005).

Tou dobou také stále zřetelněji přebíral roli popularizátora těchto obnov charismatický regionální historik **Tomáš Knopp**. Ten mne také přiměl k tvorbě drobných článků o pramenech v *Jesenickém týdeníku* a posléze postavil před hotovou věc – sepsání knihy o pramenech. V tomto byl jistě vizionářem. Já sám bych na danou věc nehleděl tak velικάšsky. První verze *Atlasu pramenů* pak spatřila světlo světa v roce 2007.

Méně nenápadný, ale o to důležitější byl kontakt s **Gustavem Krausem**, narozeným ve Frývaldově, jehož přehled a důležité připomínky často dokázaly usměrnit veškeré další bádání. Klasický případ člověka konstruktivního s dostatečným počtem kontaktů na původní obyvatele, kteří pak svými vzpomínkami doplňovali kusé informace.

Konečně také **Jan Macháček**, díky jehož podpoře vznikla v roce 2017 druhá verze *Atlasu pramenů*, doplněná o různé vhledy lidí, majících blízko k pramenům samotným, nové upřesňující informace a co nejpestřejší obrazový materiál, aby kniha byla čtivější i pro přesporní.

Priessnitzovy léčebné lázně

Z počátku se lázně jevily jako strategický partner. Díky nim jsme ve foyer Priessnitzova sanatoria mohli v roce 2003 uspořádat první výstavu o pramenech a díky šťastné náhodě také objevit chybějící část Meklenburského pramene, nalezeného při výkopu v blízkosti tenisových kurtů (tedy asi tři kilometry od původního umístění!). V lázních byli rovněž otevření přednáškám a tlačili na mne, abych se pustil do druhého vydání *Atlasu pramenů*. Kromě jiskřivosti velkolepějších akcí však jakékoliv další snahy o rozvoj tématu pramenů ztroskotávaly. Z pro mne neznámého důvodu jsem přestal být zván na schůze Společnosti Vincenze Priessnitze, jíž jsem byl členem, a po jistých peripetiích s financováním knihy, na kterém jsme (byť gentlemansky!)

byli domluveni, vše pomyslně vygradovalo oficiálním rozhovorem pro lázeňské noviny *Jesenické prameny*, který redakce značně cenzurovala k líbivé nepravdě. Jak pak důvěřovat, či dokonce spolupracovat s podobnou institucí, jež se chová takto neprofesionálně?

Snad alespoň pomyslným paprskem naděje může být snaha **Jiřího Glabazni**, který již několik let iniciuje výlety k pramenům zvané *Procházky v tichu* a často také pacientům blíže představuje historii pramenů a podstatu vody v různých přednáškách.

Jsmo-li pak stále na Gräfenberku, nelze opomenout svéráznou postavu **Kamila „Zuco“ Zajíčka**, díky jehož iniciativě rok od roku vzkvétá Přední vršek s tzv. Krizovým křížem. Na tomto místě lze krásně vidět, kam až lze onu dobrovolnickou činnost vyhnat. Snad jen škoda, že mnohý pacient lázní za obnovu vděčí právě PLL, jimž se to sice hodí, ale které mají s celým projektem pramálo společného.

SOKA Jeseník

S vyvstalými otazníky kolem historie památek se nabízela otázka, kde toho co nejvíc dohledat. Nastala však velice paradoxní situace. Než jsem se mohl v archivu zabývat tematikou pramenů, musel jsem jako student gymnázia vypracovat seminární práci o jesenické nemocnici. Nakonec jsem se dočkal i vytuženejších střípků informací, které se pomalu začaly skládat do sebe. Musím také přiznat, že s postupem času byl archiv jedinou institucí, snažící se mi pomoci bez ohledu na politické dění, momentální nálady občanů nebo jiné okolnosti. Prvotní překážku pak беру jako možnost *zocelit* se k těžším bojům, které následovaly.

Vlastivědné muzeum Jesenicka

Často je v počátku potřeba i trocha štěstí, za což můžu vděčit **Míši Brachtlové** (dnes **Neubauerové**), která pro mne jakožto tehdejší pracovnice muzea odkryla řadu zajímavých fotek, obrázků a knih, které jsem doslova hltal. Bylo to také muzeum, kde se podařilo uspořádat druhou o něco komplexnější výstavu k samotným pramenům (2004).

Nebylo tomu však trvale. Pro tvorbu druhé verze *Atlasu pramenů* jsem samozřejmě potřeboval obrazové materiály, které zčásti byly dostupné v archivu, zčásti pak v muzeu. Na rozdíl od archivu mne však po letech překvapila nedostupnost/nedohledatelnost materiálů. Možnost sdílet obrazové materiály pro publikaci, kterou jsem měl již deset let doma v kopii, byla najednou mnohem složitější a v jistých chvílích se jevila jako nemožná. Dohnalo mě to alespoň k tomu, že jsem si autentické fotografie, pohledy a litografie musel zařídit (i přes značnou finanční náročnost) shánět sám. Nic naštěstí netrvá věčně a nové vedení ke spolupráci přistupuje již zcela jinak. Pro danou chvíli bych řekl, že asi nejaktivněji. Výsledkem je mimo jiné i již druhý ročník expedice TALNET, kde talentovaná mládež z celé republiky bádá v různých oborech, neopomíjíce také lázeňské prameny. Snad se daný stav bude rozvíjet ku prospěchu všech.

*Symbolem úpadku necht' je Géníův/Francouzský pramen.
Ten měl svou honosností reprezentativně uvozovat vstup do areálu lázní (Sponer 1908)*

Dnes pouze zapadá v přehršli cedulí a jeho původní význam se vytratil (Abt 2018)

Město Jeseník

Město bylo vždy svým způsobem aktivní ve věci pramenů. V roce 2001 si pamatují křest Mariína pramene na Zlatém chlumu, již tehdy jsem se však neubráníl mírným rozpakům. Mrzelo mne, že se na pramen nevrátila původní mramorová deska. Bohužel byla nahrazena černým leštěným pohřebním kamenem. Nejsem si jistý, že té původní pak *bylo dobře* v depozitáři, když tak krásně zářila na prameni po 150 let!

O rok později následovaly neodborné opravy či spíše konzervace často zničených mohyl pramenů do cementu nebo betonu, tou dobou původní techniky, a vzhled nikdo neřešil, což budiž alespoň chabou omluvou.

Kolem roku 2006 se už však jen neblýskalo, už to v Jeseníku prameny žilo! Na radnici se dostali do zastupitelstva nejen Tomáš Hradil, ale i Jiří Glabazňa nebo Jiří Staňa, velcí propagátoři tohoto vskutku kulturního dědictví. Dost projektů se naplánovalo, něco málo zrealizovalo. Bohužel jistou vlnu nadšení a entuziasmus ukončila nečekaná smrt Tomáše Knoppa a odstěhování Jiřího Stani mimo region. Hvozdy kolem pramenů pomyslně upadly v zapomnění...

Přiznávám, že tou dobou jsem také ztratil určitý zájem. Má snaha o definitivní rozloučení s prameny vygradovala v roce 2016, kdy jsem mezi několika soukromými investory inicioval výstavbu Gilbertova odpočívadla s Priessnitzovým mottem „Bud' trpělivý“. Ono pomyslné rozloučení však bylo novým startem. Uvědomil jsem si, že jsem jeden z těch, kteří stáli u vzniku nové vlny zájmu o tyto památky, a svým způsobem tedy nesu i jistou *zodpovědnost*. Když jsem se totiž ohlédl kolem sebe, zjistil jsem, že se prameny těší většímu zájmu, ale vše se ubírá ne zrovna správným směrem. Bylo potřeba se znovu zapojit.

Snahou jednat jak s městem Jeseník, tak akciovou společností Priessnitzových lázní jsem se snažil strhnout pozornost na témata jako *dlouhodobá udržitelnost*, *komplexnost* a *interakce* s veřejností. Paralelně jsem také opět přešel do guerillové formy údržby, jež se mi za ty roky osvědčila jako nejefektivnější. Prostě přijít do lesa a tvořit, kde je potřeba. Chtě nechtě musím seznat, že je to nejučinnější dodnes, ačkoliv dle platné legislativy se to spíše považuje za záškodnictví.

Na město to i vypadalo nadějně, ale nakonec zbylo pouhé politikaření. Zdánlivý zvrat nastal až díky spolupráci s **Janem Mroskem**, díky kterému došlo k institucionalizaci tzv. Rady pramenů (2018), zabývající se výhledem obnov, či kooperaci jednotlivých majitelů, jako jsou Lesy ČR, ALSOL, město Jeseník nebo Priessnitzovy léčebné lázně. V současné době musím však opět konstatovat, že se jednalo jen o další Pyrrhovo vítězství. Jakkoliv to totiž vypadá, že se věci hýbou, je to vždy jen drobotina, proti tomu, co by to skutečně mohlo být. Každý rok se obnoví nějaký pramen, ale stále chybí *koncepčnost* a často vítězí účelovost a poddajnost dotacím, což jen přináší další a další plýtvání energií a nemusí vždy přinášet opravdovou kvalitu.

LČR, ALSOL

Ponejprve celistvý majetek Lesů ČR byl v posledních letech rozdělen ve dvě, což s sebou přineslo spoustu novot a výhrad. Zatímco v době rozkvětu v letech 2005–2010 Lesy investovaly nemalé částky do nákladných obnov pramenů, a mnohé z nich tak získaly zašlou slávu (Vídeňský, Smrkový, Anna), po navrácení části majetku církvi se téma pramenů ztratilo v byrokracii, a především kůrovcové kalamitě zcela měnící charakter okolních lesů. V současné chvíli je to spíš nerozhodně, občas se objeví i tendence něco obnovit, ale velice sporadicky. Díky necht' zůstane alespoň Lesům za trvalou údržbu toho, co již vybudovaly. Ne vždy se tak děje u ostatních obnovených památek.

Závěrem

Snad nejkrásnější na celé věci je fakt, jak jsou výše popsané půtky maličerné a že stále většině lidí nedochází, že nejde o *prameny samotné*. Nejedná se totiž o pouhý odkaz historie, ale je také jistou reflexí úpadku našeho přístupu nejen ke krajině i k nám samotným. Čím dál výraznější sucha jsou sice okatá, ale doba jaksi nehledí dále než na pár měsíců vpřed. K čemu rádo by pokrok a progres, když bude chybět podstatné? Totiž – čím by byl člověk bez vody? Odpovědět si dokáže každý sám, otázkou zůstává, s jakou (ne)libostí.

Snad bych se měl ještě zastavit i u oné vlastní motivace či motoru, strhávajícího mne znovu a znovu k tomu, abych se vracel do okolních lesů k pramenům a studánkám. A i když se na věc dívám z mnoha stran, netuším, odkud se bere. Sám pro sebe bych asi odpověď nehledal, jsem totiž člověk více intuitivní, strhávající se pro danou chvíli v daný směr, ale pokusím se pro laskavého čtenáře vše lakonicky shrnout ve tři slova – *radost a vnitřní naplnění*. Toto pak přeji i každému dalšímu poutníkovi, jenž se vydá k jesenickým pramenům!

Lukáš Abt

Rok 2020 ve Státním okresním archivu Jeseník

Byl to opravdu podivný rok, na který určitě dlouho nikdo z nás nezapomene. Jistě bychom v jeho průběhu našli i pozitiva, ale v institucích postavených na kontaktu s lidmi a na práci pro veřejnost, k nimž patří i jesenícký archiv, byla jen ojedinelá.

Práce archivářů byla poznamenána samozřejmě nařízeními vlády v souvislosti s epidemií covid-19. Byla tak uzavřena badatelna (i když se nejednalo o jediný důvod jejího uzavření), omezeny byly i ostatní styky s veřejností. Největší dopad na naši práci ale mělo omezení počtu zaměstnanců na pracovišti, Home Office a pobyt matek s dětmi doma po uzavření škol.

Pandemie covid-19 navíc nebylo to jediné, čím si archiv v roce 2020 prošel. Od 18. května do 24. listopadu 2020 byl kolektiv archivářů nucen vypořádat se s rekonstrukcí střeš nad depotní částí budovy čp. 18. Generální oprava by sama o sobě patřila k oněm zmíněným kladům, nebýt toho, že stavba se vzhledem k liknavé a nekvalitní práci hlavního dodavatele i deštivému počasí protáhla z plánovaných tří na více než pět měsíců. K tomu je třeba připočíst nutnost vystěhování archiválií ze tří depozitářů, jichž se rekonstrukce týkala, a následné nastěhování zpět včetně nové lokace a kontroly stěhovaných archivních souborů. V důsledku všech těchto okolností byla od 20. dubna až do konce roku zcela uzavřena nejen badatelna, ale bylo omezeno i vyřizování žádostí, u nichž bylo třeba pracovat s originálními archiváliemi nepřístupných fondů. Díky velkému nasazení kolektivu archivářů se stěhování v první etapě podařilo zvládnout svépomocí, v etapě druhé pak za vydatné pomoci ochotných kolegů z Vlastivědného muzea Jesenicka a šumperského archivu. Archiválie ve třech exponovaných depozitářích jsou opět v suchu, nehrozí jim úhona zatečením či zřícením stropu, pořádací místnost se stala příjemným prostorem a bývalý sklad materiálu nad kotelnou se proměnil na záložní depozitář pro archivní knihovnu; zbývá jen vybavit místnost vhodnými regály.

Je nutno zmínit i vliv personálního obsazení spojený s odchodem Mgr. Květoslava Growky do penze, což se projevilo především právě v činnosti směrem k veřejnosti. V tak malém kolektivu, jako je ten náš, se odrazila i dlouhodobá pracovní neschopnost hospodářky Hany Nawarové, která má v gesci digitalizaci archiválií, mj. v tom, že administrativní a ekonomickou práci jsme si byli nuceni rozdělit my, archiváři.

Podívejme se tedy na konkrétní výsledky naší roční práce. Prvořadým úkolem archivu stále zůstává zpřístupňování archivních souborů, tj. jejich odborné zpracování. Zavedení nového pořádacího programu, jenž

se diametrálně liší od dříve používaného a klade velké nároky na počítačovou gramotnost archiváře, se ve větší míře projevilo právě v uplynulém roce 2020. Inventarizace a s ní spojená povinnost zveřejňování digitálních kopií určitých typů archiválií z inventarizovaného fondu (kroniky, mapy a plány, fotografie, listiny, typáře a další jednotliviny) ihned po zpracování v databázích ProArchiv je časově velmi náročná. Vloni bylo inventarizováno 5 fondů. Dva drobné archivy obcí Petrovic a Velké Kraše (celkem 0,52 bm), fond MNV Velká Kraš (1,53 bm), dodatky k fondu Archiv města Javorník (3,72 bm) a fond SOkA Jeseník z let (1972) 1996–2002. Celkem tedy bylo zpracováno formou inventářů 7,04 bm. Pozornost badatelů si zaslouží nejvíce dodatky k AM Javorník z let 1601–1945 /1960/. Bez zajímavosti není ani fond SOkA Jeseník mapující činnost archivu od jeho obnovení až do 1. srpna 2002, kdy byl zrušen Okresní úřad Jeseník a jesenícký archiv se stal vnitřní organizační jednotkou Zemského archivu v Opavě. Všechny nové archivní pomůcky najdou zájemci v Digitálním archivu na www.archives.cz – v oddílu *Archivní pomůcky*.

S příchodem kolegyně Mgr. Kateřiny Jurkové se zkvalitnila a prohloubila metodická činnost v oblasti předarchivního dohledu, skartačních řízení a přebírání archiválií, především v její součásti, elektronické spisové službě. Dvě pověřené archivářky vykonaly 4 kontroly ze zákona u veřejnoprávních subjektů a 10 metodických dohlídek. Podílely se na aktualizaci 6 spisových řádů, proběhlo dalších 11 metodických konzultací. Vloni jsme zúřadovali 36 skartačních řízení u veřejnoprávních i soukromých subjektů, v dalších sedmi případech byly vybrány archiválie mimo skartační řízení, tj. z nálezů či darů. V roce 2020 tak archiv převzal celkem 41 přírůstků, z toho 20 ze skartací a 16 přírůstků mimo skartačním řízení. Další 5 přírůstků nám bylo delimitováno z jiných archivů. Celková metráž převzatého materiálu tak představuje 8 bm.

K 31. prosinci 2020 hovoří statistiky takto: bylo evidováno celkem 775 archivních souborů, z toho v přímé péči archivu 734 souborů a 41 souborů uložených v archivu na základě smlouvy (40 z nich představují církevní fondy); mimo to je 11 souborů evidováno ve Vlastivědném muzeu Jesenicka. Celková metráž v archivu uloženého materiálu činila 1432,60 bm. Z toho je zpracováno formou prozatímních inventárních seznamů 176 souborů o metráži 685,16 bm (47,83%), z čehož je inventarizováno formou inventářů či katalogů 165 souborů o metráži 650,21 bm (45,39%). Nepracováno zůstává 533 souborů s metrází 747,44 bm (52,17%).

K dispozici je 248 archivních pomůcek v tištěné nebo elektronické podobě. Podíl nezpracovaného materiálu v archivu mírně klesl díky vyrovnanému skóre přírůstků a inventarizované metráže.

K počtu badatelů jen tolik, že měli možnost bádát pouze do 19. dubna 2020. Našlo jich k nám v tomto období cestu celkem 8, z toho 1 cizinec ze Spojených států amerických; evidováno je 20 badatelských návštěv a 199 objednávek. Studovat v následujícím období pak mohli pouze badatelé, kteří využívali

archiválie již zveřejněné v Digitálním archivu Zemského archivu v Opavě na webových stránkách www.archives.cz.

V roce 2020 byla dokončena v rámci plošné digitaliace Zemského archivu v Opavě pouze digitalizace dokumentů k problematice represí vůči židovskému etniku a k holocaustu, která ale nepředstavuje příliš velký objem. Od roku 2016 provádíme v SOkA Jeseník digitalizaci jen vlastními silami, navíc v minulém roce, jak již bylo řečeno, od 1. dubna chyběla pracovnice provádějící digitalizaci. V roce 2020 bylo proto digitalizováno pouze 63 evidenčních jednotek: 3 fotoalba, 59 listin a 1 grafický list.

Badatelům slouží k prezenčnímu studiu také archivní knihovna. V roce 2020 bylo katalogizováno 343 nových titulů, celkem je evidováno 13 004 přírůstkových čísel a 2 578 přírůstkových čísel v tzv. Zuberově knihovně. V bibliografii regionálních článků o Jesenicku přibylo 518 nových záznamů; celkem se již v elektronické databázi nachází 18 091 položek. Elektronickou databázi *Knihovna* mohou zájemci najít taktéž v Digitálním archivu.

Také s vyřizováním žádostí o rešerše byl vloni problém, většinu těch, které došly po 20. dubnu, jsme mohli vzhledem k nedostupnosti potřebných archiválií vyřídit až v prosinci. Rešerši pro úřední potřebu vyřídili archiváři celkem 28, počet soukromých rešerší klesl na pouhé 4.

Jak již bylo konstatováno, pandemie velice nepříznivě omezila hlavně práci archivu pro veřejnost. Vlastní výstava plánovaná k Mezinárodnímu dni archivů 9. června neproběhla. Zůstalo tedy pouze u spolupráce archivu na dvou výstavách. Z nich významnější byla spolupráce na ne příliš zdařilé výstavě Slezského zemského muzea v Opavě *Paměť krajiny: české Slezsko 1750-1950* a především na kritickém katalogu k ní. Podobně tomu bylo i s přednáškami – archiváři přednesli jen 4 přednášky včetně jednoho referátu v rámci semináře XX. svatováclavského setkání. Také exkurze v archivu se uskutečnila jediná, zúčastnilo se jí 11 žáků.

Každoročním vyvrcholením práce archivu směrem k veřejnosti je svatováclavské setkání pořádané společně s Vlastivědným muzeem Jesenicka a dalšími subjekty. Loňský XX., tedy jubilejní, ročník setkání na téma Voda na Jesenicku a v Jeseníkách ve dnech 28. až 30. září měl být spolu s celou řadou doplňkových akcí naplánovaných během celého roku jednak holdem vodě jako významnému fenoménu Jesenicka, jednak důstojnou oslavou kulatého výročí celé akce. Bohužel, doprovodné programy musely být vesměs zrušeny a i nad konáním tradičních součástí setkání visel až do poslední chvíle otazník. Nakonec se uskutečnily pietní setkání v Bílé Vodě, tradiční koncert na svátek sv. Václava 28. září i seminář následujícího dne. Zde je na místě poděkovat za vstřícnost vedení Priessnitzových léčebných lázní, a. s., které konání semináře i slavnostního koncertu ve svých prostorách umožnilo. Semináře se zúčastnilo 60 osob, tentokrát nemohli přijít jeseničtí studenti. Již tradičně byl k dispozici sborník, díky tématu vody mimořádně rozsáhlý, o 160 stranách. Výstava ve Vlastivědném muzeu Jesenicka nazvaná *Bohatství vody a ledu* doplnila stálou

trojici akcí setkání. Symbolicky bylo loňské setkání zakončeno 30. září malou slavností k odhalení opraveného Wesselényiho pramene. Ráda bych se ještě pár slovy vrátila ke slavnostnímu koncertu ke Dni české státnosti, který byl nezapomenutelným zážitkem pro všechny posluchače. Jiří Pavlica s Hradišťanem byl první volbou k tématu setkání díky mistrně zhudebněné básni Jana Skácela *Modlitba za vodu* – ta sice zazněla až na samém konci, ale celý koncert byl pohlazením pro duši a načerpáním krásy a pohody v čase nejistoty a strachu. A to nikdo ze zúčastněných netušil, že jde o poslední živý koncert v Jeseníku na velmi dlouhou dobu.

Bibliografie archivářů za rok 2020 obsahující „pouhých“ 20 článků či delších statí je jedním ze svědectví odchodu Květoslava Growky, který byl každým rokem publikačně neplodnějším autorem archivu. O nejvýznamnější položku seznamu se tentokrát zasloužila Michaela Neubauerová, o jejíž knize *Čarodějnické procesy na Jesenicku* se můžete dozvědět více na jiném místě sborníku. Bohumila Tinzová zase přispěla do dvou publikací Slezského zemského muzea v Opavě. Archiv se podílel redakčně i autorsky na obou sbornících vydávaných společně s VMJ – na Vlastivědném sborníku Jesenicko, jehož 22. svazek právě pročítáte, a již zmíněném sborníku příspěvků ze svatováclavského setkání. Český rozhlas odvysílal pět nahrávek s archiváři k různým regionálním tématům, z nichž je třeba jmenovat hlavně medailon *Bílé figury Rudolfa Zuberu* k připomenutí výročí úmrtí archiváře, historika a čestného občana Jeseníku. Bohumila Tinzová se také zapojila do dvou audiovizuálních projektů MKZ Jeseník.

Podíl archivu či archivářů na projektech jiných subjektů je již léta nejen součástí naší činnosti, ale mnohdy též zajímavou vzpruhou v mezičase plnění rutinních úkolů. Jde sice mnohdy o časově náročnou oblast práce pro veřejnost formou vyhledání podkladů, konzultací či přímé autorské spolupráce, ale archiv i jeho pracovníci získávají touto prací dobré renomé. Vloni se odborní pracovníci archivu podíleli na patnácti takových projektech, ať již šlo o akce pořádané institucemi nebo spolky, sdruženími, či jednotlivci, kteří se věnují rozvoji občanské společnosti. Zmíňme alespoň spolupráci se skupinou dobrovolníků kolem Kamila Zuco Zajíčka na úpravě Předního vršku včetně aleje Dr. Aloise Kubíka vysazené v minulém roce, podíl na přípravě i samotném odhalení pamětní desky Josefa, Gustava a Edmunda Weissových, významných měšťanů Jeseníku, či zapojení archivu do projektu Vlastivědného muzea Jesenicka TALNET pro nadané studenty. Rozhodně sem patří rovněž participace na projektech NAKI Slezského zemského muzea *Paměť krajiny a Krajina a lidé*. Bohužel, v důsledku pandemie covid-19 se řada z rozpracovaných akcí neuskutečnila. Doufejme, že dobrých projektů bude opět přibývat, protože interesto o historii Jesenicka je, řečeno neskromně, mj. výsledkem práce obou paměťových institucí regionu – archivu i muzea.

Vlastivědné muzeum Jesenicka je nejbližším partnerem archivu od prapočátku jeho existence. Společný projekt svatováclavských setkání na dané

téma prokázal dvacátým ročníkem více než dostatečně svou životaschopnost, o dvou důležitých výstupech spolupráce, dvou sbornících, již byla řeč. Dobré kontakty mezi oběma paměťovými institucemi se prohlubují a výsledkem je řada dalších společných projektů. A nejen to, pět muzejních kolegů nám neváhalo na konci minulého roku pomoci i fyzicky – se stěhováním, čehož si velmi považujeme. Kromě muzea patří náš dík za spolupráci i dalším partnerům: Společnosti Vincenze Priessnitzze, z. s., Priessnitzovým léčebným lázním, a. s., Městským kulturním zařízením Jeseník včetně Městského informačního centra Katovna a taktéž obecním a městským úřadům, především Městu Jeseník, spolupráce s nimi je již léta oboustranně přínosná. Všem jmenovaným i nejmenovaným spolupracovníkům z ostatních institucí, spolků a jednotlivcům chci též ze srdce poděkovat za spolupráci v hledání pozitivních odkazů minulosti Jesenicka.

Náročný rok 2020 pro celou společnost a též pro archiv je minulostí. Ráda bych proto poděkovala všem zaměstnancům archivu za svědomité plnění všech, často nečekaných úkolů v opravdu těžkých podmínkách, za práci v režimu Home Office a za osobní zodpovědnost a opatrnost, díky níž zůstal archiv po celý rok „čistý“. Rok 2020 mne znovu přesvědčil o tom, že archivní kolektiv umí vzít za práci a plnit úkoly s vervou.

Je sice více než jasné, že rok 2021 nebude o mnoho lepší, ale situaci známe z loňska, takže věřím, že to společně opět zvládneme se ctí. Milí kolegové, spolupracovníci a příznivci naší práce, dovoluji mi, abych Vám popřála především pevné zdraví, hodně duševních i fyzických sil. Jen tak se dají zvládnout všechny svízele a překážky. Navíc s vědomím, že péče o doklady historie našeho milovaného Jesenicka, jež je hlavním úkolem paměťových institucí, tj. též Státního okresního archivu Jeseník, je krásná a záslužná práce.

Mgr. Bohumila Tinzová, vedoucí oddělení SOKA Jeseník

Vlastivědné muzeum Jesenicka v roce 2020

Stejně jako mnohé soukromé podniky, školy či úřady postihla pandemie covidu-19 a opatření přijatá vládou ČR rovněž instituce v oblasti kultury, muzea nevyjímaje. Uzavření muzeí ve dvou obdobích (jarním a zimním) bylo sice signifikantním, ale pravděpodobně nikoliv nejdůležitějším dopadem. Ochota potenciálních návštěvnických skupin přijít na přednášku, výstavu či konferenci poklesla i mimo tato období, ekonomická krize způsobila zrušení některých grantů, oslabila ochotu soukromých sponzorů muzeu přispívat a nálada a entuziasmus muzejních pracovníků musely být často „nahazovány“, a to zejména v případech, kdy jim nezbylo nic jiného, než vzdělávat sebe či ostatní pouze online formou. Byl to ale nakonec právě větší příklon k virtuálnímu prostředí internetu společně s poupravenými plány činnosti a přesunem těžiště od výstavní k publikační a výzkumné činnosti, co pomohlo vyrovnat se s krizí roku 2020 úspěšně.

V těch obdobích roku, kdy byla muzea pro veřejnost otevřena, mohli návštěvníci zavítat do čtyř stálých expozic ve Vodní tvrzi – **Historie a archeologie Jesenicka, Fauna a flóra Jesenicka, Spirála času Země a Čarodějnické procesy na Jesenicku v 17. století**. Mimo Vodní tvrz byla po dobu hlavní sezóny otevřena také expozice **Vincenz Priessnitz a lázně Gräfenberg**, instalovaná v Priessnitzově rodném domě v Lázních Jeseník. Oproti plánovaným šestnácti krátkodobým výstavám jich bylo veřejnosti zpřístupněno pouze deset, přičemž z těchto deseti bylo přímo v roce 2020 zahájeno osm. Jednalo se o **Extrémní jevy na Jesenicku pohledem meteorologa** kurátorů Mgr. Pavla Rušara a Bc. Davida Abrahámka (výstava prezentovala rok a půl trvající výzkum muzea a Českého hydrometeorologického ústavu zaměřený na vybrané extrémní projevy počasí v regionu), autorskou výstavu **Proměny** kurátorky a jesenické umělkyně Mgr. Ivy Svobodové, interaktivní výstavu **Policie veřejnosti** kurátorů plk. Mgr. Ludmily Andělové, Mgr. Miroslava Spurného, Jana Grunda a Bc. Kamila Tomáška (na výstavě spolupracovala instituce s Policií ČR, územním odborem Jeseník, výstavu doplnilo několik aktivních dnů, kdy byla veřejnosti prezentována současná i historická práce policie či četnictva). Dále se uskutečnila interaktivní výstava **Prázdninová herna**, která nabídla vyžití zejména mladým a malým návštěvníkům, **Od Červeného kříže k Winterhilfe** kurátorů Mgr. Milana Rychlého a Mgr. Pavla Rušara, geologická a biologická výstava **Bohatství vody a ledu** kurátorů Mgr. Martina Hanáčka, Ph.D., a Mgr. Vojtěcha Tarašky, historicko-urbanistická výstava

Proměny jesenického náměstí kurátora Mgr. Jana Petráška a do Centra společných aktivit v Jeseníku byla zapůjčena vzpomínková výstava **Nebyli jsme sami / Nie byliśmy sami** kurátora Mgr. Matěje Mately.

Přednášek se podařilo uskutečnit jedenáct, exkurze však pouze tři. Přednášeli Mgr. Milan Rychlý (**Archeologický výzkum hřbitovního kostela v Javorníku-Vsi**), Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D. (**Henleinovské povstání na Jesenícku 1938**), Mgr. Matěj Matela (**Viktor Heeger; O dřevařích i pastevcích–Stará povolání jesenických hor; Vidnavský rodák dr. Adolf Lorenz a jeho syn Konrad; Lyžař, chatař a nenapravitelný šprýmař Oskar Gutwinski a Králický Sněžník; „Starý z Kopy“; Komunismus v Československu a Polsku od nástupu po pád**), Mgr. Jan Petrášek (**Gräfenberská konspirace**), Mgr. Pavel Rušar (**Geografie jako příležitost pro regionální vlastivědné muzea**) a s představením sborníku Jesenicko vystoupil také Mgr. Květoslav Growka. Exkurze vedli Mgr. Milan Rychlý (**Vidnava – od náměstí po Loučky**), Mgr. et MgA Radim Hédl, Ph.D., a Mgr. Vojtěch Taraška (**Botanická exkurze do lomu Kukačka u Bílé Vody**) a Mgr. Martin Hanáček, Ph.D. (**Žulovsko v dobách ledových**).

Muzeum se kromě několika výstav muselo v uplynulém roce vzdát také některých významných akcí. Nekonal se Muzejní noc se science show a divadlem pro děti, jak bylo zamýšleno, a neuskutečnil se ani tradiční Vánoční jarmark s řemesly a hudebními vystoupeními před Vodní tvrzí.

Na druhou stranu se podařilo zorganizovat vzdělávací a badatelský projekt T-expedice, na které žáci, učitelé a odborní pracovníci vytváří tzv. badatelské sekce, jež realizují výzkum v různých oborech. T-expedice Jeseníky 2020 nabídla celkem pět sekcí. **Historicko-etnografická** sekce se zabývala dávným zvykem původního německého obyvatelstva, tzv. jízdou osením (něm. Saatenreiten). Podařilo se jí přinést některé nové poznatky, a hlavně představit takřka detailní popis této tradice v Javorníku. **Botanická** sekce se zabývala šířením invazních druhů rostlin podél jesenických říček a potoků a při svém bádání také objevila významný a kriticky ohrožený jednokvítok velevkvětý. **Fyzikální** sekce nabídla „nemuzejní“ téma – badatelé s učiteli a expertem se zaměřili na výzkum vodních raket, na které by bylo možné umístit snímací zařízení, a získat tak snímky zemského povrchu z výšky bez použití drahých elektrických dronů. Obrovským úspěchem se mohla pyšnit sekce **hydrogeologická** – jejím členům se podařilo objevit zdaleka nejradioaktivnější pramen na Jesenícku. A minimálně srovnatelného úspěchu dosáhla sekce **dokumentaristická**, která během T-expedice natáčela dokumentární film o jejím průběhu. Ten se podařilo přihlásit do soutěže dokumentárních snímků Academia Film Olomouc a pokud bychom chtěli předjímat i informaci, která se stala dostupnou až v roce 2021, zmínili bychom, že se snímek dostal do finále soutěže. Zájemce o výsledky badatelské T-expedice lze odkázat nejen na dokumentární film TE:20, což je název zmíněného snímku, ale také na publikace výstupů

jednotlivých sekcí. O botanické a historické sekci pojednávají částečně texty v tomto sborníku, výsledky hydrogeologické sekce pak přiblížil již sborník XX. svatováclavského setkání.

A právě XX. svatováclavské setkání bylo druhou významnou akcí roku, kterou se podařilo vedle T-expedice uskutečnit. Na jeho organizaci se podíleli nejen tradiční partneři (Vlastivědné muzeum Jesenicka, Státní okresní archiv Jeseník a Společnost Vincenze Priessnitze), ale také Městská kulturní zařízení Jeseník. Pro sympozium bylo zvoleno téma Voda v Jeseníkách a na Jesenicku. Širokost tématu jakož i stále rostoucí síť spolupracujících subjektů se odrazily na nebývalé tloušťce svatováclavského sborníku i na četnosti přednesených příspěvků. Škoda jen, že podstatné části zájemců zabránila koronavirová hrozba v účasti, a symposia se tak zúčastnilo pouze 60 návštěvníků. Setkání bylo doplněno koncertem kapely Hradišťan v lánách, pietním aktem k připomenutí útlaku řádových sester v Bílé Vodě z doby vlády komunistické strany a tematicky relevantní výstavou Bohatství vody a ledu, která byla přístupná ve Vodní tvrzi do doby, než ji vládní opatření v reakci na průběh epidemie uzavřela.

Aby muzeum splnilo i v roce 2020 své hlavní poslání, totiž pečovat o sbírkové předměty, zpřístupňovat je a šířit poznání o prostředí, ze kterého pocházejí, muselo své aktivity přesunout do již zmíněného internetového prostředí. V první vlně (jarní) byl spuštěn vlastivědný seriál popularizačních příspěvků odborných pracovníků, kteří na webu muzea a Facebooku přinášeli veřejnosti téměř každým dnem nový příběh odkrývající taje přírody, historie či kultury Jesenicka. Název seriálu byl zvolen příhodně – *Když nemůže návštěvník do muzea, musí muzeum k návštěvníkovi*. Celkem bylo napsáno 101 dílů seriálu. Ve vlně druhé (zimní) pak muzeum ve spolupráci s Městskými kulturními zařízeními Jeseník spustilo v prosinci natáčení podcastů s názvem *Hovory z hor*, v němž se pozvaní hosté vyjadřují k tématům spjatým s regionem, a to ať už v oblasti vědy, výzkumu, umění, či vzdělávání. Ve čtrnáctidenních intervalech by měl být podcast vysílán celý rok 2021. Vlastivědný seriál a podcast doplnila i mnohá vystoupení v televizních i rádiových pořadech (muzeum prezentovali zejména Mgr. Matěj Matela, Mgr. Pavel Rušar, Mgr. Milan Rychlý i další kolegové).

Muzeum mohlo v roce 2020 pokračovat ve své sbírkotvorné činnosti. Do knih bylo zapsáno celkem 63 přírůstkových čísel, do sbírkových fondů přibýlo celkem 1153 předmětů. Oddělení biologie rozšířilo sbírku o 97 předmětů, oddělení geologie o 464, oddělení společenských věd Javorník a oddělení společenských věd Jeseník (souhrnně také „oddělení historie“) o 482 a oddělení archeologie pak o 110 předmětů. Zdaleka nejvýznamnějším přírůstkem se stal bronzový meč, o jehož nálezu referovala tuzemská i zahraniční média. Předmět pochází pravděpodobně z druhého tisíciletí před naším letopočtem. Analýzu takto významného nálezu pracovníci VMJ přenechali odborníkům ze Slezského zemského

muzea v Opavě a Západočeské univerzity v Plzni, kteří disponují potřebnými přístroji a technologiemi. Z prozatím dostupných analýz lze soudit, že předmět nebyl charakteru bojového, ale náboženského, rituálního. Meč bude vystaven ve Slezském zemském muzeu, následně v prostorách VMJ v Javorníku a poté bude trvale zpřístupněn v historické a archeologické expozici ve Vodní tvrzi. Z významných přírůstků je také nutno zmínit sošku Krista od slavné sochařské rodiny Kutzerů z Horního Údolí. Získání takto významného předmětu je rovněž výjimečné, a je proto třeba poděkovat Mgr. Květoslavu Growkovi, který nás „navedl na stopu“, a také Mgr. Markétě Kobierské, která dokázala získat značnou sumu financí na nákup díla z dotace Ministerstva kultury ČR.

Pracovníci muzea se věnovali základnímu ošetřování a péči o sbírky, instituce však také investovala finanční prostředky do zrestaurování vybraných předmětů, a to ve spolupráci s místními restaurátory (dílna Jaroslava Křížka v Javorníku) i školskými a vysokoškolskými pracovišti v republice. V průběhu roku 2020 razantně postoupila digitalizace fondů. Nárůst se týkal jednak celkového počtu zpracovaných položek (3 311 ev. čísel, resp. 5 396 digitalizovaných obrazů, tj. 258,17% dlouhodobého průměru), ale také počtu zdigitalizovaných sbírkových předmětů (1 556 zpracovaných sbírkových předmětů, resp. 2 095 kusů obrazových záznamů, tj. meziroční nárůst o více než 600%). V rámci zkvalitnění online prezentace přistoupilo Vlastivědné muzeum Jesenicka na podzim roku 2020 k portálu eSbírky, v jehož rámci bylo od října 2020 veřejnosti zpřístupněno 368 sbírkových předmětů, které jsou prezentovány za pomoci 756 velkoformátových digitálních obrazů. Digitalizaci zajišťovala v roce 2020 dokumentátorka Mgr. Markéta Kobierská.

V rámci výzkumné činnosti pokračovali odborní pracovníci z oddělení historie na syntéze dějin obce Bělá pod Pradědem a práce by již byla zřejmě dokončena, nedošlo-li by k uzavření archivů pro badatele. Historikové a další odborní pracovníci se věnovali dějinám nemocniční péče na Jesenicku, mytologii Jeseníků a podhůří, historii lesnictví a také bádání v dějinách vodoléčby zaměřenému na reflexi života a poznatků Vincenze Priessnitz, a to v historiografii a dějinách vědy. Jelikož epidemická situace ovlivnila i situaci ekonomickou, došlo ke zrušení či omezení některých grantů. Zcela tak zanikly přípravné práce na dalším výzkumném záměru směřujícím k syntéze dějin průmyslu a zemědělství na Jesenicku v 19. a 20. století, na kterém spolupracovali Mgr. Pavel Rušar a Pavel Macháček z VMJ a Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D., a Mgr. Vojtěch Pokorný, Ph.D., ze Slezského zemského muzea v Opavě.

Oddělení geologie pokračovalo ve výzkumu geologického a geomorfologického vývoje Jesenicka v kvartéru. Pokračoval sběr materiálu, dokumentace, publikační činnost i příprava odborné monografie, jejíž vydání je plánováno na rok 2023.

Oddělení biologie zajišťovalo v průběhu roku 2020 systematické hodnocení fauny a flóry ve vymezeném území, biolog se věnoval floristickému průzkumu

Jesenicka, zejména významným botanickým druhům v Hrubém Jeseníku a Rychlebských horách se zaměřením na antropogenní stanoviště. Obzvláštní zájem byl zaměřen na Přírodní rezervaci Vidnavské mokřiny. Výzkumným úkolem, na němž muzeum spolupracuje s katedrou botaniky Univerzity Palackého v Olomouci, byl rovněž detailnější taxonomicko-chorologický průzkum rodu *Dactylorhiza*, který pokračuje a jehož další výstup se očekává v roce 2021.

Oddělení archeologie pokračovalo ve výzkumu hospodářských objektů v Javorníku, odpadních jam v katastrech Bílé Vody a Javorníku a zpracovávalo interní katalogy.

Publikační činnost zaznamenala v roce 2020 masivní nárůst. Příčinou je jednak koncepční změna plánu rozvoje organizace z roku 2017, kdy jde o navázání trendu z předchozích let (2017–10 odborných či populárně naučných článků; 2018–13; 2019–34), ale také (a pro rok 2020 možná zejména) přesun nevyužitých kapacit odborných pracovníků kvůli uzavření muzea právě do činnosti směřující k publikacím, a to zejména na internetu, ale i v tištěných periodických (*Kulturní revue Olomouckého kraje*, *Naše město*, *Jeseníky–Rychlebské hory* a mnohé další). Nárůst čísla 34 z roku 2019 na hodnotu 161 v roce 2020 byl dán zejména publikací 101 dílů vlastivědné série Když nemůže návštěvník do muzea, musí muzeum k návštěvníkovi, o kterém je pojednáno výše. Pracovníkům VMJ se po mnoha letech také podařilo publikovat příspěvky v recenzovaných časopisech (Mgr. Martin Hanáček, Ph.D., a Mgr. Vojtěch Taraška).

Z hlediska významných investic lze pro rok 2020 zmínit zejména následující. Muzeum bylo obohaceno o dodávku Peugeot Boxer, která slouží zejména k přepravování materiálů pro výstavy, zároveň však může převážet až devět lidí. Toho je využíváno např. při T-expedici, kdy jsou na lokalitu výzkumu převáženy celé badatelské skupiny. Vozidlo bylo zakoupeno z prostředků Olomouckého kraje od společnosti Auto Čechák. Dále byla opravena a zrekonstruována ta část přízemí Vodní tvrze, kde dlouhá léta sídlil depozitář geologie a tzv. geochodba s pracovní technikou. Do zrekonstruovaného prostoru se přesunuly kanceláře, sekretariát a ředitelna. Z dalších dokončených investic lze zmínit např. dokončení projektové dokumentace na přestavbu zastaralých toalet na Vodní tvrzi (dokumentaci zhotovila projekční kancelář Ing. arch. L. Lachmanové) a celkovou opravu problematické expozice Spirála času Země (opravu realizovala firma Digital Box Filipa Ševčíka).

Výstavba nové přírodovědné expozice Fauna a flóra Jesenicka, na kterou již Olomoucký kraj schválil finanční prostředky, byla pozastavena z důvodu památkového nálezu v prvním patře tvrze (v bývalém historickém depozitáři). Restaurátorka MgA. Romana Balcarová začala odkrývat jednotlivé vrstvy omítky a práce budou pokračovat i v roce 2021. Prozatím není možné rozhodnout, nakolik jsou nálezy závažné, tj. významné. Jistě o tom budeme referovat ve výroční zprávě za rok. Pokračováno nebylo ani v přípravách další plánované rekonstrukce v Lázních Jeseník, neboť ve věci vlastnictví rodného domu Vincenze Priessnitzte stále jednají město Jeseník a Olomoucký kraj.

Muzeum se v ekonomické rovině potýkalo v průběhu uběhlého roku se zřejmými problémy. Omezení příjmů z činnosti příliš nepomohlo ani (byť mírné) snížení příspěvku od zřizovatele, ke kterému však došlo z pochopitelných důvodů. Vzhledem k přijatým úsporným opatřením a rekordní hlavní sezóně se podařilo udržet výsledek hospodaření v plusu, byť šlo o stokoruny. Celková návštěvnost výstav, přednášek, exkurzí a všech dalších vzdělávacích akcí v roce 2020 činila 16 430 návštěvníků. Ve VMJ pracovalo 12 pracovníků, průměrný přepočtený stav zaměstnanců dosáhl k 31. 12. hodnoty 11,79.

Mezi výrazná negativa lze zařadit dlouhodobý soudní spor mezi Lesy ČR a Arcibiskupstvím olomouckým o budovu Vodní tvrze. Ten je častým důvodem omezení či nepřidělení investičních prostředků. V roce 2021 by mohl být spor uzavřen, pokud se však žádná ze stran neodvolá. Také statika Vodní tvrze a situace s ní spjatá se dá vyjádřit slovem „výrazné negativum“. Existující rozpor mezi názorem památkářů a staticků vybraných odborem investic mělo vyřešit zpracování třetího posudku městem Jeseník a vynesení závazného rozhodnutí. Výsledná studie se nepřiklonila zcela ani k jednomu názoru a rovněž stanovisko příslušného odboru města bylo určitým kompromisem. Odbor investic zřizovatele muzea stanovisko města zkoumá a navrhne další postup.

Lze ale hovořit také o výrazných pozitivěch. V první řadě jde o sídlo – Vodní tvrz je kulturní dominantou města i regionu a významným pilířem cestovního ruchu v oblasti jesenických hor. Nabízí dvě velmi moderní a multimedialní expozice a třetí takovou plánuje. Druhým výrazným pozitivem je reflexe muzea nikoliv pouze jako paměťové a kulturní instituce, ale také instituce vzdělávací. Tuto reflexi poskytují učitelé, rodiče i žáci na straně jedné a senioři na straně druhé. Spojení tradičních vzdělávacích forem (přednášky, exkurze) s moderními programy v oblasti vzdělávání (T-expedice, T-praxe) vytváří nabídku, která je schopna zaujmout každého, kdo se alespoň trochu zajímá o kraj, v němž žije či který navštívil.

Mezi další pozitiva patří také stabilní personální situace ve VMJ, zlepšené podmínky pro výzkum a správu sbírek v nových prostorách, vyrovnané hospodaření či široká a stále se rozrůstající síť spolupracujících subjektů.

Mgr. Pavel Rušar, ředitel VMJ

Vzniká replika věže z Králického Sněžníku

Vznikající rozhledna na kopci Větrov (foto Václav Jokl, Dalimilova rozhledna s. r. o.)

V Německu se již pár let chlubí replikou staré rozhledny na Pradědu. Na polské straně Králického Sněžníku se v posledních letech připravuje výstavba nové rozhledny. A pokud počasí a pandemie koronaviru dovolí, budeme 9. července 2021 svědky slavnostního otevření repliky věže z Králického Sněžníku na vrcholu kopce Větrov (918 m n. m.), který se nachází na zelené značce, jež vede ze Starého Města na Paprsek. Stavbu buduje Dalimilova rozhledna, s. r. o., konkrétně Dalimil Mika, který o své motivaci řekl novinářům: „Narodil jsem se rok po zbourání rozhledny na Králickém Sněžníku. Rodiče mi o ní často vyprávěli a ukazovali mi fotky. Vždycky se mi moc líbila. Tak jsem si řekl, že postavím repliku a využil jsem možnosti postavit ji na Větrově.“ Rozhledna tedy ponese jméno svého iniciátora, Dalimilova rozhledna.

Původní rozhledna byla vybudována v letech 1895–1899 díky iniciativě Kladského horského spolku. V druhé polovině 20. století byla věž bez většího zájmu polských turistů a základní údržby ponechána nepříznivým povětrnostním podmínkám na vrcholu hory, což vedlo k její devastaci. Proto byl v roce 1966 vstup na vyhlídku definitivně zakázán. Vzhledem k nedostatku finančních prostředků na opravu bylo v roce 1973 rozhodnuto věž strhnout, 11. října 1973 ji polští ženisté odstřelili.

Novostavbu navrhl Ateliér A Jiřího Tomečka, přičemž architekti vycházeli při práci z dostupných historických dokumentů a fotografií. Museli však přihlížet k současným předpisům a normám. Rozhledna se začala stavět v květnu 2019, za rok dosáhla výšky 11 metrů. Hotový byl vchodový sál se žulovými sloupy a loženou klenbou, vyhlídková místnost ve druhém podlaží s kulatou klenbou, schodiště malé věže a hrubá stavba budovy občerstvení a apartmánu. V roce 2020 dosáhla věž výšky 27 metrů, v nejvrchnější části jsou hotové žulové krakorce a objekt je zakončen provizorní střechou. Ve vnitřní části je hotový velký dolní a malý horní sál, schodiště a nosné sloupy. Malá věž je stavebně kompletně dokončena včetně vyhlídkové plošiny s cimbuřím a obě věže jsou osazeny okny.

Celá stavba má hotové rozvody elektřiny a funkční vytápění budovy občerstvení a apartmánu. Budova má také ze tří čtvrtin hotovu střešní krytinu a je osazena kastlovými okny. Celková výška rozhledny po dokončení bude 34 metrů.

Květoslav Growka

Biologická sekce T-expedice na Jesenicku

Vlastivědné muzeum Jesenicka se v roce 2020 již podruhé podílelo na organizaci T-expedice. Jedná se o badatelsky orientovanou aktivitu v rámci projektu Talnet, který zaštiťuje Národní pedagogický institut ČR. Tento projekt sdružuje talentované žáky a studenty základních a zejména středních škol, jimž nabízí možnost realizovat v menším badatelském týmu vlastní výzkumný záměr v libovolné oblasti vědy či techniky. Mladí výzkumníci se přitom opírají o spolupráci s expertem v daném oboru a na celý průběh dohlíží zkušený pedagog. V loňském ročníku se mohli badatelky a badatelé z celé republiky zapojit do jedné z pěti oborových sekcí: fyzikální, geologické, historické, dokumentaristické a biologické. Poslední jmenovanou sekci zabezpečilo Vlastivědné muzeum Jesenicka nejen po stránce organizační, ale také odborné. Jejím tématem bylo mapování invazních druhů rostlin podél vodních toků na Jesenicku a roli experta na sebe vzal biolog VMJ Vojtěch Taraška. Pedagogický dozor pak zajistila paní učitelka Světluše Smékalová ze ZŠ Jeseník – Nábřežní.

Biologické invaze jsou aktuálně velkým tématem jak v teoretickém výzkumu biologie a ekologie, tak v aplikované ochraně přírody. Jako „invazní“ označujeme nepůvodní druhy, které se v krajině rychle šíří, mají nepříznivý vliv na přírodní ekosystémy a často též na lidské zdraví a společnost. Dostatek

Badatelky z biologické sekce určují křídlatku pomocí mikroskopických znaků s využitím kapesního mikroskopu (foto M. Röhlichová, 5. 8. 2020)

informací o těchto druzích přímo z terénu je nezbytným předpokladem pro minimalizaci negativních jevů spojených s jejich výskytem. S rozsáhlými porosty invazních rostlin se nápadně často setkáváme v blízkosti řek a potoků, neboť vodní toky napomáhají jejich šíření a na erodovaných březích, dobře zásobených živinami, panují pro tyto druhy vhodné podmínky. Právě na monitoring vodních toků se proto zaměřila biologická sekce, jejímž cílem bylo získat poznatky o druhovém spektru invazních druhů a rozsahu invazí podél vybraných potoků na Jesenicku.

K biologické sekci se přihlásilo pět badatelek a jeden badatel: Petra Hořejšová, Veronika Konečná, Adéla Kubalová, Valentýna Robotková, Alexandra Svobodová, Jakub Šušlík. Samotnému terénnímu šetření předcházela zevrubná teoretická příprava, která se odehrávala v online prostředí od konce května až do začátku prázdnin. Touto cestou se členové sekce obeznámili s metodami terénní botanické práce a získali potřebné znalosti o květeně, vegetaci, invazních druzích, rostlinné ekologii a regionální fytogeografii. Když se pak první srpnový týden badatelský tým poprvé sešel osobně, všichni již měli povědomí o tom, jaké druhy invazních rostlin lze na Jesenicku očekávat a jakým způsobem můžeme dokumentovat jejich výskyt. Během vlastního terénního výzkumu si pak mladí badatelé osvojili řadu praktických dovedností, např. určování podle botanického klíče, sběr a preparaci

rostlinného materiálu, fytoocenologické snímkování či měření půdní reakce pomocí pH-metru.

Náplň terénní práce připadala zřejmě členům ostatních sekcí jako docela dobrá zábava. Někteří z nich se proto přidali jako hostující badatelé. Nutno podotknout, že nikdo se nepřidal vícekrát. Dlouhé úseky potoků bez invazních porostů, překonávané zrychlenou chůzí, byly v případě nálezu invazního druhu vystříhány tu broděním ledového potoka, jindy zase kopřivovou protirevmatickou kúrou, nebo třeba zdoláváním ostružiníkových šlahounů vyšších než kdokoliv z badatelů. Do terénu biologové samozřejmě vyrazili i za deště, takže voda se na ně řinula ze všech stran. Ani to jim ale nemohlo zabránit, aby poctivě změřili a zapsali veškeré potřebné údaje. V terénu badatelé trávili všechnen čas od snídaně až do večere, ani pak ovšem jejich práce nekončila. O večerech pobývali v učebně ZŠ Jeseník na Nábřežní ulici, kde přepisovali data do počítače, určovali rostliny a vytvářeli herbářové doklady.

V rámci T-expedice se podařilo zmapovat invazní druhy rostlin podél čtyř vodních toků, jimiž byl Anenský potok v Lipové-lázních, Bílý potok u Vrbna pod Pradědem, Javorná u Ondřejovic a Lubina v Písečné. Zaznamenáno bylo celkem osm invazních druhů, přičemž nejhojnější byla křídlatka japonská a oba druhy severoamerických zlatobýlů. Druhové spektrum invazních rostlin na jednotlivých potocích se značně lišilo, což patrně souviselo s lokální historií každého místa. Například podél Anenského potoka badatelé velmi často nacházeli kolotočnický ozdobný, na který nenarazili nikde jinde. Pravděpodobně se jednalo o pozůstatek po dřívějším pěstování této okrasné, původem kavkazské rostliny v zahradách blízkých stavení. Jak se dalo očekávat, nejvíce invadované byly dolní toky potoků, protékající zčásti urbanizovanou krajinou, zatímco na horních tocích byly invazní druhy nacházeny jen ojediněle. Badatelé se rovněž pokoušeli zjistit rozdíly mezi sousedními plochami, z nichž jedna byla zasažena invazí a druhá nikoliv. Z jejich šetření vyplynulo, že podmínky prostředí (světlo, vlhkost, teplota, množství živin) se na takových plochách téměř neliší, přesto porosty s invazními rostlinami jsou druhově chudší. Potvrdilo se tedy, že invazní rostliny patrně mají negativní vliv na druhovou rozmanitost vegetace.

Výsledky svého terénního šetření zpracoval badatelský kolektiv formou konferenčního posteru, který byl prezentován na závěrečném setkání v městské knihovně v Jeseníku. Nálezové údaje byly rovněž předány Správě CHKO Jeseníky, aby mohly být využity jako podklad pro plánování managementu invazních druhů. Nakonec se sluší poděkovat všem, kdo se podíleli na zdárném průběhu biologické sekce. Kromě organizátorů T-expedice jsou to především botanici Správy CHKO Jeseníky Martin Dýma a Radek Štencel, kteří se ochotně podíleli na přípravě výzkumného záměru. V terénu či v laboratoři byli nápomocni také Jiří Rudolf, Martina Röhlichová a manželé Iva a Martin Staří.

Vojtěch Taraška

Odhalení pamětní desky Josefu, Adolfu Gustavovi a Edmundu Weissovým

Slavnostní odhalení pamětní desky v pátek 2. října 2020

Myšlenka na osazení důstojné pamětní desky třem významným osobnostem spjatým s Jeseníkem vznikla v souvislosti s vydáním prvního českého překladu knihy vodního doktora Josefa Weisse *Vodoléčba pro lékaře a laiky (Handbuch der Wasserheilkunde für Aerzte und Laien)* v roce 2018. Překladačem byl Jaroslav Zahajský z Říčana, kterého život a dílo hydropata J. Weisse oslovily již před lety. Kniha byla veřejnosti představena v průběhu Konference Vincenze Priessnitz v říjnu téhož roku. Manželé Zahajští se poté obrátili na vedení Města Jeseníku a na vedoucí Státního okresního archivu Jeseník se žádostí o podporu svého nápadu vzdát hold Josefu Weissovi a jeho dvěma synům formou nového pamětního místa.

Jedná se v pořadí již o třetí pamětní desku příslušníkům této významné rodiny. První z nich byla ve štítu bývalého hotelu Kretschmar na Masarykově náměstí odhalena 16. září 1926 a nesla v českém překladu tento text: *Rodný dům bratrů-dvojčat Dr. Gustava Weisse, profesora botaniky na pražské univerzitě, nar. 25. 8. 1837, zemř. 17. 3. 1894, a Dr. Edmunda Weisse, profesora astronomie a ředitele hvězdárny ve Vídni, nar. 26. 8. 1837, zemř. 21. 6. 1917.* Bohužel, deska

byla po druhé světové válce zničena jako mnoho jiných pamětihodností vážících se k původnímu německému obyvatelstvu. Druhá deska, velmi nenápadná a poněkud nevzhledná, se bez jakýchkoliv obřadností objevila u vchodu do hotelu po rekonstrukci dnešního hotelu Slovan a nesla nejen tato dvě jména, ale i jméno jejich otce.

Oba vážení vědci, Dr. Gustav a Dr. Edmund Weissovi, se totiž narodili z druhého manželství nepoměrně známějšího jesenického měšťana, majitele vodoléčebného ústavu Priessnitzova typu na řece Bělé Josefa Weisse (5. 7. 1795 Široký Brod – 20. 3. 1847 Jeseník) s Josefou, rozenou Vielhauerovou. Proto bylo dohodnuto hned od prvopočátku, že nová pamětní deska bude opět věnována všem třem osobnostem.

K realizaci záměru nakonec došlo téměř za dva roky, v roce 2020 u příležitosti 225. výročí narození Josefa Weisse. Hnacím motorem celého projektu byl i nadále Jaroslav Zahajský, Město Jeseník se na projektu podílelo jak organizačně, tak finančně; přispělo částkou 20 tisíc korun. Státní okresní archiv dodal potřebné textové a obrazové podklady. Desku zhotovila a osadila firma A-Z Granit, spol. s r. o. Černá Voda, o zhotovení portrétů v porcelánových oválech se postaral Lukáš Nemeškal.

K samotnému odhalení pamětní desky došlo 2. října 2020 v rámci Týdne Vincenze Priessnitzze pod záštitou Priessnitzových léčebných lázní, a. s. Slavnost proběhla za účasti představitelů města v čele se starostkou Zdeňkou Blišťanovou, manželů Jaroslava a Petry Zahajských, zástupců Priessnitzových léčebných lázní, Státního okresního archivu Jeseník a veřejnosti. Krátký akt provázely lidové písně dětského souboru Folklórek pod vedením Zdeňky Krpelíkové, průvodního slova a připomenutí významu osobností se zhostila Bohumila Tinzová.

Více informací o životě či díle všech tří Weissů může zájemce najít na webových stránkách Města Jeseník.

Bohumila Tinzová

Žáci základních škol se učili být „jesenickými patrioty“

Jestliže v posledních letech sílí diskuze o proměně způsobu školního vzdělávání v oblasti historie a mnohé školy či učitelé přicházejí s novými, neotřelými a moderními způsoby výuky, v otázce lokálních dějin stojí naše školství na samotném počátku debaty. Proto je nutné vyzdvihnout snahu města Jeseníku, platformy PositivJE a místních základních škol, které položily základní kámen výchovy k lokálnímu patriotismu a vytvořily pilotní projekt Jesenický patriot. S cílem probudit v místních dětech bližší vztah a sounáležitost k rodnému městu a regionu bylo ve spolupráci s Vlastivědným muzeem Jesenicka

vytvořeno pět okruhů – výzev, které měly děti projít, splnit zadané úkoly, a zábavnou formou se tak dozvědět o důležitých momentech historie města – textilním průmyslu, proměně Jeseníku v uplynulých třech dekadách, otázce udržitelnosti zdrojů pitné vody, čarodějnických procesech a místní vodoléčbě. Vedle prohlídky s výkladem v bývalém továrním komplexu firmy Regenhart & Raymann, resp. Moravolen, vytvořilo muzeum ve spolupráci s archivem tři panely se srovnávacími snímky vybraných míst v Jeseníku, které se dočkaly v uplynulých třiceti letech nejvýraznější proměny. Byly umístěny ve foyer muzea jako zakončení jednoho z okruhů projektu. Ve stejném prostoru byla nakonec pro jeho nenaplněnost instalována drobná výstava, která na základě ikonografického materiálu prezentovala proměnu jeseníckého náměstí, a to od nejstarších vyobrazení z poloviny 19. století přes původní architektonickou podobu až k poněkud ponurým snímkům asanace a demolice historické zástavby v 60. a 70. letech minulého století.

Jan Petrásek

Dávná tajemství hradu Kaltenštejn odkryly archeologické výzkumy

Čtenáři různých domácích deníků v průběhu roku 2020 nepochybně zaregistrovali zprávu, že na hradě Kaltenštejn (Studený kámen), patřícím do katastru Černé Vody, probíhá záchranný archeologický výzkum. Odborné práce zde v podzimních měsících prováděli archeologové ze Slezského zemského muzea v Opavě pod vedením PhDr. Jiřího Juchelky, Ph.D., spolu s archeologem Vlastivědného muzea Jesenicka Mgr. Milanem Rychlým.

Jesenicko je proslulé jako „kraj hradních zřícenin“. Atraktivita pro historiky i turisty je však tou světlou stranou pomyslné mince, ona druhá je bohužel poněkud tragičtější. Tyto vzácné pozůstatky dávných dob jsou totiž systematicky ničeny častými nájezdy divokých kopáčů, zlatokopů, kteří vzácné památky s využitím detektorů kovů devastují a vykrádají. Právě z těchto důvodů bylo výše zmíněnými institucemi rozhodnuto o záchranném nedestruktivním výzkumu. V dnešní době se však ani tato věda „lopaty a rýče“ neobejde bez moderních aplikovaných metod, které výzkumy ulehčují i urychlují. Proto byly využity dnes již nezbytné metody, jako je georadar, fotogrammetrie, dron či aktuální zaměřovací postupy včetně grafických programů. Pomocí těchto přístrojů tak byla poprvé v historii velmi přesně zaměřena lokalita hradu. Dále byla díky georadaru vyloučena možnost, že by se zde nacházela studna (některé historické prameny ji situovaly do míst za první branou). Bylo objeveno a následně

vyčištěno torzo historické dlažby na komunikaci, která vedla za přední bránou. Nalezli jsme přes 3000 kovových předmětů, jako byly například šipky do kuší a luku (jak tulejkovitého, tak i trnovitého typu), střely do hákovnic a pišťal, podkovy, ostruhy, zlomky tesáků, přezky, petlice, klíče a desítky různých typů hřebů a hřebíků. Dále archeologové objevili desítky zlomků keramických nádob a v neposlední řadě i kamenných artefaktů (např. zlomky kamenných ostění dveří či oken). Tuto bohatou kolekci doplnily i nálezy numismatického charakteru, z nichž můžeme vyzdvihnout nález kvartníku vratislavského biskupství, jenž byl datován do období Jana III. Romky (1292–1301). Tyto nálezy dokládají nejen všední život v tehdejší době, ale i lýtý boj, který se na hradě odehrával v 15. století, a to – jak už tomu tak bývá – kvůli ženě. Podle historických zápisů se roku 1441 zmocnil hradu lští Zikmund Rachna, když předtím unesl dceru kladského hejtmána Půty z Častolovic. Při následné akci biskupských vojsk byl hrad dobyt, únosce s kumpány byli následně mučeni a na hradě popraveni. A právě díky tomuto výzkumu již můžeme dnes určit, z jakých směrů biskupská vojska útočila.

Zbývající měsíce v roce již patřily dalším odborným pracovníkům muzeí, kteří musí nalezené předměty náležitě zpracovat, zakreslit a zaregistrovat, konzervátoři je pak vyčistí a následně ošetří tak, aby je mohly spatřit i budoucí generace. A přestože se archeologové vrátí na hrad až v roce 2021, zřícenina zcela jistě nezůstane bez ochrany – lokalita bude průběžně kontrolována. Přípravovaná putovní výstava o tomto výzkumu bohužel nebyla kvůli protipandemickým opatřením uskutečněna, a vše se tedy – pokud to situace v zemi dovolí – přesouvá na rok 2021.

Milan Rychlý

Výstava o vodě a ledu v jesenickém muzeu

Jednou z hlavních prezentačních akcí muzea roku 2020 byla výstava Bohatství vody a ledu, tematicky doprovázející XX. svatováclavské setkání v Jeseníku. Podle původního harmonogramu měla být pro veřejnost přístupná v galerii Vodní tvrze od 23. září do 22. listopadu 2020. Datum zahájení bylo dodrženo, ovšem situace kolem covidu-19 si 12. října vynutila uzavření Vodní tvrze, pročež byla výstava prodloužena. Po dvou prosincových týdnech, kdy bylo muzeum opět dočasně přístupné, pandemie naněštětí 18. prosince bránu Vodní tvrze znovu a nadlouho uzamkla. Podle aktualizovaného výstavního plánu zůstane „Bohatství“ instalováno do 30. května 2021 s nadějí na rozvolnění pandemických restrikcí a opětovné zpřístupnění muzea před tímto datem. Výstava se tak neplánovaně zařadila do skoro celé první poloviny sezóny 2021.

I přes tuto nepřízeň osudu a všemocné přírody se však v rámci svatováclavského setkání 29. září uskutečnila alespoň jedna komentovaná prohlídka.

Výstava byla od začátku zamýšlena jako biologicko-geologická. Proto ji realizovala obě příslušná pracoviště VMJ. Vodní tematika je i v přírodovědném regionálním měřítku mnohovrstevnatá, protože o dílčí témata není nouze. Některá témata byla poctivě společná, geo-biovědní (geomorfologická činnost řek a život v jejich vodách, Jesenický kras a jeho fauna, fenomén Velké kotliny), jiná čistě biologická (rejvízská mechová jezírka, Vidnavské mokřiny) a některá zase pouze geovědní (pevninské zalednění, geomorfologický vliv ledových dob).

V první místnosti návštěvník našel dioráma Vidnavských mokřin, sestávající z rákosových snopů, mezi nimiž byly instalovány dermoplastické preparáty a modely mokřadních živočichů. Většinu exponátů laskavě zapůjčilo Vlastivědné muzeum v Olomouci. Pozadí dioramatu tvořily dvě navazující velkoformátové fotografie zachycující scenérii ze zmíněné lokality. Vitrína před dioramatem prezentovala herbářové položky flóry Vidnavských mokřin i dalších mokřadů. V protilehlé části první místnosti byl pak instalován „Jesenický kras“ – velkoformátové fotografie z Jeskyně Liščí díra, krápníky a jeskynní netopýři. Další sektor první místnosti se věnoval Rejvízu a jeho mechovým jezírkům. Tuto část doprovázela i praktická komponenta výstavy v podobě dvou mikroskopů pro pozorování lodyžek rašeliníků a schránek mikroskopických řas rozsivek (za tento materiál vděčíme prof. Aloisii Poulíčkové z Univerzity Palackého v Olomouci). V první místnosti byla k vidění rovněž velkoformátová geomorfologická mapa Rychlebských hor a jejich předpolí, za níž děkujeme Petře Štěpančíkové a Jakubu Stemberkovi z Akademie věd.

Druhá místnost galerie ukazovala řeky jako krajnotvorné činitele i biotop, dále Velkou kotlinu a problematiku ledových dob. Řeky byly prezentovány hlavně fotografiemi, ale i dermoplastickými preparáty vodních ptáků včetně jejich vajec, modelů obojživelníků a vodních bezobratlých. Zajímavým doplňkem kapitoly o řekách i celé výstavy se stalo akvárium s živými říčními rybami, za které patří poděkování Českému rybářskému svazu – místní organizaci Jeseník. Velká kotlina byla zachycena jen fotografiemi, neboť se nám nepodařilo polapit ani jednoho živého kamzíka. Ledovým dobám bylo vedle tří panelů věnováno množství exponátů, opět souvisejících s vodou či ledem jako aktéry geologických procesů (bludný balvan i menší valouny s ledovcovými rýhami, balvany starohorních švédských pískovců s vlnovými čeřinami) nebo s vodou jako prostředím (ledovcem transportované severské fosilie mořských organismů). Dekorativním prvkem se stala imitace ledovcové morény s bludnými balvany a štěrkem. Za tento materiál vděčíme Pískovně Kolnovice.

Výstavu doprovázel velký počet kvalitních fotografií, které nám poskytli nejen kolegové z příslušných oborů, ale rovněž veřejnost, prezentující své snímky na turistických skupinách Facebooku, které jsme oslovili. Tímto chceme poděkovat za laskavost všem poskytovatelům fotografií. Jsou jimi

Dioráma Vidnavských mokřin ve výstavě (VMJ)

Lucie Bašičová, Adam Bednařík, Leo Bureš, Zuzana Burešová, Zdeněk Horáček, Michal Hroneš, Michal Hykel, Dalibor Janák, Michaela Jirkalová, Jiří Kalabis, Petr Kočica, Radek Leskovjan, Zdeněk Mačát, Ondřej Machač, Jana Malysová, Vlasta Malysová, David Mičánek, Petr Mikeska, Aneta Neumannová, Václav Paveza, Jarmila Plesníková, Aloisie Pouličková, Marek Pur, Miloslava Schováňková, Viktor Vrbovský. Bez jejich pomoci bychom ve vymezeném čase nezískali hodnotné fotografie z tolika zajímavých míst regionu, natož detailní záběry mnoha vzácných organismů. Za odbornou pomoc dále děkujeme Danielu Nývltovi z Masarykovy univerzity, Marku Křížkovi z Univerzity Karlovy a Lukáši Abtovi. Výstava by nevznikla bez efektivní spolupráce muzejních kolegů Zuzany Laštovicové, Veroniky Němcové a Miroslava Osmančíka.

Martin Hanáček a Vojtěch Taraška

Zemřela legenda jesenického vlastivědného bádání Sotiris Joanidis

Sotiris Joanidis (1939–2021) u svého domu na Rejvíze (archiv rodiny)

Ve čtvrtek 14. ledna 2021 pronikla na veřejnost jedna z těch zpráv, jíž se člověk dlouho zdráhá uvěřit. Když totiž někdo svým životem, náturou i šíří literárního díla tolik připomíná statný a zdravý strom, nabudeme časem bláhový pocit, že nad jeho dny nemá čas moc. Sotirisi Joanidisovi, osobnosti, jakých bývá pomálu, však ani mocný Zeus, ani vládce jesenických hor Praděd tělesnou nesmrtelnost nenadělili. Zato mu ale oba do vínku vložili lidskost, pracovitost a talent, díky čemuž si tato svérázná postava nesmrtelnost přece jen zajistila.

Na svět přišel 18. května 1939 v Glikoneri, malé vesničce v pohoří Grammos poblíž albánských hranic. Pocházel z devíti dětí, otec Apostolos se živil jako dřevorubec a uhlíř. Po druhé světové válce vyměnil sekeru za pušku – stal se partyzánem, přesněji příslušníkem Řecké lidově osvobozené armády bojující v Řecké občanské válce proti přívržencům monarchie a fašistům. Když roku 1948 utrpěla řecká levice porážku, rodiny partyzánů poslaly své děti do

spřátelených socialistických zemí. Při strastiplné cestě se devítiletý Sotiris stal svědkem tragické smrti své sestřenice, kterou zasáhla střela z palubních kulometů, jimiž po dětech stříleli z letadel. Neméně strašlivá byla i cesta v nákladním voze směrem do Maďarska, kterou řada dětí vzhledem k nelidským podmínkám nepřežila. Sotirovi se to podařilo. Následovaly pobyty v českých dětských domovech. Na Rejvízu zakotvil v roce 1955 jako lesní dělník, od roku 1956 načas přesídlil do Ostravy, do Jeseníků se ale navrátil již v únoru 1958. V roce 1963 absolvoval Lesnickou mistrovskou školu ve Strážnici, ve třiceti letech (roku 1969) pak složil maturitu na jesenickém gymnáziu. Roku 1965 se poprvé oženil, díky manželce si osvojil němčinu. Z druhého manželství (od roku 1979) vzešli dva kluci, Apostolos a Konstantinos. Pracoval jako lesník na polesí Rejvíz, vedoucí výroby u soukromé lesní firmy a vedoucí pily. Do zasloužené penze odešel roku 1999.

Coby od podstaty činnorodý člověk se však Joanidis nespokojil s pasivním trávením důchodu, ale pustil se do psaní. Na sklonku století vydal *O lovech a lovčích: 25 let režijní myslivosti* (1999), kde zúročil vlastní zkušenosti vášnivého nimroda. Proslulost si však rejvízský badatel získal publikací *Rejvíz a báje z okolí* (1999). V díle, jež bylo rozšířením knížky z roku 1982 a které se dosud dočkalo dvou vydání, Joanidis umně skloubil historii nejvýše položené osady Slezska s místními pověstmi. Původní jesenické báje a lidová slovesnost se mu staly srdeční záležitostí a věnoval se jim i v dalších dílech. V tomto ohledu jednoznačně vynikají *Zlaté báje ze Zlatohorska* (2007), vskutku objemný soubor legend a pověstí doplněný půvabnými ilustracemi zlatohorského malíře Josefa Šmoldase, Joanidisova dobrého přítele a „spolubojovníka“ ze Zlatohorské dělostřelecké gardy. Nejmonumentálnější publikace nakladatelství Rula, jak se Sotirův soukromý vydavatelský dům nazýval, však vyšla o tři roky dříve. *Zlaté Hory v Jeseníkách. Letopisy* (2004) představují pomyslný vrchol Joanidisova badatelského úsilí. K dalším výrazným počínům, jimiž autor přispěl do jesenického vlastivědného světa, patří např. *Pracující potoky* (2007) zabývající se vodními díly na vybraných tocích Zlatohorska, či *Zlato a železo* (2001), v němž představil dějiny Horního a Dolního Údolí a Ondřejovic.

Sotiris Joanidis literárně netvořil pro slávu – psal proto, aby v podobě tematizace zapomínaných či zcela zapomenutých dějin vrátil něco kraji, v němž našel nový domov. Při tvorbě hojně využíval i svých vlastních vzpomínek, ba i pocitů, které svérázně mísil s historickými, sociologickými a přírodovědnými fakty. Mnoho ze svých děl beletristického rázu pak zpestřoval i svým osobitým humorem. Výsledkem byly originální publikace, jež se staly neodmyslitelnou součástí knihoven regionálních kulturních a vzdělávacích institucí stejně jako soukromých sbírek vlastivědných nadšenců. Zároveň se věnoval i zpracování témat souvisejících s rodným Řeckem, ať už se jednalo o mytologii (*U všeho byl Odysseus*, 2009), či příchod řeckého obyvatelstva do Československa (*K 60. výročí exodu Řeků do Československa*, 2008). S vervou sobě vlastní se dokonce pustil i do *Česko-řecké konverzace* (2010).

Nejen pro jeho literární dílo, ale rovněž pro celé Joanidisovo bytí byla typická dualita. Harmonicky se v něm snoubily řecké kořeny, na něž byl patřičně hrdý, s vnímáním světa optikou Čecha. Byl proevropsky smýšlejícím liberálem, a zároveň v mnoha ohledech naplňoval definici konzervativce. Jako manuálně pracující člověk a dlouholetý lesník hodnotil dění kolem sebe pragmaticky a ve zcela realistických konturách, přesto každý, kdo jej znal, nemohl nevnímat jeho básnického ducha, zaujetí pro fabulaci, pro dávnou mytologii. Dokázal se hlasitě, s temperamentem Řeka, přít, hádat a vychutnávat život. Stejně tak se rád ukrýval do mlčenlivosti.

Poslední rozloučení proběhlo v sobotu 23. ledna na rejvízském hřbitově. Navzdory koronavirovým opatřením byla účast mimořádně hojná a dosáhla stovek truchlících. Inu, přílehavými slovy jeho syna Apostolose, *Qualis vita, finis ita*. Jaký život, takový konec.

Ztrátou Sotira Joanidise, rázovitého Homéra z Rejvízu, přichází tento kraj o jednu z nejvýraznějších osobností, pábitele, který nám jednoduše bude chybět. Přestože česká a řecká vlajka, jeden z neodmyslitelných symbolů Rejvízu, jímž se Joanidis deklarativně hlásil k oběma svým domovinám, se dosud třepe-tají v horních částech svých stožárů, v myslí nás, kteří jsme jej znali, budou již navždy vlát jen na půl žerdi.

Matěj Matela

Konec vězeňské zdi v Jeseníku

Koncem října 2020 se v areálu Hotelové školy Vincenze Priessnitze zřítily část zdi, která je zajímavou, byť neevidovanou památkou, připomínkou dějin města Jeseníku. Většina z nás prochází okolo, aniž by jí věnovala nějakou pozornost. Připomeňme si tedy krátce její 130letou historii.

Po svém vzniku v roce 1850 sídlil Okresní soud na náměstí v domě čp. 65 naproti radnice. Roku 1894 se rozeběhly přípravné práce pro výstavbu nové budovy na dnešní Dukelské ulici. Jednopochoďovou budovu se 14 úředními místnostmi postavil architekt Z. Vodička z Uničova roku 1902. Soud zde – se změnami režimů a názvů – vytrval až do roku 1960, kdy po začlenění Jesenicka do okresu Šumperk zanikl. Budova začala sloužit školským účelům.

Zároveň s okresním soudem byla postavena věznice zhruba s 20 celami pro 4–6 vězňů, v tom počítaje i tři samoty. K věznici přiléhal vězeňský dvůr obehnaný téměř čtyřmetrovou zdí osazenou dvoumetrovou železnou mříží s ostnatým drátem – na jedné části se dodnes zachoval (!). Nedělejme si iluze, že se kdysi kradlo a podvádělo méně než dnes. Nikoli, jen spravedlnost byla rychlejší

Zřícená věžeňská zeď (foto autor)

a v místě účinnější. Vyfasovat okamžitě po dopadení tři dny naostro bylo tehdy obvyklé. Zánik okresního soudu s věznicí znamenal mj. nabírání dalších průtahů v soudním řízení. Jestliže se vězňům příliš nevyvařovalo, dnes je situace zcela jiná – budova věznice v současnosti funguje jako restaurace Labyrint.

Pád zdi prokázal, že je ve velmi špatném technickém stavu, nestabilní a hrozí možnost další destrukce. Je tedy otázkou času a nezbytných financí, kdy bude odstraněna a nahrazena moderní funkční zábranou.

Květoslav Growka

Jesenická regionální kvarterní geologie v nadregionálním kontextu

Severně od Javorníku se rozkládá pahorek Písečník. V jeho temeni existuje stará pískovna, odkrývající geologický kontakt mezi třetihorními usazeninami a čtvrtohorními nánosy pevninského ledovce. Další zapomenutá pískovna se

nachází severozápadně od osady Štachlovice na Vidnavsku, na hraně svahu Žulovské pahorkatiny nad údolím Vidnavské nížiny. Ta ukazuje podobný geologický kontakt, tentokrát ale mezi granitoidem žulovského masivu a opět ledovcovými uloženinami.

Geomorfologii a kvarterní geologii Jesenicka dlouhodobě zaměštnává otázka, nakolik vlastně ledovec ovlivnil ráz krajiny v podhůří Rychlebských hor? Výrazně, slabě nebo vůbec? Zdánlivě jasné důkazy v podobě oblíků na Žulovsku lze bez obtíží vysvětlit i jinými procesy, nevyžadujícími intenzivní obrušování terénu ledovcem. Geomorfologické fenomény Žulovska, jako např. tory či skalní mísy, nepodporují názory o výrazném morfoloickém působení ledovce na rychlebské podhůří.

Zachycené kontakty mezi ledovcovými nánosy a jejich podložím na lokalitách Písečník u Javorníka a Štachlovice posunuly zmíněnou diskusi výrazně blízko k rozzuzlení. Studium lokalit autorským kolektivem Martina Hanáčka, Daniela Nývlt a Stephena J. A. Jenningse, prováděné v rámci výzkumných aktivit Masarykovy univerzity a Vlastivědného muzea Jesenicka, umožnilo zasadit okrajovou zónu pevninského ledovce v rychlebském podhůří do celkového kontextu pleistocenního (elsterského) skandinávského pevninského ledovce. Podrobná sedimentologická analýza obou lokalit přinesla poznatky z úplně periferní zóny největšího evropského ledovcového štítu. Obě lokality leží pouhých 3–5 km od známého okraje ledovce, a navíc v členitém podhůří, tzn. v topografických podmínkách zcela odlišných od severně navazující nížiny, která se táhne až k Baltskému moři a na níž spočívala značná část pevninského ledovce. Na kontaktech mezi ledovcovými uloženinami a jejich předledovcovým podložím se na obou lokalitách zachovaly geologické důkazy o procesech na bázi ledovce. Právě poznání těchto procesů (sedimentární důkazy o přítomnosti/absenci vody pod ledovcem v době zalednění, tvar reliéfu podledovcových hornin, charakter ledovcových sedimentů a deformací doprovázejících jejich sedimentaci) pomáhá zodpovědět otázku, jak silně ledovec erodoval svůj podklad. Výsledky výzkumu potvrzují ty z dřívějších názorů, které ledovci přisuzovaly jen minimální erozní krajinnotvornou roli. Ledovec především zakryl starší, členitější reliéf svými sedimenty.

Pro exponovanou a výjimečnou paleogeografickou pozici obou lokalit, jejich detailní dokumentaci a interpretaci poznatků podle klasické i moderní literatury byly výsledky výzkumu publikovány v mezinárodním časopise *Boreas* (IF: 2,477, Q2). Úplná citace online verze (stránkovaná tištěná verze nebyla v době přípravy tohoto textu ještě k dispozici):

Hanáček, M., Nývlt, D. & Jennings, S. J. A. (2021): Thermal basal regime of the Elsterian ice-sheet marginal zone in a hilly mountain foreland, Rychleby Mts., Eastern Sudetes. *Boreas*. <https://doi.org/10.1111/bor.12505>. ISSN 0300-9483.

Martin Hanáček

Přečetli jsme za vás

Jan Larisch: P. Vinzenz Brauner, farář a starosta ve Zlatých Horách, světlo v temnotách zmatené doby. Biskupství ostravsko-opavské, Ostrava 2019. 84 s.

Již třináctá malá biografie v edici Osobnosti ostravsko-opavské diecéze představuje mimořádnou postavu vyvracející svým životním příběhem mnohé předsudky. Rodák ze Salisova (1877–1943) maturoval na vidnavském gymnáziu, nastoupil na bohosloveckou fakultu do Olomouce a po založení kněžského semináře ve Vidnavě se sem vrátil a v roce 1900 byl vysvěcen na kněze. Jeho kněžská služba vedla přes Heřmanovice a Javorník v roce 1909 do Zlatých Hor. Farář a posléze děkan Brauner složil i zkoušku pro středoškolského učitele náboženství. Jeho pastorační činnost se hodně zaměřovala na mládež, zaváděl i její nové metody, např. skrze divadlo a vzájemná setkávání. Pečoval o církevní objekty, vybudoval Katolický spolkový dům, podílel se na rozvoji mnoha spolků, nejen církevních, ale i sociálně zdravotních. To mu zaručilo úspěch v komunální politice. Jako místostarosta inicioval oslavy 700. výročí založení města (1924). V letech 1927–1938 byl uvážlivým starostou Zlatých Hor v době hospodářské krize, nezaměstnanosti a nástupu nacismu, jehož byl odpůrcem. Obstrukce vůči katolické církvi, sledování a zatčení gestapem a nakonec vyhoštění ze župy Sudety se podepsaly na jeho zdraví, zemřel v Dolní Lužici. Jeho pohřeb ve Zlatých Horách se stal tichou demonstrací. „Zmatená doba“ neumožňující vyzvednout ctnosti a zásluhy tohoto muže však trvala až do listopadu 1989. Tato brožura i pamětní deska odhalená v roce 2019 na kostele Nanebevzetí P. Marie jsou malou splátkou dluhu Zlatých Hor této pozoruhodné osobnosti. Práci doprovází malá fotopříloha a bohatý seznam pramenů a literatury.

K. Growka

Květoslav Growka: Rychlebské hory a podhůří v proměnách staletí. Nakladatelství Pavel Ševčík – VEDUTA, Štítý 2020. 264 s.

Nakladatelství P. Ševčíka přišlo po knize Horské chaty v Jeseníkách s novým titulem, který mapuje po desetiletí zapomenuté a dnes znovuobjevované pásmo hor navazující severně na Hrubý Jeseník – Rychlebské hory. Dnes se lidem při jejich vyslovení vybaví turistické cíle Lesní bar, Tančárna nebo cyklotraily Rychlebské stezky. Kniha Rychlebské hory a podhůří v proměnách staletí se na 482 pohlednicích a fotografiích snaží ukázat, jaký byl život v Rychlebech od 80. let 19. století. Byla to doba rozkvětu lázeňství a turistiky, kdy především vyšší a střední vrstvy využívaly volného času k rousseauovskému návratu k přírodě. Pro místní obyvatele znamenali turisté obživu. Proto nejen města a obce, ale i obchodníci a hostinští vydávali pohlednice pro povzbuzení cizineckého ruchu.

Čtenář projde Rychleby od jejich moravského úbočí počínaje Ostružnou a Petříkovem přes Ramzovské sedlo do historického Slezska. Podívá se na osídlení pod Sokolským

hřbetem až do Žulovské pahorkatiny a bude pokračovat po hlavním hřebenu k severu až do Bílé Vody. Ke každé lokalitě najde krátký historický nástin. Vrací se do doby, kdy člověk mohl poprvé smysluplně pohlédnout na Rychlebské hory ze slezské nížiny či Kladska. Nálezy římských mincí v okolí Javorníku a Vidnavy naznačují, že se tak stalo ve 4. až 5. století n.l., v době, kdy tudy procházely kupecké karavany. Rychlebské hory tvořily takřkákajíc maják při jejich putování. Vedle mincí jsou v knize vyobrazeny též turistické štítky na hole a přívěšky.

Zvláštností Rychlebských hor je, že tvoří historickou zemskou i dnešní státní hranici mezi Českem a Polskem (do roku 1945 Německem). Jejich propustnost ovlivňovala život na obou stranách hranice. Projevilo se to i na pohlednicích. Ve sbírce jesenického archivu a v soukromých sbírkách najdeme záběry z obcí i těch nejmenších osad poblíž hranic s Kladskem, jako kupř. byly Hraničná, Vojtovice, Nové Vilémovice, Červený Důl, Hraničky, Račí údolí... A naopak v knize jsou poprvé představeny snímky z tehdejších německých turistických cílů, např. lázní v Landeku či zlatorudných dolů v Reichensteinu, dnešním Zlotém Stoku.

Výběr pohlednic do knihy byl náročný, protože některé lokality, jako např. města Javorník a Žulová, poskytují v průběhu času stále stejné záběry. Turista chce totiž vždy na pohlednici jen to pro dané místo typické, to, co sám navštívil. Proto se v knize setkáme pro zpestření i s dobovými fotografiemi. Zároveň si lze jednotlivé lokality vyhledat na třech připojených mapách. Čtenář uvidí, že Rychlebské hory a jejich podhůří nebyly ještě před několika desetiletími zdaleka tak opuštěné jako dnes, ale plné lidského hemžení.

J. Florian

Miroslav Kobza: Mlžnou krásou Rychlebských hor. Nakladatelství REGIA, Praha 2020.

Rychlebským horám se ve své nejnovější knize věnuje i redaktor Českého rozhlasu Olomouc Miroslav Kobza. Poté, co roku 2015 vydal v pražském nakladatelství Regia úspěšný titul o Hrubém Jeseníku a o tři léta později se věnoval Zábřežsku, nyní se zaměřil na „nejopuštěnější hory Slezska“. Než čtenáři představí jednotlivé úseky tohoto pohraničního regionu, v krátkosti se zabývá původem názvu horského pásma, jakož i geografickým a geologickým vymezením, aby následně pojednal o dějinách nejstaršího lidského osídlení Rychlebských hor. Poté se již vydává na konkrétní místa – začíná na „konci světa uprostřed Evropy“ v Bílé Vodě a přes osady stávající i zaniklé míří na Borůvkovou horu, největší a neznámější vrchol nejsevernější části pohraničního hřebene, který mimo jiné proslul schůzkami československých a polských disidentů. Na své cestě několikrát zaskočí i na polskou stranu, což je vzhledem k úzké historické provázanosti nevyhnutelné. Po návštěvě Travné a Zálesí se autor déle zdrží v Javorníku, kde představí nejvýznamnější pamětihodnosti. Malebným Račím údolím se pak dostává na hrad Rychleby. Neopomene ani osadu Hraničky a v souvislosti s horou Smrk, na níž se setkávaly tři zemské hranice (Morava, Slezsko a Kladsko), se stručně zabývá i dějinami území, jež jsme ztratili během slezských válek. Po představení Ramzové, Horní Lipové a okolí turistické chaty Paprsek se již blíží ke Kladskému sedlu, odkud se otáčí a míří na Gräfenberk. Putování zakončuje na Vidnavsku, jehož větší část si však nechává na

potenciální příště. Kniha je tradičně psána živým jazykem s důrazem na osobní příběhy lidí, kteří s Rychlebskými horami spojili svůj život.

M. Matela

Vladislav Razím: Středověká opevnění českých měst. 3. díl, katalog Morava a Slezsko. Národní památkový ústav, Praha 2019.

Nejtypičtějším znakem středověkého města byly jeho hradby. Měly praktický, tj. obranný význam, ale i symbolický. „Hrazené“ město mělo v tehdejší době vyšší hodnotu. V 18. a 19. století řada opevněných měst a městeček se hradeb zbavila. Snad i proto dlouho chyběla komplexní práce věnovaná tomuto tématu. Vedle dílu věnovanému Čechám vznikl katalog věnovaný dalším zemím Koruny české. Seznam dochovaných městských fortifikací je úplný, ale výčet zaniklých opevnění, doložených jen v pramenech, kompletní zcela není.

Z Jesenicka autor zmiňuje tři lokality. Vidnava patřila k opevněným městům s branami. Dnes má vypovídací hodnotu pouze úsek hradeb mezi zámkem a zaniklou Horní branou. Text doprovází indikační skiza mapy stabilního katastru z roku 1836, pohled na město na Wernerově kresbě z poloviny 18. století a fotodokumentace současného stavu. V dalších lokalitách opevnění zcela zmizelo. Javorník měl pouze dřevěnou hradbu, jak ji vidíme na Wernerově kresbě. Zlaté Hory měly dvě brány a nějakou formu hrazení, spíše však z raného novověku. Luxusně vytištěnou knihu doprovází bohatý seznam pramenů a literatury.

K. Growka

Boleslav Doboš: Malířská rodina Templerů ze Zlatých Hor. Atelier D, Zlaté Hory 2020.

Boleslav Doboš se dějinám výtvarného umění na Zlatohorsku věnuje dlouhodobě, a to nejen po stránce odborného výzkumu, ale zároveň se také, coby velice zručný malíř, sám podílí na obnově uměleckých a sakrálních památek tohoto regionu. Vzhledem k tomu, že na rok 2020 připadlo 160. výročí úmrtí zakladatele jedné z nejvýraznějších malířských rodin regionu Josefa Templera, rozhodl se Doboš využít výsledky svého několikaletého bádání o tomto rodu vydáním brožurky, v níž představuje život a dílo již zmíněného otce Josefa, ale především pak nejúspěšnějšího člena rodiny, syna Rudolfa (1837–1905), a jeho mladšího bratra Franze (1854–1930), jejichž malby dodnes zdobí řadu kostelů na Zlatohorsku, Vrbensku, Bruntálsku a Jesenicku. Publikace je opatřena barevnými snímky nejvýznamnějších děl a širokým výběrem literatury a pramenů.

M. Matela

Paměť krajiny: české Slezsko 1750–1850. Kritický katalog výstavy.

V. Pokorný – P. Šopák (edd). Slezské zemské muzeum, Opava 2020. 200 s.

Cílem výstavy i publikace je zachytit kulturní krajinu v proměnách dvou století, tj. v období mezi polovinou 18. a polovinou 20. století, v době, kdy vztah člověka a krajiny prošel sérií zásadních zvratů. Ty jsou dokumentovány, analyzovány a obrazově prezentovány a provázeny odbornými a popularizačními texty.

Již z první části věnované historickým mapám, topografii, statistice a literárním dílům o Slezsku je zřejmé, že Jesenícko má vzhledem ke své geografické tvářnosti „od nížin po velehory“ v katalogu důležité místo a odpovídající zastoupení hesel i kvalitního obrazového materiálu, které poskytli Bohumila Tinzová a Pavel Rušar. Zejména divoká, člověkem dosud minimálně zasažená příroda přitahovala výtvarné umělce i literáty. Romantismus tak stál u zrodu „objevování“ Jeseníků, které následně uspil rozvoj tamního lázeňství. Proto oddíl F katalogu je opodstatněně zasvěcen turistice v Jeseníkách a Rychlebských horách, lázním v Jeseníku a Karlově Studánce. Umělecké zpodobňování krajiny se stalo leitmotivem tvorby řady slezských umělců, mezi jinými Adolfa Zdrázily (1868–1942). Jeho akvarel Skalní vyhlídka Supí hora u Rejvízu se dostal i na titul katalogu. Krajinu u Jeseníku zachytil i Willy Paupie, lázně Gräfenberk pak Samuel Birmann.

Éra osvícenství kladla důraz na rozumové poznání, k němuž měly napomoci exaktní přírodní vědy.

Vznikaly první přírodovědně koncipované muzejní sbírky – katalog představuje městská muzea v Javorníku, Jeseníku a Vidnavě. Dokumentací přírody se zabývaly školy – najdeme zde hesla o gymnáziích v Bílé Vodě, Vidnavě a Jeseníku, o zemědělské škole v Horních Heřmanicích; a zemědělsko-lesnické spolky, např. pro severozápadní Slezsko ve Vidnavě. Připomínají se i významné osobnosti zemědělské a lesnické osvěty, jako byl Ferdinand Janovský (1839–1888). V závěrečné části věnované ochraně přírody do roku 1950 je vyzvednut přínos tzv. Lichtenštejnského pralesa a zpřístupnění jeskyní Na Špičáku turistickým spolkem MSSGV.

Katalog je doprovázen bohatým seznamem pramenů a literatury. Pozorný badatel si povšimne, že značnou část tvoří studie a články vzniklé v posledních třiceti letech, což svědčí o provázanosti nastupující politické a tvůrčí svobody. Samozřejmostí je jako u všech publikací Slezského zemského muzea jmenný a místní rejstřík uzavírající katalog.

K. Growka

Neubauerová, Michaela: Čarodějnické procesy na Jesenícku.

Vyd. VÍKEND, 2020. 184 s.

Téma čarodějnických procesů na Jesenícku v 17. století touto prací poprvé vychází ze stínu mediálně známějších procesů na Losinsku a Šumpersku. Jesenícké procesy dnes považujeme za největší masový hon na čarodějnice ve Slezsku a svým rozsahem a počtem obětí přesahují i obě severomoravské lokality. Autorka navázala na dobově omezené výsledky bádání svých předchůdců v jeseníckém muzeu Vítězslava Zemana a Zdeňka Brachtla. Vyšla z písemných pramenů uložených v českých, a zejména polských archívech ve Vratislavi, které poprvé představuje českým čtenářům.

Jako první popisuje výjimečný případ Barbory Schmiedové z roku 1622, obviněné svým mužem z čarování, otravy a žhářství, který vyústil v rozsáhlé vyšetřování a pronásledování desítek lidí z jeseníckého panství v Niském knížectví. V jiné kapitole se dozvídáme o druhé rozsáhlé vlně čarodějnických procesů z let 1639–1644, kdy pro velký počet popravovaných byla v Nise postavena tzv. pec na čarodějnice. Další příběh popisuje udání šesti lidí z údajné účasti na sabatu a čarodějnických praktik pasáčkem dobytka ze Širokého Brodu v roce 1651. Důsledkem soudního řízení za použití tortury bylo

lavinovitě rozšíření procesů, kdy na popravištích v plamenech skončily během několika hrůzných měsíců desítky lidí z Jesenicka. Navíc probíhala třicetiletá válka, pustošení, ničení a drancování oblasti, region sužovala neúroda, epidemie moru a hladomoru – to vše vyústilo v hledání obětního beránka, personifikovaného zla a nepřítele společnosti. Když pronásledování překročilo určité hranice, zvedl se odpor měšťanstva i samotné vrchnosti a vlna pronásledování byla zásahem vratislavského biskupa zastavena.

Autorka se v mnoha ohledech musela též vyrovnat s tradovanými představami o negativní roli katolické církve, o finanční motivaci členů soudu a právním ukotvení používání něho mučení či o dětských obětech procesů.

Textu přidalo na autenticitě, že je hojně proložen citáty z dochovaných dokumentů. Namísto poznámek pod čarou jsou vysvětlující komentáře k osobám, lokalitám a termínům ze soudních spisů zalomeny na stránkách do šedých rámečků. A zde se dostáváme vlastně k jediné, ale o to důležité výhradě. Jestliže čtenáře naláká barevná pevná vazba knihy, bude notně zklamán pouze černobílým obsahem. Vydavatelství tím autorčinu práci značně poškodilo, vždyť kolika barevnými mapami a litografiemi text doprovodila! Jejich vyznění pak v mnoha případech ztratilo na sdělnosti. I přesto však jde o cenný příspěvek do historiografie Jesenicka.

K. Growka

Jesenicko na stránkách periodik

JESENÍKY – RYCHLEBSKÉ HORY

Spolek Erebia z Horní Lipové spolu s Agenturou ochrany přírody a krajiny ČR a Správou CHKO Jeseníky za podpory Vlastivědného muzea Jesenicka se již třetím rokem snaží udržet vysokou kvalitu obsahovou i formální periodika JESENÍKY – RYCHLEBSKÉ HORY vycházející dvakrát ročně. S potěšením lze konstatovat, že nejde o pouhý přírodovědný časopis, ale jeho přesah do minulosti našeho kraje z něj činí obdobně kvalitní periodikum jako léty prověřený časopis KRKONOŠE – JIZERSKÉ HORY. Přesvědčí nás o tom 3. číslo 2019, kde najdeme zasvěcené povídání o dějinách horské osady Vidly (M. Matela), popis tragédie ve Sněžné kotlině v roce 1905 zaznamenané na pohlednici (L. Abt) a představení sošek Madon z Branné a Jeseníku doplněné o obraz z Mariahilf u Zlatých Hor (V. Slezák). Ve 4. čísle pokračuje volný seriál k 50. výročí vzniku CHKO, přečteme si povídání o zajímavých lesnicích z Bílého Potoka u Vrbna (M. Matela) a zhlédneme stavby lurdských jeskyní nejen v Jeseníkách. 5. číslo s vročením 2020 zahajuje článek o nejstarších cílech jesenických poutníků doprovázený dokonalou panoramatickou litografií z roku 1877 (J. Glonek). K současnému trendu vyhledávání zaniklých obcí se připojuje text o osadě Ranná (Morgenland) u Malé Morávky (I. Hornišer). Ze zapomenutí se vynořil nadlesní Hugo Pekarek z Videl (M. Matela), jeden z prvních jesenických propagátorů lyžování. Zejména pro současnost je přínosný článek o typizaci tzv. jesenického domu jako inspirace pro stavby na území CHKO Jeseníky (J. Černocho, M. Babor). Z přírodovědných příspěvků je třeba zmínit článek o prstnatci

Fuchsově chladnomilném (V. Taraška) či text o skalních mísách Žulovské pahorkatiny (M. Hanáček). Číslo 6/2020 pak reflektuje 30. výročí ustanovení Národní přírodní rezervace Králický Sněžník, jemuž se věnuje hned několik článků (historie původní rozhledny císaře Viléma, příběh zaniklé Liechtensteinovy chaty nebo životní osudy svérázné postavy, zubaře a chataře dr. Oskara Gutwinského).

KROK

Vzhledem k tematickému zaměření Kulturní revue Olomouckého kraje 1/2020 (školsví) pojednal M. Matela o výrazné postavě předválečných Jeseníků, všestranném kulturním a politickém činiteli, pedagogovi Viktoru Heegerovi, který ve stáří přesídlil na Gräfenberk. Druhé číslo obrátilo pozornost na festivaly. Badatel v oblasti řecké kultury na Jesenicku, etnograf Ivan Hlavatý, přinesl rozhovor s příslušníky této menšiny o dnes už zavedeném javornickém festivalu Folkmáj. V sekci Varia byl zveřejněn příspěvek M. Mately, který našel dalšího zajímavého rodáka z našeho města, výrazného maďarského politika hraběte Károlye Khuen-Héderváryho. Další zapomenutou osobnost Jesenicka, zlatohorského starostu a poslance čs. parlamentu Aloise Kunze, přiblížil M. Matela v posledním čísle roku 2020.

Naše město

Informační měsíčník města Jeseníku pokračoval i v roce 2020 ve zveřejňování seriálu příspěvků pracovníků Vlastivědného muzea Jesenicka. M. Matela přinesl obrázky z nejstarších dějin horské chaty Švýcárna (č. 1), K. Tomášek představil obecní kroniky a jejich místo v bádání pro léta 1945–1948 (č. 2), M. Matela sestavil biogram zapomenutého jesenického rodáka Sigmunda Heina, vojáka a sběratele motýlů (č. 3), P. Rušar a P. Žurek pojednali o využití moderních technologií v muzejní práci (č. 4). Do květnového čísla zařadil J. Petrásek z muzejního depozitáře neznámý barokní obraz Madony s dítětkem, za jehož autora byl určen Karel Dankwart. Biolog V. Taraška představil, jak se vytváří herbářová sbírka v muzeu (č. 6). Vzhledem takřka k měsíčnímu předstihu při vydávání Našeho města tak obyvatelstvo obdrželo periodikum i přes všechna opatření karantény v koronavirové pandemii. Navíc muzejníci řadu dalších příspěvků publikovali na webových stránkách muzea, což si zopakovali v období druhé vlny pandemie na podzim. Do červencového čísla přispěl M. Rychlý kuriózní sbírkou lahviček francovky, v srpnu periodikum přineslo text P. Rušara o zaniklé sklárně v Ramzové. V zářijovém vydání se V. Taraška zaměřil na invazní rostliny na Jesenicku, v říjnovém čísle M. Matela pojednal o výrazné postavě prvorepublikového života Zlatohorska, poslanci Aloisi Kunzovi. Listopad patřil geologii, konkrétně balvanům, které k nám doputovaly spolu s ledovcem (autor M. Hanáček). V prosinci P. Rušar vzpomněl na slavnou průmyslnickou rodinu Latzelů.

Lázeňské prameny

Opatření vůči pandemii koronaviru covid-19 si vybrala svou daň i v jesenických lázních. Proto v roce 2020 vyšlo pouze jediné číslo Lázeňských pramenů, v němž najdeme pokračování seriálu Z galerie slavných návštěvníků lázní. Tentokrát je představen

redaktor a spisovatel Karel Poláček s chotí. Rozvíjející se spolupráce s německými spolky přírodní medicíny umožnila popsat nám dosud neznámý Priessnitzův pomník v Lipsku.

Časopis Slezského zemského muzea

Druhé číslo roku 2019 přispělo zásadním objevem – Veronika Juriková z bruntálského muzea zpracovala dějiny zapomenutých vodoléčebných lázní v Mnichově u Vrbna pod Pradědem, které fungovaly péčí sester Kongregace sv. Karla Boromejského v letech 1881–1946. Článek přináší popisy lázeňských budov, léčebných metod, údaje o návštěvnosti v porovnání s lázněmi na Gräfenberku a v Karlově Studánce. V závěru shrnuje truchlivý vývoj komplexu v období socialismu. Lázní se týká i další příspěvek, Marta a Pavel Šopákoví shrnují architektonický vývoj lázeňského území Karlovy Studánky v letech 1945–1989. Do užitečné tabulky pak zapsali přehled pavilonů a všech dalších lázeňských budov s jejich historickým a současným označením a údaji o vzniku stavby.

Časopis č. 3/2019 a první číslo roku 2020 obsahují rozsáhlou práci Marty Šopákové Lidé a politika: Srpen 1968 a následky posrpnového vývoje v podniku Státní lesy (Severomoravské státní lesy) v Krnově. Součástí tohoto podniku byly lesní závody Jeseník a Javorník. Na základě studia archivních materiálů je rekonstruován společenský pohyb „zdola“ v období tzv. Pražského jara. Velmi aktivní byl např. Ing. Evžen Kadláč, ředitel Lesního závodu Javorník, který byl v probíhajícím procesu normalizace z funkce odvolán, vyloučen z KSČ a přeložen do jiného závodu. Doplňme, že kádrová opatření pak postihla i jeho rodinu: manželku učitelku a syna, který nedostal doporučení ke studiu na vysoké škole. Dalším 14 pracovníkům LZ Javorník bylo zrušeno členství v KSČ (z celkového počtu 63). V LZ Jeseník bylo ze 48 členů KSČ zrušeno členství osmi, dva byli vyloučeni; ředitel závodu Ing. Libor Görlich podal odvolání k návrhu na vyloučení.

Acta Musei Silesiae

Přírodovědná série časopisu přinesla XIII. a XIV. číslo seriálu Zajímavé botanické nálezy z regionu severní Moravy a Slezska, jehož editory jsou Martin Dančák a Petr Kocián. V obou článcích jsou publikovány nové lokality vzácných a ohrožených druhů rostlin z tohoto území, včetně Jesenicka. Časopis přináší také výsledky dvou výzkumů z oboru entomologie, které byly částečně realizovány na Jesenicku. Jindřich Roháček a kol. zveřejňují pozoruhodné výskyty dvoukřídlého hmyzu na písčitých glaciálních sedimentech ve Slezsku, mj. v pískovnách Kolnovice a Supíkovice. Výzkumu žahadlových blanokřídlých na haldách po těžbě jílovitých břidlic v Jakartovicích se pak věnuje Rostislav Poláček.

Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci

Na stránkách olomouckého muzejního časopisu se Jesenicko objevilo hned několikrát. Článek Pavla Novotného přináší přehled minerálů poprvé popsanych z Olomouckého kraje. Těch je dohromady šest a všechny pocházejí z široce pojaté oblasti Jesenicka. V jednom případě se dokonce místní název dostal i do jména nového minerálu, který byl podle osady Zálesí pojmenován zálesíit. Květenu dvou aktivních kamenolomů v Nízském Jeseníku studovali Vojtěch Taraška a Ondřej Popelka, kteří v obou lomech spatřují cenné krajinné prvky z hlediska přírodní rozmanitosti. První z těchto autorů v dalším článku

upozorňuje také na dvě zaniklé lokality orchidejí v Nížkém Jeseníku. V přírodním parku Sovinecko probíhá dlouhodobý výzkum pestřenek, jehož výsledky opakovaně publikuje Miroslav Král. Prozatím zde bylo zaznamenáno 221 druhů pestřenek, což představuje více než polovinu druhového bohatství této skupiny hmyzu v České republice.

Zprávy Moravskoslezské pobočky České botanické společnosti

Regionálně zaměřený odborný botanický časopis obsahuje především zprávy z exkurzí Moravskoslezské pobočky ČBS v roce 2019, z nichž některé směřovaly i na Jesenícko. Na Králickém Sněžníku proběhla exkurze zaměřená na mechorosty a lišejníky (Magda Zmrhalová, Josef P. Halda), do několika oblastí Nížkého Jeseníku se pak vypravily různé exkurzní skupiny za květenou (Martin Dančák, Michal Hroneš) i houby (Jiří Lederer). Další dva články Zuzany Mruzíkové jsou pak věnovány doplňkům ke květeně Osoblažska.

Bryonora

Odborný časopis věnovaný výzkumu mechorostů a lišejníků přináší smutnou vzpomínku na Magdu Zmrhalovou, bryoložku šumperského muzea, která nás opustila v létě roku 2020. V odborné komunitě si získala respekt nejen díky skvělé znalosti mechorostů i jeseníckých hor, v nichž prožila většinu svého života, ale především svou přátelskou a vstřícnou povahou, na což ve zmíněném článku vzpomínají její nejbližší kolegové a přátelé. Případné pokračovatele v bryologickém výzkumu Jeseníků snad potěší alespoň připojená bibliografie Magdy Zmrhalové.

Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Olomouci

V historicky prvním sborníku vydaném kvůli pandemii pouze elektronicky je Jesenícko zastoupeno pouze jednou studií. Eva Pulkrtová v ní obšírně představila historii domu na javornickém náměstí čp. 7. Do druhé světové války zde sídlil okresní soud, poté v něm našly zázemí Chudé školské sestry Naší Paní. Dnes zde najdeme informační centrum, muzeum atd. Autorka se zabývá architektonickým řešením interiéru a exteriéru a podává zevrubný popis veškerých analyzovatelných úprav, jimiž si dům za svou dlouhou historii prošel.

Nyskie Szkice Muzealne

Ve 13. čísle sborníku vydávaném Okresním muzeem v Nise (Muzeum Powiatowe w Nysie) publikoval historik VMJ Jan Petrásek studii o barokním obraze nacházejícím se ve sbírkách muzea. Dílo, původně mylně připisováno M. Willmannovi, se podařilo identifikovat s neméně významným malířem Karlem Dankwartem, který část svého života prožil a tvořil právě ve „slezském Římě“ a jehož část tvorby spravuje právě VMJ.

Altvater

Rovněž v roce 2020 přispíval do spolkového časopisu MSSGV pracovník VMJ Matěj Matela. V prvním čísle představil stručné dějiny vzniku spolku a historii Jiřího chaty na

Šeráku do roku 1945. V čísle 2–3 (kvůli epidemii koronaviru vyšlo v jednom svazku) pak čtenáře zavedl do osady Vidly, v čísle následujícím do Andělské Hory, jejíž tři významné rodáky představil (malíř Albert Schindler, skladatel Eduard Schön a spisovatel Moritz Jursitzky). Pro číslo 5 zpracovala Táňa Matelová pohnuté dějiny města Osoblahy od jeho založení až do současnosti. V posledním čísle pak M. Matela pojednal o historii chaty Ovčárny, zejména pak o její dlouholeté správčové Rosalii Grohalové.

Sborník bruntálského muzea

Do Sborníku bruntálského muzea 2020 přispěl Matěj Matela studií, která se zabývala lesníkem vratislavského biskupství Franzem Geißlerem (1848–1937). Tento rodák ze Životic (část Dívčího Hradu) bezmála půl století sloužil na Bílém Potoce (dnes místní část Vrbna pod Pradědem). Kromě životních osudů oblíbeného fořta a dobové percepcie jeho osoby ze strany regionálního tisku se text věnoval rovněž dějinám této horské osady.

Vlastivědné listy Slezska

Ústředním tématem periodika vydávaného Maticí slezskou se roku 2020 staly Slezské příběhy, tedy životní osudy nejrůznějších lidí spojených se Slezskem. Oblast Jesenicka zde reprezentovala jediná osobnost, nadlesní František Růžek ze Železné (dnes místní část Vrbna pod Pradědem). Matěj Matela jej díky osobním vzpomínkám Růžkovy vnučky Zdenky Horské a archivním pramenům představil jako profesionála i velice slušného člověka, který si za všech režimů dokázal zachovat charakter a tvář.

Paměť a dějiny

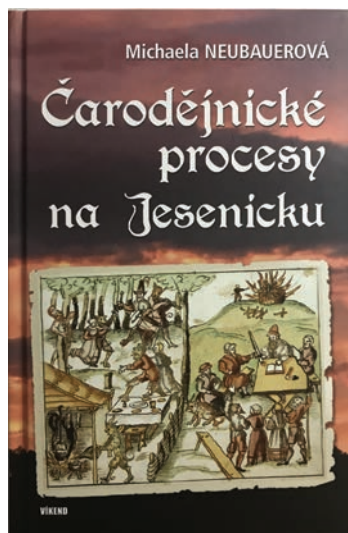
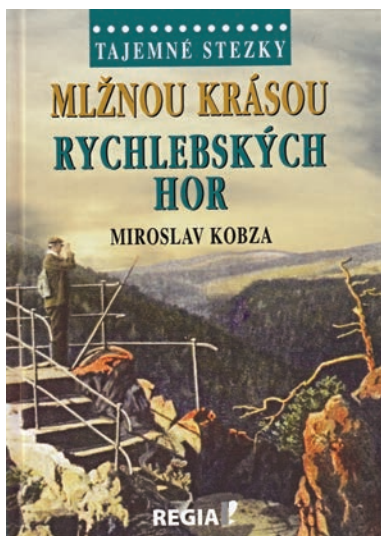
Revue pro studium totalitních režimů Paměť a dějiny 2020/4 přinesla rozhovor se spisovatelkou Kateřinou Tučkovou o jejím chystaném románu Bílá Voda. Kromě otázek a odpovědí směřujících k inspiraci a k pramenům, z nichž se kniha rodí, zde čtenář nalezne ukázkou z románu, který bude mnohem vrstevnatější než drama řeholnic internovaných v Bílé Vodě. Ukáзка nás zavádí do prostředí tajné církve a svěcení kněží diskutabilním biskupem Felixem M. Davidkem.

Vlasta

Oblíbený časopis Vlasta 3/2021 přinesl reportáž s názvem „Ryju, tedy jsem“ o jesenické umělkyni Lucii Bandikové, která se věnuje rytině. Autorka H. Halfarová představuje její známkovou tvorbu pro Slovenskou poštu. V současnosti ji však živí umělecká výzdoba nožů pro zahraniční sběratelský trh.

Autoři:

**Květoslav Growka, Matěj Matela, Jan Petrásek,
Martin Hanáček a Vojtěch Taraška**

Autoři tohoto čísla

Marek Palys,

student Gymnázia a střední odborné školy v Rýmařově.

Mgr. Pavel Rušar,

ředitel VMJ.

Mgr. Jana Hradilová,

archivářka SOkA Jeseník.

Mgr. Pavel Žurek,

knihovník VMJ.

Bc. Kamil Tomášek,

historik VMJ.

Mgr. Vojtěch Taraška,

biolog VMJ.

Mgr. Martin Starý,

externí spolupracovník VMJ.

Mgr. Martin Hanáček, Ph.D.,

geolog VMJ.

Bc. Jan Stejskal,

student geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Mgr. Bc. Josef Faltičko,

doktorand Katedry historie Univerzity Palackého v Olomouci.

Mgr. Jan Petrásek,

historik VMJ.

Mgr. Matěj Matela,

odborný pracovník VMJ.

Mgr. Květoslav Growka,

archivář v. v.

Doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D.,

Slezské zemské muzeum v Opavě, Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav.

Pavel Macháček,

vlastivědný badatel, žurnalista a kronikář.

Ing. Miloš Němec,

pamětník, důchodce žijící v Brně.

Mgr. Ivana Kolářová,

Slezské zemské muzeum v Opavě, Oddělení společenských věd – kurátorka muzeologické podsbírky.

Mgr. Ondřej Kolář, Ph.D.,

Slezské zemské muzeum v Opavě, vedoucí Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav.

Mgr. Milan Rychlý,

archeolog VMJ.

PhDr. Jiří Juchelka, Ph.D.,

Slezské zemské muzeum v Opavě, vedoucí Oddělení archeologie.

Mgr. Soňa Králová,

Slezské zemské muzeum, kurátorka archeologického oddělení.

Mgr. Lukáš Abt,

badatel v oblasti historie Jesenicka.

Mgr. Bohumila Tinzová,

vedoucí oddělení SOKA Jeseník.

jesenicko vlastivědný sborník

svazek 22

Jeseník 2021

Redakční rada:

Mgr. Matěj Matela (*výkonný redaktor*), PhDr. Karel Müller, Mgr. Pavel Rušar,
doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D., Mgr. Bohumila Tinzová, Mgr. Květoslav Growka

Nakladatel:

Vlastivědné muzeum Jesenicka

Vydávají:

Vlastivědné muzeum Jesenicka

(Zámecké nám. 1, 79001 Jeseník, tel. 606 787 371, muzeumjesenik.cz,

e-mail: sekretariat@muzeumjesenik.cz)

Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Jeseník

(Tovární 18, 79001 Jeseník, tel. 584 411 710, www.archives.cz/jesenik,

e-mail: podatelna@je.archives.cz)

Návrh grafické podoby periodika:

Filip Raif

Grafická úprava:

Mgr. Veronika Němcová, Barbora Bašičová

Tisk:

Studio-4 s.r.o., Zlaté Hory

Náklad:

160 ks

ISBN 978-80-87496-21-3 (Vlastivědné muzeum Jesenicka)

ISBN 978-80-87632-76-5 (Zemský archiv v Opavě)

ISSN 1213-0192

jesenicko vlastivědný sborník

vlasti
vědné muzeum
jesenicka

Příspěvková organizace
zřízená a financovaná
Olomouckým krajem

Státní
Okresní
Archiv
Jeseník